

OSMANLI YÖNETİMİNDE IRAK VE SURİYE

TARİHİ COĞRAFYASI XIX YÜZYILDA İDARİ YAPISI

PROF. DR. REMZİ KILIÇ

ideal
kültür&yayıncılık

OSMANLI YÖNETİMİNDE IRAK VE SURİYE TARİHİ COĞRAFYASI XIX. YÜZYILDA İDARİ YAPISI

Prof. Dr. Remzi Kılıç

Baskı – Sertifika No:
Pasifik Ofset
12027

Sertifika No:
12669

ISBN:
978-605-5729-07-3

Mart 2011

İDEAL KÜLTÜR YAYINCILIK
REKLAM VE ORGANİZASYON SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
Alemdar Mah. Çatalçeşme Sok. No:50/4 Cağaloğlu
Fatih – İSTANBUL
Tel: (212) 528 85 41 Faks: (212) 528 85 47
www.idealkultur.com • bilgi@idealkultur.com

Bu kitabın her hakkı saklıdır. Tamamen veya herhangi bir bölümü, yayınevinin yazılı izni alınmadan basılamaz, kopyası çıkarılamaz, fotokopisi alınamaz veya kopya anlamı taşıyabilecek hiçbir işlem yapılamaz.

OSMANLI YÖNETİMİNDE
IRAK VE SURİYE

Tarihi Coğrafyası XIX. Yüzyılda İdari Yapısı

•

Prof. Dr. Remzi Kılıç

İstanbul 2011

PROF. DR. REMZİ KILIÇ

01.05.1964'te Kayseri'ye bağlı Sarız ilçesi Karayurt köyünde doğdu. 1974'te Karayurt Köyü İlkokulu'nu, 1977'de Kayseri merkezde Kadı Burhanettin Ortaokulu'nu, 1981'de Kayseri İnşaat Teknik Lisesi'ni yatılı okuyarak başarıyla mezun oldu. Ekim 1981'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde başladığı yüksek öğrenimini Temmuz 1986'da Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı.

Ekim 1986'da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Gaziantep-İslâhiye'de öğretmen olarak göreve başladı. Eylül 1987'de Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans Programı'na girdi. Mart 1990'da "***Irak ve Suriye'nin Tarihi Coğrafyası (XIX. Yüzyıl Sonu)***" adlı yüksek lisans tezi ile "Bilim Uzmanı" oldu. Eylül 1990'da Erciyes Üniversitesi'nde Doktora Programı'na başlayıp, Ekim 1994'de ***"Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)"*** adlı doktora tezi ile "Bilim Doktoru" oldu.

1986-1993 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı çeşitli liselerde öğretmenlik ve yöneticilik görevlerinde bulundu. Eylül 1993'te İnönü Üniversitesi'nde araştırma görevlisi oldu. Ekim 1994'de doktorasını tamamladıktan sonra İnönü Üniversitesi'nde yardımcı doçentliğe atandı. 1994-1996 yıllarında iki yıl kadar dekan yardımcılığı, 1994-1997 yılları arasında üç yıl kadar bölüm başkanlığı yaptı. Mart 1996'da ***Doçentlik Merkezi Yabancı Dil Sınavı***'nı geçti.

Haziran 1997'de Niğde Üniversitesi'nde yine Yrd. Doç. Dr. kadrosunda göreve başladı. Yrd. Doç. Dr. unvanı ile 1998-2003 yılları arasında Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalı'nda, Yeniçağ ve Yakınçağ Tarihi öğretim üyesi olarak çalışmıştır. 2002 yılında İstanbul Üniversitesi'nde girdiği doçentlik sınavında başarılı bulunarak, ***Yeniçağ ve Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı***'nda ***Doçentlik Unvanı***'nı almıştır.

Nisan 2004'de Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalı kadrosuna Doç. Dr. olarak atanmıştır. ***Yeniçağ ve Yakınçağ Tarihi*** ile ilgili Bilig, Bilge, Türk Yurdu, Tübar, Türk Kültürü gibi çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmış makaleleri ve yayımlanmış eserleri vardır. Aralık 2007'de Profesör kadrosuna atanmıştır. Prof. Dr. Remzi KILIÇ halen Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Başkanı olarak, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalı'nda öğretim üyeliği görevini yürütmektedir. Almanca, Arapça ve İngilizce bilen Remzi KILIÇ, evli ve üç çocuk babasıdır.

"Saygıdeğer Hocam
Prof. Dr. MUSTAFA KESKİN Beyefendiye..."

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR **13**
ÖNSÖZ **15**
GİRİŞ **19**
A. YARARLANILAN BAŞLICA ESERLER: 21
1. Mu'cemu'l-Büldân 21
2. Âsârû'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd 21
3. Lügat-ı Târîhiye ve Coğrâfiyye 22
4. Kâmûsu'l-A'lâm 22
5. Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati 23
6. Coğrafyâ-i Umrânî 23
7. Coğrafya-i Umumî 24
8. Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmânî 24
9. Coğrafya Sözlüğü 24
10. Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimâtı 25
11. Suriye Vilayetinin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1908) 25
12. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı 25
B. ARAŞTIRMAMIZLA İLGİLİ BAZI TERİMLER 27
1. Tarihî Coğrafya 27
2. Eyalet 28
3. Vilayet 29
4. Sancak (Liva) 29
5. Kaza 31
6. Nâhiye 31
7. Beylerbeyi: Eyalet veya Beylerbeyilik 31
8. Vali 32
9. Sancakbeyi 32

10. Mutasarrıf 33
11. Kaymakam (Kâimmakâm) 33
12. Nâhiye Müdürü 34
13. Muhtar 34
14. Şam Eyaleti 35
15. Halep Eyaleti 35
16. Trablusşam Eyaleti 35
17. Rakka Eyaleti 35
18. Bağdat Eyaleti 35
19. Şehr-i Zûr Eyaleti 35
20. Musul Eyaleti 35
21. Basra Eyaleti 36

BİRİNCİ BÖLÜM

IRAK VE SURİYE'NİN GENEL DURUMU 37
A) IRAK BÖLGESİ 42
a) Adları, Sahası, Sınırları 42
b) Irak'ın Tarihî Coğrafyası 45
B) BAĞDAT VİLAYETİ 48
a) Bağdat Adı ve Bağdat Şehri Tarihî Coğrafyası 48
b) Bağdat Vilâyeti 53
c) Bağdat Vilâyeti'nin İdarî Yapısı 55
Irak'taki Eyalet (Vilayet), Sancak, Kaza ve Nâhiyeler 56
d) Bağdat Vilayeti'nde Bulunan Sancak,
Kaza ve Nâhiyelerin Adları ve Tarihî Coğrafyaları 61
1. Bağdat Sancağı 61
Mendelî 62
Kâzımiyye 62
Düleym 62
Benârıkû 62
Kûtü'l- Amâra 62
Bedre 63
Hânıkin 63
Horasan 63
2. Hale Sancağı 63
Semâve 64
Divâniye 64
Şâmiye 64
3. Kerbelâ Sancağı 64
Necef 65

Hindiye 66
4. Necid Sancağı 66
5. Sâmirâ (Samarra) Sancağı 66
6. Bâbil 67
7. Kûfe 67
C) BASRA VİLAYETİ 68
a) Basra Adı ve Basra Şehri, Tarihî Coğrafyası 68
b) Basra Vilayeti 71
c) Basra Vilayeti'nin İdarî Yapısı 72
Basra Vilayeti'ne Bağlı Sancak, Kaza ve Nâhiyeler 73
d) Basra Vilayeti'nde Bulunan Sancak,
Kaza ve Nâhiyelerin Adları, Tarihî Coğrafyaları 74
1. Basra 74
Kurna 74
2. Müntefik 74
Nasıriyye 74
Bataha 74
Sevkü'ş-Şuyûh 74
Hamâr 75
Şatra 75
3. Amâra Sancağı 75
Zübeyr 75
Şatra 75
Şatratü'l-Amâra 76
4. Necid 76
Katîf 76
Basra Körfezi 76
D) MUSUL VİLAYETİ 77
a) Musul Adı ve Musul Şehri, Tarihî Coğrafyası 77
b) Musul Vilayeti 80
c) Musul Vilayeti'nin İdarî Yapısı 82
XIX. Yüzyıl'da Musul Vilayeti'ne Bağlı Sancak ve Kazalar 82
d) Musul Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve
Nâhiyelerin Adları ve Tarihî Coğrafyası 86
1. Musul Sancağı 86
Zaho 87
Dohuk 87
Akra 87
Surcî 88
Zibâr 88

2. Sincâr Sancağı 88
3. Süleymaniye Sancağı 89
Gülanber 89
Bâziyân 89
4. Kerkük Sancağı 89
Salahiye 91
Râvendûz 91
Köysancak 91
Ranya 92
Erbîl 92
E) ZÛR SANCAĞI (Mutasarrıflığı) 92
a) Zûr Sancağı'nın Tarihî Coğrafyası ve İdarî Yapısı 92
b) Zûr Sancağı'nın Bazı Kazaları 94
Deyr-i Zûr 94
Medâyin 94
Re'sü'l-Ayın 95
Basîre 95

İKİNCİ BÖLÜM

A) SURİYE BÖLGESİ 97
a) Suriye'nin Adları, Sahası ve Sınırları 97
b) Suriye'nin Tarihî Coğrafyası 98
B) SURİYE VİLAYETİ 101
a) Şam Şehri ve Şam Adı, Şam'ın Tarihî Coğrafyası 101
b) Suriye Vilayeti ve Tarihî Coğrafyası 104
c) Suriye Vilayeti'nin İdarî Yapısı 107
d) Suriye Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları ve Tarihî Coğrafyaları 110
1. Şam Sancağı 110
Baalbek 111
Hasbayâ 112
Cebel-i Kalmûn 112
Vadiü'l-Acem 112
Raşayâ 112
Nebk 113
2. Hama Sancağı 113
Humus 115
Mesaf 115
Hamidiyye 116
Selimiye 116

3. Havran Sancağı 116
Aclûn 118
Cebel-i Dürûz 118
Kuneytıra 118
Busru'l-Harîr 118
4. Kerek (Maan) Sancağı 119
C) HALEP VİLAYETİ 120
a) Halep Adı, Halep Şehri ve Tarihî Coğrafyası 120
b) Halep Vilayeti 123
c) Halep Vilayeti'nin İdarî Yapısı 126
d) Halep Vilayeti'nde Bulunan Yerlerin Adları ve Tarihî Coğrafyaları 128
Halep Sancağı'na Bağlı Olan Yerler 128
Rakka 128
Bâb-ı Cubûl 129
Meskene 129
İdlib 129
Menbiç 130
Cebel 130
Cisr-i Sugur 130
Hârim 130
Mirâtü'n-Nûmân 130
Câber Kalesi 130
D) BEYRUT VİLAYETİ 131
a) Beyrut Adı ve Şehri, Tarihî Coğrafyası 131
b) Beyrut Vilayeti 133
c) Beyrut Vilayeti'nin İdarî Yapısı 133
d) Beyrut Vilayeti'nde Bulunan Sancaklar ve Tarihî Coğrafyaları 136
1. Beyrut Sancağı 136
Saydâ 136
Sûr 137
2. Akkâ Sancağı 137
Hayfa 138
Nasıra 139
Taberiyye 139
3. Belkâ 140
4. Lazkiye Sancağı 140
Cebele 141
Merkab 141

5. Trablusşam Sancağı 141
Tartûs 142
Akar 142
Sâfitâ 142
E) CEBEL-İ LÜBNAN MUTASARRIFLIĞI 143
a) Tarihî Coğrafyası 143
b) Cebel-i Lübnan'ın İdarî Yapısı ve Bağlı Bulunan Yerler 145
Cebel-i Lübnan (Dağı) 146
Cebel-i Şarkî 147
Cebel-i Şeyh 147
Deyru'l-Kamer 147
Zahle 147
Cezîn 147
Beskentâ 147
Beşere 147
F) KUDÜS MÜSTAKİL MUTASARRIFLIĞI 147
a) Kudüs Adı ve Kudüs Şehri Tarihî Coğrafyası 147
b) Kudüs Mutasarrıflığı ve İdarî Yapısı, Bölgenin Coğrafî Yapısı 151
c) Kudüs Mutasarrıflığı'nda Bulunan Kazalar 152
1. Kudüs Merkez Kazası 152
Beyt-i Lahm 152
2. Halilü'r-Rahman 152
Ürdün 153
3. Gazze Kazası 153
Gazze 153
4. Yafa 154
d) Filistin Bölgesi 154
Batı Şeria 155

SONUÇ 159
BİBLİYOGRAFYA 163
HARİTALAR 171
İNDEKS 185

KISALTMALAR

a.g.b.	: Adı geçen bildiri
a.g.d.	: Adı geçen dergi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
Ank.	: Ankara
a.s.	: Aleyhi's-selâm
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
A.Ü.S.B.E.	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
E.Ü.İ.F.	: Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
E.Ü.S.B.E.	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
h.	: Hicrî
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
İst.	: İstanbul
km.	: Kilometre
Ktb.	: Kütüphane

M.E.B.	: Milli Eğitim Basımevi
m.	: Metre
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radiyallahu anh
s.	: Sayfa
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
Terc.	: Tercüme eden
T.K.A.E.	: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: Tarihi yok
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Ve saire
Yay.	: Yayınlayan

ÖNSÖZ

Türkler, İlkçağdan itibaren yüzyıllar boyu, Türkistan sahasından başka; Asya kıtası başta olmak üzere, Avrupa ve Afrika topraklarına kadar giderek, buralarda hâkimiyetlerini ortaya koyan devletler kurmuşlardır. Türkler, insanlık tarihinde en çok devlet kuran milletlerin başında gelmektedir. Türkler tarafından kurulan, Büyük Hunlar, Batı Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Eyyubîler, Memluklar, Timurlar, Altınorda Hanlığı ve Osmanlı Devleti gibi devletler, pek çok ülkeyi yönetimi altına almış ve yüzyıllarca değişik toplumları idare etmişlerdir.

Ön Asya toprakları ya da Ortadoğu, Mısır'da Tolunoğulları'ndan (867-905) başlayarak Büyük Selçuklular (1038-1157) ile devam edip gelen süreç içerisinde bin yılı aşkın bir zamandır Türk devletlerinin yönetiminde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışı (1922) ile bu toprakların çoğu, Türkiye Cumhuriyeti devleti hudutlarının dışında kalmış olmasına rağmen, Türk tarihi ve kültürü açısından araştırılması son derece önemlidir.

Araştırmamıza konu olan XIX. yüzyılda Irak ve Suriye topraklarının "tarihî coğrafya" ve idarî yapı açısından ince-

lenmesi hususunun, Ortadoğu'nun coğrafî bütünlüğü ve dünyada XIX. yüzyıldaki gelişmeler dikkate alınırsa, bölge ülkeleri açısından ve dünya milletleri bakımından, toplumsal barış için ne kadar elzem bir konu olduğu ortaya çıkar. 1991 yılında 1. Körfez Savaşı, 2003 yılında ise 2. Körfez Savaşı ile Irak toprakları işgal edilmiştir. Bu hadiseler de bölgenin iyi tanınmasının gereğini bir kez daha öne çıkarmaktadır.

XVI. yüzyıldan başlayarak, XIX. yüzyılda Osmanlı yönetimi altında bulunan Ortadoğu topraklarının büyük bir kısmı; bugün Türkiye, Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Ürdün, Lübnan, Filistin, İsrail, Umman, Katar, Kuveyt, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Güney Yemen ve Kuzey Yemen gibi ülkelerin sınırları içerisinde yer almaktadır.

Bu çalışmamızda, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti devleti hudutları dışında kalan, Irak ve Suriye topraklarının idarî yapısı ile bu yerlerin tarihî coğrafyaları incelenmiştir. Bugün Irak ve Suriye topraklarında bulunan yerleşim yerlerinin, şehir ve beldelerin, tarihî seyir içerisindeki durumları araştırmamızda ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti yönetiminde XIX. yüzyıl içersinde Irak ve Suriye'deki şehirlerin idarî yapısı belirtilmiştir.

Irak ve Suriye topraklarının büyük bir kısmı, Avrupalıların "Küçük Asya" dedikleri Anadolu topraklarının içinde sayılmaktadır. Anadolu, Ön Asya veya Ortadoğu toprakları, yüzyıllardır tarihî coğrafya ve idarî açıdan birlikte müteala edilmiş, bir bütünlük arz etmiştir. Tarihî Mezopotamya toprakları ve Doğu Akdeniz'deki Suriye toprakları, Anadolu gibi insanlık tarihinin en eski medeniyet merkezlerindendir.

Eserimizde Osmanlı yönetiminde Irak ve Suriye topraklarının XIX. yüzyıldaki idarî yapısı belirli kesitlerle verilmiştir. Her bir vilayet veya sancağı verirken meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için ekler bölümünde haritalar da konulmaya çalışılmıştır. Bu araştırmamız ile Türkiye Cumhuriyeti'nin

güney komşularını, tarihî geçmişi ve coğrafî yapısı bakımından tanımaya gayret edilmiştir.

Çalışmamız giriş, iki ana bölüm, sonuç ve haritalardan meydana gelmektedir. Giriş'te, yararlanılan başlıca kaynaklar ile idarî terimler üzerinde durulmuştur. Birinci Bölüm'de; Osmanlı yönetiminde Irak ve Irak'taki Bağdat, Basra, Musul vilayetleri ve Zûr sancağı; İkinci Bölüm'de ise, Suriye ve Suriye'deki Suriye (Şam), Halep ve Beyrut vilayetleri ile Cebel-i Lübnan ve Kudüs müstakil mutasarrıflıkları değerlendirilmiştir. Osmanlı yönetiminde XIX. yüzyıl itibariyle buralarda bulunan her bir vilayet, sancak, kaza, nâhiye ve beldeler ve buralara bağlı bulunan yerler tarihî geçmişleri ile verilmiştir.

Bu konuyu araştırmaya teşvik eden, her türlü öngörü ve birikimini benimle paylaşan, kıymetli hocam Prof. Dr. Mustafa Keskin beyefendi olmuştur. Bizi ilmî araştırmalar için her zaman cesaretlendiren, yardım ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen saygı değer hocam Prof. Dr. Mustafa Keskin'e en içten teşekkürlerimi arz ederim. Burada Prof. Dr. Ahmet Uğur ve Prof. Dr. Mustafa Öztürk'e yapmış olduğu katkı ve göstermiş olduğu yakın ilgilerinden dolayı teşekkür ederim. Eserin tashihini yapan Dr. Mustafa Kalkan'a, haritaları hazırlayan Şule Erdilmen'e, ayrıca kitabın yazım ve basımında emeği geçen herkese teşekkürü bir borç bilirim.

Prof. Dr. Remzi KILIÇ
Niğde, 08.03.2011

GİRİŞ

Araştırma konumuz, Ortadoğu'da önemli bir yer tutan Irak ve Suriye'nin tarihî coğrafyası hakkındadır. Osmanlı Devleti yönetiminde Irak ve Suriye topraklarının, XIX. yüzyılın ikinci yarısında mevcut olan idarî yapısı, değişiklikler de göz önüne alınarak, tarihî coğrafya açısından ortaya konulmaya çalışılmıştır. XVI. ve XVIII. yüzyıllardaki idari yapı da zaman zaman verilmiştir.

Ortadoğu topraklarına doğru, Türkistan sahasından IX. ve X. yüzyıllardan itibaren başlayan, ciddî bir Türk muhaceratı ve hâkimiyeti görmekteyiz. Türk asıllı hanedanlardan, Mısır'da Tolunoğulları (867-905), İhşitoğulları (935-969) ile başlayan süreç, Büyük Selçuklular (1038-1157), Türkiye Selçukluları (1077-1308), Suriye Selçukluları (1077-1105), Irak Selçukluları (1118-1194), Kirman Selçukluları gibi, Türk devletleri ile devam etmiştir. İldenizler, Atabeğler, bunlardan başka pek çok Türk asıllı vali ve komutanlar, asker ve yüksek düzeyde memurlar, Ortadoğu bölgesinde, Emevîler (661-750) ve Abbasîler (750-1258) idaresinde de görevler yapmışlardır.

Osmanlı Devleti, Ortadoğu'da Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) zamanında, Memluklar (1249-1518) ile "Hac yollarının güvenliği" ve "Bürke" adı verilen su kuyularının tamiri için mücadele etmiştir. Sultan II. Bâyezid (1481-1512)

devri ve Yavuz Sultan Selim (1512-1520) devrinde Suriye, Hicaz ve Mısır topraklarına siyasî hâkimiyet için çeşitli savaşlar yapılmıştır. Nihayet XVI. yüzyılın başlarından itibaren Ortadoğu'da 405 yıl sürecek olan (1517-1922) Osmanlı Devleti yönetimi başlamıştır.

Osmanlı Devleti, Anadolu topraklarında olduğu gibi, Irak ve Suriye topraklarında da, Türkmenlerin ve diğer Müslüman ahalinin her türlü imar, eğitim, sağlık, adil yönetim, bayındır ve mamur beldeler inşaa etme, ulaşım ve gelişimi için yoğun çabalar sarf etmiştir. Dört yüz yıldan fazla hoşgörü ve hizmet anlayışı ile toplulukları idare eden Osmanlılar barış ve huzur ile Ortadoğu'yu yönetmişlerdir.

Osmanlı Türkleri tarafından, İslam medeniyeti, yüzyıllar boyunca en güzel şekilde temsil edilmiş ve insanlık âlemine olumlu katkılar sunulmuştur. Türk, Arap, Fars, Yahudi vs. ayrımı asla yapılmamış, herkes barış içerisinde inançlarını ve kültürlerini rahatça sürdürebilmiştir. Osmanlılar, Ortadoğu'da barışı devamlı kılmış; Filistin, Suriye, Hicaz, Irak, Yemen ve Mısır topraklarında hüküm sürerken, oraları imar etmişler, eşsiz kıymette tarihî eserler vücuda getirmişlerdir. Kaleler, camiler, mescitler, surlar, yollar, medreseler, su kanalları, türbeler, tekkeler, hastaneler vb. birçok tarihî yapıyı inşaa etmişlerdir. Türk yapısı bu eserlerin birçoğu hâlâ ayaktadır.

Burada, yararlandığımız ana kaynakları ve idarî kavramları, yönetim ile ilgili bazı terimleri vermek yerinde olacaktır. Anlaşılması kolay olsun diye sadece milâdî tarihleri vermeyi uygun gördük. Araştırma eserimizin giriş kısmında önce yararlandığımız kaynaklar ve yazarları hakkında, kısaca bilgi vermek yerinde olur.

Şehir ve beldeleri incelerken; adının ne olduğu, nereden geldiği, değişik isimleri, idarî yapı içerisindeki yeri, coğrafî yapısı, önemi, tarihî devirler içerisindeki durumu, tarihçesi, kimler tarafından hangi yüzyıllarda nasıl yönetildiği, ünlü

şahsiyetleri, sosyo-ekonomik yapısı, ticarî durumu vs. gibi bilgiler etraflıca verilmektedir.

A. YARARLANILAN BAŞLICA ESERLER:

1. Mu'cemu'l-Büldân: Bu eser, Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamavî er-Rumî el-Bağdâdî (ö.1228), tarafından Arapça olarak beş cilt halinde yazılmıştır. Bu kitapta birçok beldeler, şehirler, tarihî ve coğrafî yönden önem arz eden yerler, birer birer serdedilmiş ve her bir belde-şehir beş bölüm olmak üzere incelenmiştir. Beldeler, Arapça harflere göre alfabetik sıraya konulmuştur. Müellif, eserini önce 28 kitaba ayırmış ve her bir kitabı da 28 bâb'a ayırmıştır.

Faydalandığımız bu önemli eser; Berlin, Paris, Petersburg nüshaları ile karşılaştırılarak, I. Cilt 540, II. Cilt 549, III. Cilt 470, IV. Cilt 501, V. Cilt 461 sayfa olarak hazırlanmıştır. Eser, Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi kütüphanesinde 276. (I-V) numarada kayıtlı, Beyrut baskısı olup, I. ve II. ciltler, 1968, III. , IV. ve V. ciltler 1957 tarihlidir. Pek çok araştırmaya kaynak teşkil eden bu eser, çalışmamıza da büyük ölçüde ışık tutmaktadır.

2. Âsârû'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd: Kazvin'de doğmuş, sonra Dımaşk'a gitmiş, Bağdat'ta Abbasîlerin son halifesi olan, Mu'tasım zamanında yaşamış, tarih ve coğrafya ilmine sahip Kazvînî (1203-1283) tarafından Arapça olarak yazılmış bir eserdir. Coğrafya ilmi ve kâinatın tasvir edildiği kaynak eser, şehirleri, beldeleri, köyleri dahi içine alan geniş bir malûmata sahiptir.

Bu eserde beldeler; hem insanlık tarihi bakımından, konumu, meşhurluğu, yapısı, bölgesi itibariyle, hem de önemli şahsiyetleri, ilim adamları, şöhret salmış kimseleri ile nakledilmektedir. Tarihî coğrafya malûmatı azdır. 667 sayfa ve tek cilt halinde olan eser, 1969 tarihinde Beyrut'ta Sadır Kitabevi tarafından yayınlanmıştır. Bu eser, Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi, numara 275'te kayıtlıdır.

3. Lügat-ı Târîhiyye ve Coğrâfiyye: Bu eser 1881-1882 yıllarında, yedi cilt halinde Ahmet Rıfat Efendi tarafından, İstanbul'da, Türkçe olarak yazılmıştır. Kaynak; meşhur ve garip kalmış olayların nasıl olduklarını teker teker açıklamaktadır. Şahısları, kavimleri ve beldelerin hallerini, tarihlerini, tarihî olaylarını, müelliflerini, önemli seçilmiş tarihî eserlerini, tarih içindeki yerlerini, mevkii ve önemli yapıları ve zamanlarını anlatan bir kitaptır. Âdem (a.s.)'den kendi dönemine kadar cereyan eden bütün tarihî olayları, Osmanlı alfabesinin tertibi üzere sıra ile vermektedir.

I. Cilt 350, II. Cilt 314, III. Cilt 370, IV. Cilt 266, V. Cilt 288, VI. Cilt 288, VII. Cilt 262 sayfadan oluşmaktadır. I, II, III. ciltler 1881'de, IV, V, VI, VII. ciltler 1882'de Mahmutbey Matbaası'nda İstanbul'da bastırılmıştır. Eser, Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde 606 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

4. Kâmûsu'l-A'lâm: Şemseddin Sâmî tarafından, Türkçe olarak, altı cilt halinde, alfabetik sıra ile yazılmış toplam 4830 sayfalık oldukça hacimli bir eserdir.

Tarih ve coğrafya lügatını ve doğru tabirler ile bütün özel isimleri içine alan bir kaynaktır. Tarihe ait; bütün kavimler, ümmetler, nebîler, coğrafyaya ait; Yerküre'nin bölümleri, kıtaları, ülkeler, memleket ve devletler, beldelerin tarihî halleri... vs. hepsi etraflıca ele alınmıştır.

Şemseddin Sâmî eseri hakkında; II. Abdulhamid Han'ın teşviki ile I. cildini tamamlamayı başardığını, eserinin tarih ve coğrafya ilimlerinin bir "Mahzen-i Kebîr"i hükmünde olduğunu, eserinin mükemmel olması için her çeşit yola başvurduğunu ve her türlü fedakârlığın yapıldığını söylemektedir.

I. ve II. ciltler, 1889'da, III. Cilt 1891, IV. Cilt 1894, V. Cilt 1896, VI. Cilt ise 1898'de İstanbul'da Mihran Matbaası'nda basılmıştır.

Eserin ilk beş cildinin her biri 800'er sayfa, VI. ve son cilt ise 830 sayfadır. Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi 594 numarada bir nüshası kayıtlı bulunmaktadır.

5. Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati: Ali Cevâd tarafından İstanbul'da dört cilt olarak ve Türkçe yazılmıştır. Tamamı 1212 sayfa olup, 4. cildin sonunda Osmanlı sultanlarının resimleri vardır. Eser; Osmanlı memleketlerinin idarî taksimâtını, meşhur beldelerini, nâhiye, kasaba ve en küçük deresine varıncaya kadar bütün mevki ve noktalarını, alfabetik olarak açıklamaktadır.

Bu eserde, bütün Osmanlı ülkelerinin tarihî ve coğrafî yerleri teker teker tanıtılmıştır. Bazı yerler etraflıca verilirken, bazı yerleşim yerleri de kısaca geçilmiştir. Kitabın I. ve II. ciltleri 1895'te, III. cilt 1896'da, IV. cilt 1899'da İstanbul'da Mahmutbey Matbaası'nda basılmıştır. Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi 424 numarada bir nüshası kayıtlı bulunmaktadır.

6. Coğrafyâ-i Umrânî: 1894'te Mehmet Hikmet Bey tarafından Türkçe olarak İstanbul'da yazılmıştır.

Eser iki kısımdan ibaret olup; 1. Kısım'da; Osmanlı Devleti'nin sınırları, sahası, nüfusu, mevkii, ziraatı, ticareti, toprak yapısı, sanayii, ormanları vs. geniş olarak birer birer anlatılmaktadır. 2. Kısım'da ise; Avrupa devletlerinin vaziyetleri, Kuzey Amerika hükümetleri, sömürge yerleri, ziraatları, ticaretleri, diğer Avrupa devletlerinin durumları kısaca zikredilmektedir. Böylece farklı ülkelere de yer verilmiştir.

Kitap, 366 sayfadan oluşmaktadır. Osmanlı Devleti toprakları içerisinde Musul, Bağdat gibi, önemli vilayetleri ve kazalarını da ele almaktadır.

Tek cilt olan eser, 1894 yılında Nişan Berberiyan Matbaası'nda İstanbul'da basılmış olup, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'nde 910-2726 numarada bir nüshası kayıtlı bulunmaktadır.

7. Coğrafya-i Umumî: Abdurrahman Şeref bey tarafından 1895 yılında İstanbul'da Türkçe yazılmış bir eserdir.

Eserin önsözünde; "On yedi sene müdürlüğünü yaptığım Mülkiye Mektebi'nin Umumî Coğrafya derslerine âcizane girdim. Verdiğim derslerin (konuların) sırasıyla toplanıp düzenlenmesinden iş bu naçiz eser ortaya çıktı ve 1883'den itibaren 1. ve 2. ciltleri sırasıyla basıldı" dediğine bakılırsa, eserinin ders kitabı olarak okutulduğu anlaşılmaktadır.

Eserin 1. cildinde; Coğrafya-i Riyazî ile Asya, Afrika, Amerika ve Okyanusya kıtaları anlatılmaktadır. 2. ciltte; yalnız Avrupa kıtası geniş olarak tarif ve beyan olmaktadır. Ali Tevfik beyin "Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası" adlı eseri ise 3. cilt olarak kabul edilmiştir.

Eserde; coğrafya ilmine ait tanımlara ve açıklamalara yer verilmektedir. 1. cilt 400 sayfa, İstanbul'da Karabet Matbaası'nda basılmıştır. Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'nde 910-2647 numarada bir nüshası kayıtlı bulunmaktadır.

8. Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmânî: Safvet Bey tarafından, 1913 yılında İstanbul'da Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Eser, İstanbul'da Matbaa-yı Amire'de (Âmire ifadesi, o şeyin devlete ait olduğunu gösterir. Yoksa matbaanın ismi değildir) 229 sayfa olarak basılmıştır.

Eserde; Yerküre, yönler, pusula, harita bilgisi, gece ve gündüz, dört mevsim, iklim vs. gibi konuların yanı sıra, Osmanlı vilayetlerinin coğrafî durumları hakkında açıklamalar da yapılmaktadır. Mısır, Trablusşam, Cezayir gibi yerler ve Avrupa hükümetlerinden Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Asya'da İran, Kafkasya coğrafyası hakkında bilgiler verilmektedir.

Eserde pek çok renkli harita, şekil ve resimler mevcut olup, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'nde 10557 numarada bir nüshası kayıtlı bulunmaktadır.

9. Coğrafya Sözlüğü: Sami Öngör tarafından yazılmış tek cilt, 943 sayfalık bir eserdir. Alfabetik sıraya göre bütün

dünya coğrafyasındaki önemli yerleri, dağ, deniz, belde ve şehir adlarını açıklamaktadır. Kitap, İstanbul'da 1959 yılında Maarif Basımevi tarafından yayınlanmıştır.

10. Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimâtı: Bu eser, Tuncer Baykara tarafından 1988 yılında yazılmış olup, Ankara'da Sevinç Matbaası'nda basılmış ve Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır.

Eser, önsöz ve giriş hariç altı bölümden ibarettir. Sonuç, bibliyografya, ekler ve dizinden oluşmaktadır. İki kapak arası 272 sayfadır. Yazar, giriş bölümünde, idarî bölünme ve adlar üzerinde durmaktadır. Bölümlerde ise; coğrafî idarî adlar, Anadolu'nun fethi ve Türkiye Selçuklularını dört ana bölümde incelemektedir. Osmanlı Devleti'nde beylerbeyilik ve sancaklar, XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı ülkesi, 1839 Tanzimat devri sonrası yeni adlar, Türkiye'nin XIV. yüzyıl ortalarındaki kaza ve nâhiyeleri gibi konular ele alınmıştır.

11. Suriye Vilayetinin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1908): Sebahattin Samur tarafından 1989'da yazılmış, henüz yayımlanmamış doktora tezidir. Eser, 9+262=271 sayfa olup, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından hazırlatılmıştır.

Araştırma çalışması, üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş'te 15 sayfa kadar Suriye'nin tarihî coğrafyası hakkında bilgi verilmektedir. Eser'de Suriye hakkında; Osmanlı yönetiminde kaldığı 1840-1908 yılları arası için geniş malûmat bulunmaktadır. İdarî taksimât, Şam Eyaleti... daha sonra Şam Vilayeti'nin sosyal yapısı... Eğitim öğretim faaliyetleri gibi, konular verilmektedir.

12. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı: Bu kitap Orhan Kılıç tarafından yazılmış ve 1997 yılında Elazığ'da yayınlanmıştır. Eser giriş, üç bölüm, sonuç, bibliyografya ve di-

zinden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümünde Osmanlı eyalet ve sancaklarının idarî taksimat üniteleri, yöneticileri, idarî ve malî bakımdan eyalet ve sancak yönetimi hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Osmanlı Devleti'nin 1700-1740 yılları arasındaki idarî taksimatı, otuz dört eyalet şeklinde verilmiştir. Üçüncü bölümde de eyalet ve sancak tevcihatı, kaptanlık, voyvodalık ve meliklikler dâhil teker teker verilmiştir. Eserde çoğu orijinal belge ve kaynaklar kullanılmıştır.

Araştırmamız sırasında yararlandığımız diğer ana kaynaklara gelince; bunlar arasında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan **"İslâm Ansiklopedisi"** tarihî coğrafya açısından Irak ve Suriye'yi incelerken bize oldukça kaynaklık yapmıştır. On üç ciltten oluşan bu eserin bütün ciltlerinde Irak ve Suriye ile ilgili maddeleri, bu coğrafyadaki şehirleri ve beldeleri inceleyerek faydalanmış bulunuyoruz. Irak ve Suriye'de bulunan şehir, kaza ve beldeleri birer birer tetkik eyleyerek diğer eserlerdeki bilgileri de karşılaştırarak yararlandık.

Mehmet Zeki Pakalın'ın **"Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü"**, idarî yerleri, deyimleri tanımlama ve terimleri açıklama açısından başvurduğumuz diğer bir önemli kaynaktır. 1946 yılı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul baskısının I. ve III. ciltleri araştırmamızda çok yararlı olmuştur.

Ayrıca, Metin Kunt tarafından kaleme alınan ve 1978 yılında İstanbul'da yayınlanan, **"Sancaktan Eyalete"** adlı eser bize idarî terimler ve deyimler açısından faydalı olmuştur. Bu eserlerin dışında, bazı Türkçe, Arapça kitaplar ve makaleler, kitabımızın meydana gelmesinde bize ışık tutmuştur.

Burada daha fazla kaynak taramak mümkün olabilirdi. Ancak, çalışma konumuzun sınırlı oluşu yanında, faydalandığımız eserlerin ilmî ve hacimli olması, çoğunun temel kaynak sayılması ve araştırmanın amacı göz önüne alındığında bununla yetinmeyi uygun görmüş bulunuyoruz.

Araştırmamızla ilgili tarih ve coğrafya deyim ve terimlerini, bazı kavramları girişte açıklamak yararlı olacaktır. Söz gelimi "Tarihî Coğrafya" ne demektir?

Tarih; zaman, coğrafya; mekân demektir. Tarih ve coğrafya, kendileriyle uğraşanların en ziyade meşgul olmaya mecbur oldukları ilimlerdir. Bu iki ilimin birleştiği bir şubeleri vardır ki, o da "Tarihî Coğrafya"dır[1].

B. ARAŞTIRMAMIZLA İLGİLİ BAZI TERİMLER:

1. Tarihî Coğrafya: Yerküre'nin çeşitli kısımlarının isimleriyle, temel oldukları meşhur ve önemli hâdiselerden bahseden[2] bir ilimdir.

Coğrafya ilminin birçok kısımları olup, konularına göre bir isim alırlar. Mesela; yerin şekli, biçimi, cismi, gökle olan münasebetinden bahsederse, ona "Matematikî Coğrafya"[3] denir. Eğer, yerin dağ, nehir, deniz ve boğazlarından, hava durumundan, toprak yapısından, kısaca tabiat durumundan bahsederse ona "Tabiî Coğrafya"[4] denir.

Eğer, bir memleketin vilayet ve şehirlerinden ve insan eli ile yapılmış diğer eserlerinden bahsederse, ona "Siyasî Coğrafya" ve çeşitli zamanlarda bir memlekette ortaya çıkan önemli olaylardan ve değişikliklerden bahsederse, ona "Tarihî Coğrafya"[5] denir.

---

1 Şemseddîn Sâmî, **Kâmûsu'l-Âlâm**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1889, C. I, s. 5.

2 Ahmet Rıfat, **Lügat-ı Tarihiye ve Coğrafiye**, Mahmutbey Matbaası, İstanbul, 1881, C. III, s. 38.

3 Abdurrahman Şeref, **Coğrafya-i Umûmî**, Karâbet Matbaası, İstanbul, 1895, s. 4.

4 Şeref, **a.g.e.**, aynı yer.

5 Şeref, **a.g.e.**, s. 5.

Bu araştırmada, bizim ilgi alanımız, Irak ve Suriye topraklarının, siyasî coğrafya ile tarihî coğrafyanın tarifi içindeki kısımlarıdır. Tarihî coğrafya ile ilgili bazı önemli kavramları da burada vermek yerinde olacaktır.

2. Eyalet: Osmanlı Devleti'nin idarî taksimat bakımından en büyük ünitesi eyaletlerdir. Osmanlı ülkesi, beylerbeyilik, eyalet veya vilayet olarak adlandırılan büyük idarî ünitelere ayrılmış ve bu üniteler ise, sancak veya livâlara bölünmüştür[6]. Osmanlı Devleti'nde, vilayet usulünün 1864 yılında kabulünden önce vilayet yerine kullanılırdı. Eyaletler önceleri beylerbeyiler, daha sonra hem beylerbeyiler hem de vezirler idaresinde bulunuyordu. Beylerbeyiler ve vezirler, valilerden çok daha selahiyetli -yetkili- idiler. Eyalet valileri mülkî memurlar da değillerdi[7]. Eyalet valilerine Emiru'l-Ümerâ da denilirdi. Eyaletler sancaklardan meydana gelirdi.

Eyalet, kelime olarak "iyala" yani hükmetmek, idare etmek anlamına gelmektedir. Selçuklular devrinden itibaren kullanılmıştır[8]. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılda "eyalet", özel durumu olan sancakları ifade için kullanılıyordu. Aslında terim olarak, Osmanlılarda "vilayet" ile "eyalet" arasında XVII. yüzyıldan sonra pek fark görülmüyordu. Eyaletin başında olan yönetici vali diye anılıyordu[9].

Eyaletler, saha ve genişlik itibariyle genellikle vilayetlerden daha büyük idarî yerlerdi. Osmanlı ülkelerinde bazen on-

---

6 Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Tasimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, s. 6.

7 Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946, C. I, s. 577.

8 Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1988, s. 30.

9 Baykara, **a.g.e.**, aynı yer.

on beş şehir, sancak olarak bir eyalete bağlı olabiliyordu. Eyaletlerin kendilerine mahsus bütçeleri, askerî birlikleri, idarî maslahatları ve özel durumları bulunabilirdi.

3. Vilayet: Kelime olarak "birşey üzerinde hâkimiyet" demek olan "vilaya"nın mastarıdır. Türkiye Selçukluları (1077-1308) devrinde "vilayet" genelde, şehir dışındaki alanları, taşrayı içine almaktadır. "Vilayet" yöre, memleket anlamına da gelmekteydi[10]. Vilayetler; Osmanlı memleketlerinin en büyük parçasıdır. Vilayetler, valiler tarafından idare olunurdu[11].

Osmanlı Devleti'nde, XVI. yüzyıldan itibaren, valilerin hükmettikleri mıntıka, vilayet diye anılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılda ise, 1864 yılında çıkarılan "Vilayet Nizamnâmesi"nden sonra vilayet kavramı yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet'ten sonra vilayet diye, Osmanlı sancağı düzeyindeki yerler[12], yani bugünkü iller ifade edilmektedir.

1864 tarihli "Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi" adıyla bilinen nizamnâmeye göre Osmanlı ülkeleri, vilayet denilen dairelere, vilayetler de sancaklara sahip olacaklardı[13]. Söz konusu nizamnâme, vilayetin mülkî, malî, siyasî ve zabıta işlerini valinin yetki ve sorumluluğuna vermektedir[14].

4. Sancak (Liva): Bir idarî mıntıka demek olup, asla bir iskân yeri değildir. Ancak adını, oradaki en önemli iskân yerinden alan sancaklar da vardır. Sancak, Türk tarihinde, Tür-

---

10 Baykara, **a.g.e.**, s. 31.

11 Safvet Bey, **Coğrafya-i Osmanî**, Amire Matbaası, İstanbul, 1913, s. 100.

12 Baykara, **a.g.e.**, s. 31.

13 Sebahattin Samur, **Suriye Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1989, s. 38.

14 Samur, **a.g.e.**, aynı yer.

kiye Selçukluları'nda olduğu gibi, Osmanlı idarî teşkilatının da temelidir[15]. Sancaklar, Osmanlı idarî sisteminin yanı sıra malî ve askerî sistemin de temel birimi durumundaydılar. Tahrir defterlerinde sancak birimi esas alınmış, yayınlanan kanunnâmeler de yine her sancak için ayrı ayrı düzenlenmiştir[16]. XVII. yüzyılda sancaklar teşkilat olarak kalmakla beraber XIX. yüzyılda hemen bütün sancakların başlarında mutasarrıflar olunca, sancak yerine "Mutasarrıflık" kullanılır olmuştur[17]. Sancaklar, vilayetlere bağlıdırlar. Vilayetler ise, sancaklara ayrıldığı gibi, sancaklar da kazalara ayrılmışlardır[18].

Sancağın Osmanlı merkez idare düzenince en önemli alt idarî birim olduğu, devletin ülkeyi idare etmek için yaptığı yazışmaların, tahrir defterlerinin sancaklar için ayrı ayrı düzenlemiş olmasından açık bir şekilde anlaşılmaktadır[19]. Osmanlı kaynaklarında sancak tabirinin yanı sıra aynı birim için liva tabiri de kullanılmaktadır. Sancağın idarî yönden en yüksek amiri, sancakbeyi veya mîr-livâdır[20].

Osmanlı yönetiminde olan yerlerde, "sancak" yerine "liva" ifadesi de yer almaktadır. Osmanlı saltanatının sonuna kadar memleketin idarî bölümlenmesi; aşağıdan yukarıya doğru; karye (köy), nâhiye, kaza, sancak ve vilayet[21] şeklinde idi.

---

15 Baykara, **a.g.e.**, s. 32.

16 O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 9.

17 Baykara, **a.g.e.**, aynı yer.

18 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 100.

19 İ. Metin Kunt, **Sancaktan Eyalete**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1978, s. 17-18.

20 O. Kılıç, **a.g.e.**, s.10.

21 Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 188.

5. Kaza: Bugünkü ilçenin karşılığıdır. Mülkî taksimatta kaymakam idaresinde bulunan yer hakkında kullanılan bir tabirdir[22]. Sancağın bir alt birimi gibi telakki edilebilecek olan kaza, Türkiye Selçukluları devrinde görülmediği gibi, kuruluş devri Osmanlı döneminde de yoktur.

Kaza; kadının kadılık yaptığı mıntıka anlamındadır. Kadılar mıntıkalarındaki en önemli iskân yerinde oturduklarından, orası kadılık merkezi, kaza merkezi itibar edilmiştir. Kaza da zamanla o iskân yerinin adıyla anılır olmuştur[23]. Kazalar XVI. ve özellikle XVII. yüzyılda iyice belirmiş ve ülke çapında gerçekleşmiştir[24]. Sancağın bir alt birimi olan kaza, Osmanlılar'da, Vilayet Nizamnâmesi'ne göre, kaymakamların sorumluluğu altına verilmiştir[25].

6. Nâhiye: İdarî taksimat derecelerinin en küçüğü nâhiye mıntıkası olup, birkaç köyü ihtiva ederdi. Cumhuriyet dönemindeki "Bucak"tır[26]. Nâhiyenin başındaki idare amirine nâhiye müdürü denirdi. Nâhiye; yöre, çevre, memleket anlamına gelir. Türkiye Selçukluları devrinde yoktur. Nâhiye XVII. yüzyıldan sonra kazanın alt birimi olarak Osmanlılar'da yaygınlaşmıştır[27]. 1871 tarihli nizamnameye göre bir yerleşim biriminin "Nâhiye" olabilmesi için en az 500 erkek nüfusa sahip olması gerekirdi[28].

7. Beylerbeyi: Eyalet veya beylerbeyilik denilen ve sancaklardan müteşekkil idarî üniteleri yöneten görevliler bey-

---

22 Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 228.

23 Baykara, **a.g.e.**, s. 32-33.

24 Baykara, **a.g.e.**, s. 33.

25 Samur, **a.g.e.**, s. 49.

26 Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 642.

27 Baykara, **a.g.e.**, s. 34.

28 Samur, **a.g.e.**, s. 53.

lerbeyi veya vali olarak adlandırılıyordu[29]. 14. yüzyıl boyunca beylerbeyi, Osmanlı Devleti'nde taşra kuvvetlerinin kumandanı ve çeşitli sancaklara dağılmış beylerin topluca amiri durumundaydı[30]. Beylerbeyi görev bölgesi için kullanılan terim, "Beylerbeylik" ve genel olarak idarî bölge manasına "vilayet" iken, XVI. yüzyıl sonlarında "eyalet" terimi kullanılmaya başlanmıştır[31]. Eyalet valilerine beylerbeyi denildiği gibi, Emiru'l-Ümerâ da denilmiştir.

8. Vali: Teşkil-i Vilayet Nizamnâmesi'nin 6. maddesi, vilayetin; mülkî, malî, siyasî ve zabıta işlerini, hukukî ahkamın icrâsını, sultan tarafından tayin olunan bir valinin yetki ve sorumluluğuna veriyordu[32]. Aynı şekilde vali, devlet tarafından emredilen her şeyi yerine getirmeye ve yetkisi dâhilinde kalmak şartı ile vilayet içinde gerekli gördüğü düzenlemeyi yapmaya memurdu[33]. Malî konularda ise, valiye "defterdâr" denilen bir malî yetkili yardımcı oluyordu.

9. Sancakbeyi: Sancakları idare ederdi, bunlara ümera da deniliyordu. Valiler derecesinde yetkili idiler[34]. Sancakbeyleri sancağın en yüksek idarecisi olarak, reaya ve ehl-i örf üzerindeki bu otoritesinin yanında özel görevler için sancaklarına gelen diğer devlet memurlarına yardımcı olmak ve bunların görevlerinde kolaylığı sağlamakla da yükümlüdürler[35]. Sancakbeyi; eyalet teşkilatının olduğu zamanlarda beş-on kazalık yerin mutasarrıfına verilen addır[36].

---

29 O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 17.

30 Kunt, **a.g.e.**, s. 26.

31 Kunt, **a.g.e.**, s. 28.

32 Samur, **a.g.e.**, s. 39.

33 Samur, **a.g.e.**, s. 39.

34 Pakalın, **a.g.e.**, C. I, s. 557.

35 Kunt, **a.g.e.**, s. 25.

36 Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 119.

10. Mutasarrıf: Sancak idarecisidir. Yani sancakta en üst yöneticidir. XVII. yüzyıldan itibaren, "sancakbeyi" tabiri kaybolup, yerini "mutasarrıf" tabiri almaya başlamıştır. XVII. yüzyılda sancak yöneticileri için çoğu kere mutasarrıf denilmekteydi. Mutasarrıftan kasıt tasarruf eden, yani yöneten demektir. XVIII. yüzyıl başlarından itibaren sancaklar artık vezir rütbeli olan veya olmayan paşalara da verilmeye başlanmıştır. Hatta mutasarrıf tabiri eyaletleri yöneten valiler için de kullanılmıştır[37]. XIX. yüzyılda bütün sancakların başlarında mutasarrıflar olunca, sancak yerine "mutasarrıflık" denir olmuştur[38]. Mutasarrıf, sancak adı verilen idarî teşekkülün başında bulunan memur hakkında unvan olarak kullanılan bir tabirdir[39]. Teşkil-i Vilayet Nizamnâmesi ile sancak yöneticisine "mutasarrıf" adı verildi. Mutasarrıf, vali gibi kendisine bağlı sancakta, sancağın mülkî, malî, hukukî ve asayiş işlerinden sorumluydu. Bu göreve sultanın iradesiyle atanırdı[40].

11. Kaymakam (Kâimmakâm): Eski idare teşkilatında kazanın idare amirine verilen addır[41]. Kazaları kâimmakâmlar idare eder[42]. 1864 Nizamnâmesi'nin 64. maddesine göre kaymakamlar; kazada mülkî, malî ve hukukî işleri yürütmekle sorumlu olup, mutasarrıfa bağlıydılar. Kaymakam, nâhiye müdürlerini seçer ve mutasarrıfın tensibine arz ederdi[43]. Kaymakamlar, kazalar ve nâhiyelerde geniş yetkilere sahiptiler.

---

37 O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 23-24.

38 Baykara, **a.g.e.**, s. 32.

39 Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 586.

40 Samur, **a.g.e.**, s. 48.

41 Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 219.

42 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 100.

43 Samur, **a.g.e.**, s. 49.

12. Nâhiye Müdürü: Nâhiyenin başındaki idare amirine "Nâhiye Müdürü" denirdi. Kaymakamın alt derecesindedir.[44] Nâhiyeleri, Nâhiye müdürleri idare eder[45], hükmü vardı.

Nâhiye idaresinin statüsünü etraflı bir biçimde düzenleyen ve bir idarî birim haline getiren, 1871 tarihli nizamnâmedir. Buna göre; her nâhiyenin müdürü ve bir nâhiye meclisi vardır. Nâhiye müdürü tayinini vilayet makamı yapar, Dâhiliye Nezareti (İçişleri Bakanı) tasdik eder. Müdür, nâhiye halkından seçilir. Nâhiye köyün üst idaresi değildir[46].

13. Muhtar: Köy ve kasabaların idaresi imam ve muhtarlar ile ihtiyar heyetlerine bağlıdır[47]. Köy ve mahalleleri XIX. yüzyılın yarısına kadar imamlar yönetirdi. 1864 Nizamnâmesi ile muhtarlar; devletin nizam ve tebligatını duyurmak, vergi tahsilinde görevlilere yardımcı olmak, nüfus kayıtlarını tutmak vs. işlerle yükümlüdür[48], hükmü getirilmiştir.

Bu açıklayıcı bilgilerden sonra, araştırmamızın ana temelini teşkil eden, Irak ve Suriye toprakları üzerinde Osmanlı Devleti zamanındaki idarî taksimâtın esasına bakmak gerekir. Osmanlı yönetiminde bulunan eyaletler ve sancaklar, bazı kaynaklarda zaman zaman, birer birer gösterilmektedir.

Eserimize konu olan Suriye ve Irak ülkelerindeki idarî yapı, yüzyıllar içerisinde çeşitli değişikliklere de uğramıştır. XVII. yüzyıldan itibaren bazı veriler görmekteyiz. Özellikle XIX. yüzyıldaki idarî yapı konumuzu teşkil edecektir.

---

44 Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 642.

45 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 100.

46 Samur, **a.g.e.**, s. 53.

47 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 100.

48 Samur, **a.g.e.**, s. 54.

Genel olarak: Şam (Suriye) eyaleti 9 sancak, Trablusşam eyaleti 5 sancak, Halep eyaleti 7 sancak, Rakka eyaleti 7 sancak, Bağdat eyaleti 13 sancak, Musul eyaleti 6 sancak, Şehr-i Zûr eyaleti 20 sancaktan oluşmaktaydı[49].

Osmanlı Devleti'nin IV. Murad zamanındaki, idarî bölümlenmesine göre; 1632-1641 yılları arasında, Suriye ve Irak bölgeleri üzerindeki idarî yapıda yer alan eyalet ve bunlara bağlı sancaklar ve yerler aşağıdaki şekildedir.

14. Şam Eyaleti: Kudüs, Gazze, Safed ve Saydâ, Beyrut, Nablus, Cebel-i Aclûn, Leccûn, Tadmir (Tedmür) Livaları, Şam Maliye Defterdarlığı, Kerek-i Şavbek Livası, Şam Tımarha Defterdarlığı, Şam Tımarha Kethüdalığı[50].

15. Halep Eyaleti: Maarra, Balis, Uzeyir, Selimiyye Livaları, Halep Maliye Defterdarlığı.

16. Trablusşam Eyaleti: Hama, Humus, Cebele Livaları, Trablusşam Maliye Defterdarlığı[51].

17. Rakka Eyaleti: Birecik, Deyr-i Rahbâ, Habur, Cammase, Benî Rabia, Suruççuk Livaları[52].

18. Bağdat Eyaleti: Kasr-ı Şirin, İmâdiyye, Zengene, Semavât, Baclân, Tikrit, Bedre, Ane, Dübül, Arhâ, Kızıl Ribat, Harîr Livaları, Bağdat Maliye Defterdarlığı[53].

19. Şehr-i Zûr Eyaleti: Cudî, Kızılcakale, Şehrân, Şehribâzâr, Erbîl, Deyr-i Rahbâ, Cammese Livaları[54].

20. Musul Eyaleti: Bacvanlu, Eski Musul, Keşaf, Tikrit, Harût, Zaho Livaları ve Musul Hazine Defterdarlığı.

---

49 Pakalın, **a.g.e.,** C. III, s. 119.

50 Kunt, **a.g.e.**, s. 189.

51 Kunt, **a.g.e.**, aynı yer.

52 Kunt, **a.g.e.**, s. 190.

53 Kunt, **a.g.e.**, s. 195.

54 Kunt, **a.g.e.**, s. 196-197.

21. Basra Eyaleti: Remle, Tâbi-i Cezair-i Cedide, Hafar Livaları ve bir de Lahsa Eyaleti[55] vardı.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında (1700-1740) Irak ve Suriye topraklarında bulunan Osmanlı Devleti'ne bağlı eyaletler ise genel olarak: Halep, Şam, Safed, Saydâ ve Beyrut, Rakka, Tarblus-ı Şam, Bağdat, Şehr-i Zor, Musul, Basra ve Ahsa'dır[56].

---

55 Kunt, **a.g.e.**, s. 196.

56 O. Kılıç, **a.g.e**., s. 42- 43.

BİRİNCİ BÖLÜM

IRAK VE SURİYE'NİN GENEL DURUMU:

Irak ve Suriye toprakları şüphesiz Anadolu toprakları ile iç içedir. İlkçağlardan itibaren günümüze kadar gelen dönemler içerisinde bu topraklarda kurulan devletler, sürekli bir mücadele ve karşılıklı ticâri ve kültürel temas içerisinde olmuşlardır. Kimi zaman barış içerisinde yaşamışlar, kimi zaman ise aralarında savaşlar dahi olmuştur. Hititler, Mısır Uygarlığı, Romalılar, Persler, Sasânîler, Emevîler, Abbasîler, Selçuklular, Bizans Devleti, Safevîler, Memluklar ve Osmanlılar, gibi büyük devletler, Ortadoğu'da yaşamışlardır.

Anadolu hem geçmişte hem de bugün Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının arasında bir köprü niteliğindedir. Türkiye'nin dünya üzerindeki yerinin kıtalar arası bağlayıcılığı, topoğrafik özelliği nedeniyle daha çok doğu-batı yönünde önem kazanmıştır. Eskiden olduğu gibi, Asya-Ortadoğu-Avrupa ülkelerini bir birine bağlayan yollar, bugün de önemini korumaktadır. Dünyanın en eski tarım alanlarından olan Mezopotamya, Ege ovaları, Orta Anadolu'da akarsu boyları höyüklerle doludur. Anadolu, tarım ve madencilik

tekniklerinin çok eski olduğu köklü kültür bölgeleri arasındadır[57].

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti hâkimiyetinde bulunan Ortadoğu toprakları içerisindeki Irak ve Suriye toprakları üzerinde altı vilayet, üç müstakil mutasarrıflık tespit edebiliyoruz.

Daha önceleri XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Osmanlı idarî yapısı eyaletlere ve sancaklara bölünmüştü. 1864'ten itibaren vilayet usulü getirilmiştir. Bu vilayet ve mutasarrıflıklar hakkında bazı genel bilgileri tablolarda görmek mümkündür.

Araştırma konumuza esas olan, Irak ve Suriye topraklarında bulunan vilayet ve müstakil sancakların, Osmanlı Devleti yönetiminde 1895 yılındaki idarî taksimatı şu şekildedir[58]:

Vilayet	Sancak	Kaza	Nâhiye	Toplam Nüfusu
Halep	3	22	24	994.604
Bağdat	3	12	14	850.000
Basra	4	23	15	200.000
Beyrut	4	23	15	400.000
Suriye (Şam)	3	17	8	604.170
Musul	3	17	29	300.280

57 Veysel Kuşçu, Ayşe Çağlıyan, "Ortadoğu Açısından Türkiyenin Jeopolitik Önemi", **Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. 2, Temmuz 2003, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ, 2003, s. 134-135.

58 Ali Cevâd, **Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, Mahmutbey Matbaası, İstanbul, 1895, C. I, s. 11-12.

Sancak (Liva)	Kaza	Nâhiye	Toplam Nüfusu
Kuds-i Şerif	4	3	333.129
Deyr-i Zûr	4	15	100.000
Cebel-i Lübnan	8	43	225.000

Burada XIX. yüzyıl Osmanlı yönetimindeki Ortadoğu topraklarının bir kısmında mevcut olan vilayet ve sancakların adları, kaza ve nâhiye sayıları, hatta nüfus durumları gözükmektedir.

Yine Osmanlı Devleti yönetiminde bulunan Irak ve Suriye toprakları ve havalisindeki bazı vilayet ve şehir merkezlerinin nüfus durumları ile ilgili 1898 yılı itibariyle Kâmusu'l-A'lam'dan şu verileri tespit etmiş bulunuyoruz[59]:

Vilayet	Toplam Nüfusu
Musul	300.300
Bağdat	850.000
Basra	200.000
Suriye	350.000
Halep	995.800

Şehir (Merkez)	Nüfusu
Şam (Dımaşk)	150.000
Bağdat	140.000
Halep	127.000
Beyrut	120.000
Kerbelâ	65.000
Musul	61.000
Kudüs	41.000
Humus	35.000
Kerkük	30.000

[59] Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4420.

Mutasarrıflık	Toplam Nüfusu
Kudüs	323.000
Zûr	100.000
Cebel-i Lübnan	399.500

Bu bilgiler, XIX. yüzyıl sonu itibariyle Ortadoğu'daki bazı şehirler ve yaşayan insan sayısı hakkında bir fikir verebilmektedir.

Bir başka belgede ise, kısmen farklı olan bazı bilgilere ulaşabiliyoruz.

Örneğin Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (64. defa)'ye göre 1908'deki idarî bölümlenmede, 20. yüzyıl başları Irak ve Suriye topraklarındaki durum şöyledir[60]:

Vilayet	Sancak	Kaza Sayısı	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
1. Basra	Basra	3	8	121
	Müntefik	3	16	6
	Necid	2	4	68
	Amâra	1	6	14
2. Bağdat	Bağdat	11	17	
	Divâniye	3	13	
	Kerbelâ	3	4	
3. Musul	Musul	5	9	1147
	Kerkük	5	13	1163
	Süleymaniye	4	6	1084
4. Halep	Halep	13	32	2022
	Urfa	4	12	1319
	Maraş	4	28	459

60 Baykara, **a.g.e.**, s. 136-137.

5. Suriye (Şam)	Şam-ı Şerif	9	10	400
	Kerek	3	6	35
	Hama	3	12	317
	Havran	6	7	381
6. Beyrut	Beyrut	3	8	353
	Akkâ	3	4	256
	Trablus	3	6	672
	Lazkiye	3	17	1440
	Nablus	2	7	238

Tuncer Baykara'nın eserinde belirtilen bu tablodaki verilerde, vilayet ve sancakların yanı sıra kaza, nâhiye ve köylerin sayılarını da bulabilmekteyiz.

Müstakil sancakların durumu ise;

Sancak	Kaza Sayısı	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
Kuds-i Şerif	5	12	407
Deyr-i Zûr	3	4	139
Cebel-i Lübnan	8	41	930

olarak verilmiştir[61].

Araştırma konumuza esas olan bu genel bilgilerden sonra, Cezire (Mezopotamya) veya Irak-ı Arap bölgesindeki Bağdat, Basra, Musul vilayetleri ile Zûr mutasarrıflığını ve Suriye bölgesinde bulunan Halep, Beyrut, Suriye (Şam) vilayetleri ile Cebel-i Lübnan ve Kuds-i Şerif müstakil mutasarrıflıklarını ayrı ayrı ele alıp tarihî coğrafya ve idarî yapısı bakımından inceleyebiliriz.

---

[61] Baykara, **a.g.e.**, s. 139.

A) IRAK BÖLGESİ:

a) Adları, Sahası, Sınırları: Irak, Ön Asya'nın büyük bir parçası olup; El-Cezire, İran, Arabistan ve Berrü'ş-Şam çölleri ve Fars Denizi denilen Basra Körfezi arasında yayılmış bir saha olup, Fırat ve Dicle nehirleri bu bölgeye hayat verir[62].

Cezîretü'l-Ekûra; Fırat ile Dicle nehirleri arasında; Diyarbakır ve Diyâr-ı Mudar'ı[63] içine alan bir yerdir. Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki bu yere El-Cezire de denir[64].

Ortadoğu'da; Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı mecrâları boyunda uzanan memlekettir[65]. Dar manası ile Irak; Basra Körfezi'nin kuzey hudutlarından, güneydoğu ve kuzeybatı yönüne doğru uzanan çukur bir sahadır. 700 km uzunluğu 200 km genişliği vardır[66].

El-Cezire: Fırat ile Dicle nehirlerinin arası, âdeta bir ada (Cezire) olduğundan İslâm coğrafyacıları böyle ifade etmişlerdir. Aynı bölge antik dönemlerde Mezopotamya diye ifade ediliyordu[67]. El-Cezire, üç ana bölümden oluşmaktadır:

1. Kuzeyde: Diyâr-Bekir = Âmid,
2. Doğuda: Diyâr-Rabia = Nusaybin,
3. Batıda: Diyâr-Mudar = Harran'dır[68].

Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan bölgenin üst

---

62 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 538-539.

63 Diyâr-ı Mudar, Merkezi Suriye'deki Rakka şehri olmak üzere etrafındaki bölgeye denir.

64 Yâkut El-Hamavî, **Mu'cemu'l-Büldân**, Beyrut Kitabevi, Beyrut, 1968, C. II, s. 134.

65 Besim Darkot, "Irak", **İslâm Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, C. 5/2, s. 667.

66 Darkot, **a.g.md.**, C.5/2, s. 667.

67 Baykara, **a.g.e.**, s. 28.

68 Baykara, **a.g.e.**, aynı yer.

kısmına (kuzeybatısına) Cezire, alt kısmına (güneydoğusuna) Irak-ı Arap denilirdi.

Başka bir tanımla, El-Cezire: Diyarbakır, Mudar ve Rabia beldelerini kaplayan yerdir. Dicle ile Fırat suları arasıdır[69]. Tarihî Mezopotamya topraklarının kuzey kısmıdır.

Cezire, Asya'da Fırat ile Dicle nehirleri arasında bir bölgenin adıdır. Ancak bu bölgenin sınırları tarihî süreç içerisinde sürekli değişiklik göstermiştir. Buraya eski Yunanlılar Mezopotamya, Araplar ise el-Cezire derler. Cezire'nin sınırları, kuzeyden Keban kasabasının önünden geçen Fırat Nehri'nden başlar ve güneye doğru, Samsat, Rumkale, Birecik, Rakka, Rahbe ve Hille beldelerinden geçerek güneyde bulunan Divaniyye'ye yaklaşarak doğuya yönelir. Burası Cezire'nin Fırat hududunu teşkil eder. Bundan sonra doğuya dönerek, Dicle hudut kabul edilerek İmare, Bendar, Tikrit, Hadise, Musul, Cezire-i İbn-i Ömer ve Hasankeyf taraflarını içine alarak Batman (Tepe Horbus) şehrine ulaştıktan sonra kuzeye yönelir. Oradan Meyyâfârikîn (Silvan), Tercil (Hazro), Atak (Lice) ve Hani kasabalarından geçerek, Palu önünden Murat Nehri'ne ulaşır. Bu sınırlar Cezire'nin en geniş sınırlarıdır.

İslam fetihleri sırasında ise Diyarbakır'dan başlayarak, Tikrit'e kadar uzanan kısma Cezire adı verilmiş, ondan ötesi de Irak-ı Arap dairesine ilhak edilmiştir[70]. Cezire bölgesi, kıtalar arası geçiş noktalarının da merkezi durumundadır. İran'dan Suriye ve Mısır'a, Basra ve Bağdat'tan Anadolu'ya giden ticaret yolları Cezire bölgesinden geçmektedir. Bu iktisâdi konumundan dolayı Cezire bölgesi, askerî ve siyasî ba-

---

69 Zekeriyya El-Kazvînî. **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Sâdır Kitabevi, Beyrut,1969, s. 351.

70 Abdulgani Bulduk, **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ, 2004, s. (Giriş s. XIX).

kımdan da hareketli bir bölge olmuştur. Vaktiyle El-Cezire doğuda Pers, batıda Roma ve güney-batıda Mısır gibi tarihin en büyük devletleri arasında devamlı olarak bir mücadele sahasını oluşturmuştur[71].

Irak-ı Arap (El-Cezire): Fırat ile Dicle arasında bulunan geniş bir arazi ki, eskiden Bâbilünya'da denirdi. Bâbilün Selûs ve Ketezefûn şehirleri vaktiyle oradaydı. Bugün bunlara bedel olarak Bağdat şehri vardır[72].

Ayrıca, Irak-ı Arap: Aşağı Mezopotamya'da Bağdat'ın güneyinde, Bağdat ve Basra'yı içine alan bölgeye denir[73].

Dicle ile Fırat nehrinin birleştiği yerden aşağı kısmına da Şattü'l-Arap denir. Burası 10 km uzunluğunda olup, Basra'ya kadar büyük gemiler, Bağdat'a kadar küçük gemiler seyir ve sefer ederlerdi[74].

El-Cezire yahut Irak Arabı diyebileceğimiz saha; Osmanlı Asyası'nın güneydoğusunda geniş ovaları ve sahraları olan bir yerdir. Fransızların Mezopotamya dedikleri El-Cezire kıtası, büyük bir yer olup, Şam Çölü ile birlikte büyük bir ova oluşturmaktadır. Dicle ve Fırat nehirlerinin birleşerek meydana getirdiği Şattü'l-Arap, Kurna kasabasından Basra Körfezi'ne kadar uzanmaktadır[75].

Irak devletinin bugün hudutları içerisindeki toprakları, 452.500 km^2 yüzölçümünde olup, kuzeydoğuda dağlık arazi ve El-Cezire yaylalarının bir kısmı ile batıda Suriye Çölü'nün ortalarına kadar uzanmaktadır[76].

---

71 Bulduk, **a.g.e.**, aynı yer.

72 Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 33.

73 Sami Öngör, **Coğrafya Sözlüğü**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, s. 363.

74 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 484; Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 235.

75 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 63-64.

76 Darkot, **a.g.md.**, C. 5/2, s. 669.

Irak devleti; kuzeyde Türkiye, doğuda İran, güneyde Basra Körfezi, Kuveyt ve Suudi Arabistan, batıda Ürdün ve Suriye devletleri ile komşudur. Irak ülkesi, tarihî Mezopotamya ve etrafındaki bölgeleri kaplar. En hayati bölgesi ise, Dicle ve Fırat vadileridir[77].

b) Irak'ın Tarihî Coğrafyası: Irak toprakları, insanlığın ilk medeniyet ve yükseliş yeri olarak ifade edilmektedir. Irak'taki eski yapılar, İslâm öncesi devirde haraba yüz tutmuştu. Eskiden bu topraklarda şâşaalı zamanların eseri olan Bâbiller, Ninovalar vardı. Özellikle Moğol ve Timurîlerin istilâları Irak'taki eserleri, binaları süpürüp götürmüştür[78]. Irak toprakları bugün, Arap Yarımadası'nın kuzeydoğusunda, kuzeyden Türkiye, doğudan İran, güneydoğudan Basra Körfezi ve Kuveyt, güneyden Suudi Arabistan ve batıdan Ürdün ve Suriye ile sınırlıdır.

Ahmet Rıfat'ın bildirdiğine göre; Nuh'un evlatları, Bâbil Kalesi yapılıncaya kadar bu sahrada yaşadılar, çoğaldılar sonra da etrafa buradan yayıldılar[79]. Büyük İskender (M.Ö. 334) zamanından beri Basra Körfezi ile Güneydoğu Toroslar arasında uzanan Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgeye Mezopotamya denir ki, "nehirler arasındaki ülke" demektir. Asıl Mezopotamya; Bağdat civarında iki nehrin yaklaştığı sahanın kuzeyinde kalan kısımdır. Araplar "El-Cezire" adını verirler. Bağdat'ın güneyindeki kısma da "Irak-ı Arap" denirdi[80].

Irak-ı Arap denilen bu bölge, eski medeniyetlerin doğuş yeri olmakla meşhurdur. Asurlular ve Bâbilîlerin ve sonra da Abbasîlerin yükselme zamanlarında gayet mamur ve geliş-

---

77 Öngör, **a.g.e.**, s. 363.

78 Cevad, **a.g.e.**, C. II, s. 539.

79 Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 69.

80 Öngör, **a.g.e.**, s. 568.

miş idi. Bugün dahi bulunduğu yer bakımından çok önemlidir. Anadolu, İran ve Hindistan arasında transit ticaret yolu kavşağıdır[81]. Irak yeryüzü şekli bakımından, Türkiye ve İran sınırlarını oluşturan dağlık bölge, bu dağlık bölgenin güneyindeki çöller ve batı sahasındaki çöl bölgesi, üçüncü olarak da Fırat ve Dicle'nin oluşturduğu ovalar, yani Mezopotamya topraklarından meydana gelmektedir.

Bazı kaynaklarda Cezire; Şam toprakları ile Irak ve Anadolu toprakları arasında bulunan geniş bir bölgeye denmiştir. Cezire 38° ile 33° 20' kuzey paraleli ve 35°-30' ile 42° doğu meridyenleri arasında Diyarbakır'dan Bağdat'a kadar olan büyük bir yerdir[82]. Cezire; eski zamanlarda ve İslâm'ın ilk devirlerinde pek mâmur bulunmuş olduğundan, etrafında pek çok şehir, kasaba ve kaleler vs. medeniyet eserleri ve viraneleri bulunmaktaydı[83].

Cezire sahası; Cûdi Dağı'nın altında bulunmakla insanların beşiği hükmünde olup, eskiden beri Sâmi kavimlerinin Tevrat'ta "Arem" adıyla anılan bir kavmin meskeni bulunmuştur. Cezire bölgesi, tarihin kaydedebildiği zamanlarda; Asurluların, sonra Mısır Firavunları'nın, İranlıların, Büyük İskender'in, Silifkiya'nın, Sasânîlerin ellerinde bulunmuştur. Milâttan sonra II. yüzyılın ortasından itibaren İslâm'ın doğuşuna (VII. yüzyıl başları) kadar geçen sürede, İranlılar ile Romalılar, sonra Sasânîler ile Doğu Romalılar arasında Cezire sahası savaş meydanı olmuş, bunlar arasında el değiştirip durmuştur[84].

Hz. Ömer (r.a.) halife iken; 637-638 yıllarında Iyaz b. Ganem komutasında bölgeye gelen sahabeler tarafından, Cezire

---

81 Şeref, **a.g.e.**, s. 192.

82 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1802-1803.

83 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1804.

84 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1805.

toprakları İslâm memleketlerine katılmıştır. Daha sonra birçok Arap topluluğu bu bölgeye yerleştirildi. İslam uygarlığı içerisinde, Emevîler ve sonra Abbasîler zamanında Cezire'nin imarına önem verilmiş olup, zamanla bir hayli mamur şehir ve kasabalar tesis edilmiştir[85].

IX. yüzyıldan itibaren bölgede Abbasî hilafetinin hizmetinde başlayan Türk hâkimiyeti, kısa bir süre sonra Abbasî hilafetine de bölgeye de hâkim olmaya başlamış ve kesintisiz olarak 1200 yıldır günümüze kadar devam etmiştir. Türk hâkimiyeti El-Cezire bölgesi ile sınırlı kalmamış, bütün Suriye, Filistin ve Mısır'a kadar uzanmıştır. Bugüne kadar Türklerden başka hiçbir siyasî otorite bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına alamamıştır. Ancak Türklerin hâkimiyeti sadece bir hanedân veya bir birlik olarak tezahür etmemiş olup, çağın gerek ve gerçeklerine uygun olarak değişik Türk hanedânları tarafından bu hakimiyet sağlanmıştır.

Mısır'da Tolunoğulları 867'de, sonra Mısır ve Suriye'de İhşitoğulları 934'te, ardından Büyük Selçuklular ve Atabeğlerin kurdukları devletler bölgeye hâkim oldular. Bunlar, Musul Atabeğleri, Suriye Selçukluları, Şam Atabeğleri, Filistin Selçukluları gibi devletlerdir. 12. yüzyılda Selahaddin Eyyubî'nin Eyyubîler Devleti; Cezire, Suriye ve Mısır'a kadar olan bölgeye hâkim olmuştur. Eyyubîler'den sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile İran'da kurulan Türk devletleri, Celâyirliler, Harzemşahlar, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safevîler zaman zaman ya bölgenin tamamına veya belli vilayetlerine hâkim olmuşlardır[86].

Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın 1217'den itibaren ortaya çıkmasıyla, diğer İslâm memleketleriyle beraber Cezire de Moğollar tarafından (1256-1258) tahrip edilmişti. Bu bölgede ondan geriye kalan yapıları da Timur Han (1370-1405)

---

85 Sarı, **a.g.e.**, aynı yer.

86 Bulduk, **a.g.e.**, s. (giriş XXI).

mahvetmiş, o vakitten beri Cezire'nin çoğu şehir ve kasabaları virane kalmıştı. Ancak, Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra, 1515-1516 yıllarında Diyarbakır ve Mardin'i Osmanlı ülkelerine katmıştır[87]. Cezire ve Irak toprakları Osmanlıların eline geçtikten sonra, Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) zamanından itibaren yeniden imar edilmiş ve bayındır hale getirilmiştir[88].

Irak ülkesi; ilkçağda Keldânîlerin vatanı olan eski Bâbilistan'dan itibaren, 30°-34° kuzey paralelleri ile 40°-46° doğu meridyenleri arasında bulunmaktaydı. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti yönetiminde, Cezire bölgesi hariç, Bağdat ve Basra isimleriyle iki vilayete ayrılmıştı[89]. El-Cezire ve Irak-ı Arap adıyla bilinen bu geniş bölge ise; Bağdat, Basra ve Musul adlarında üç vilayet ile Zûr müstakil mutasarrıflığını içine almaktaydı[90].

XIX. yüzyılın ilk yıllarında Irak toprakları, Osmanlı Devleti'nin mülkî-idarî taksimatı arasında üç vilayete ayrılmış bulunuyordu. 1-Bağdat: Bağdat, Divaniyye, Kerbelâ sancakları, 2-Basra; Basra, Amâra, Müntefik, El-Hasâ sancakları, 3-Musul; Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarına ayrılıyordu[91].

B) BAĞDAT VİLAYETİ:

a) Bağdat Adı ve Bağdat Şehri Tarihî Coğrafyası:

Bağdat: Ümmü'd-Dünya, Seyyidetü'l-Bilâd, Medine-

---

87 Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

88 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3137.

89 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3135.

90 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 180.

91 Darkot, **a.g.md.**, C.5/2, s. 670; Irak hakkında daha fazla bilgi için aynı yere bakınız.

tü's-Selâm ve Medinetü'l-Mansûr gibi isimleri vardır. Dicle'nin kıyısına Vadiü's-Selâm denildiği için bu şehre Medinetü's-Selâm denilmiştir[92]. Bağdat ismi Arapça değildir. "Bağdad" şeklinde de söylenir. İranî bir kelimedir. Bağdat şehri; Dârü's-Selâm (Esenlik yeri-evi), Ümmü'd-Dünya (Dünya'nın anası), Seyyidetü'l-Bilâd (Beldelerin başı, efendisi), Cennetü'l-Arz (Yeryüzünün Cenneti), Medinetü's-Selâm (Sulh, esenlik şehri), Kubbetü'l-İslâm (İslâm'ın kubbesi, merkezi, yükseliş yeri) isimleriyle anılmıştır. Bağdat'ın, Abbasi Halifesi Mansur Billâh Ebu Cafer (754-775) tarafından, Kûfe halkının fesadına karşılık miladî 762 yılında yapımına başlanmış, 766'da bitirilmiştir[93]. Bağdat'ın inşasının üç buçuk yılda tamamlandığı ifade edilir.

Bağdat, Dicle Nehri'nin eski yakasında, 33°-19' kuzey paraleli ile 42°-21' doğu meridyenleri arasına, Abbasîlerin başkenti olarak kurulmuş bir şehirdir. Bağdat, 766'dan itibaren Abbasîlerin sonuna kadar (1258), dünyanın ilim merkezi olarak bilinen bir yeri olmuştur[94].

Pek çok adı bulunan Bağdat'ın bilinen isimlerinden bazıları da; İzzetü'l-Bilâd (Beldelerin en üstünü), Dârü'l-Hilâfe (Halifeliğin merkezi), Aynü'l-Irak (Irak'ın gözü), Mecmû el-Mehâsin (iyiliklerin, güzelliklerin toplandığı yer)'dir[95].

Ortaçağın Avrupalı seyyahları Bağdat'ı çok defa Babilon ve bazen de Seleucia ve Ktesiphon ile karıştırmışlardır. Bun-

---

92 Hamavî, **a.g.e.**, C. I. s. 456.

93 Hamavî, **a.g.e.**, C. I, s. 457; M. Streck, "Bağdat", **İslam Ansiklopedisi**, C. II, s. 195; Kazvînî, **a.g.e.**, s. 313; Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1325.

94 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1324; Cevad, **a.g.e.**, C. I, s. 181; Şeref, **a.g.e.**, s. 193.

95 Hamavî, **a.g.e.**, C. I, s. 461; Bağdat hakkında daha fazla bilgi için aynı yere bakınız.

ların eserlerinde Bağdat'a Babel, Babellonia ve buna benzer isimler verilmiştir. Eski doğu dünyasının beşiği olan bu mıntıka, her zaman bir medeniyet ocağı, ticaret merkezi ve çeşitli memleketlerden gelen yolların kavşağı olmuştur[96].

Osmanlı Asyası'nın en meşhur ve en büyük şehirlerinden olan Bağdat, bütün Irak-ı Arab'ın merkezidir. Cami ve mescitleri pek çoktur. İslâm büyüklerinden birçok şahsiyetin türbeleri mevcuttur. Kısmen tahrip olmuş sur ve hendekle çevrilidir[97].

Bağdat, Osmanlı memleketlerinin en ticarî şehirlerinden olup, bir taraftan Basra ile Hindistan'a ve diğer taraftan İran, Musul ve Diyarbakır'a, Halep ve Şam ile daima ticarî münasebettedir[98].

Abbasî Halifesi Harun Reşid (786-809) Dicle'nin sol tarafına bir saray yaptırmış, sonra şehir o tarafa doğru yayılmaya başlamıştır. Abbasîler devrinde (750-1258) 13. yüzyılda Bağdat'ta 2 milyon insan yaşadığı rivayet edilir[99].

Bağdat, Abbasî hilafetinin sona ermesine kadar mamuriyetini korumuşsa da, Buveyhîler ve Selçuklu sultanları zamanında meydana gelen muharebeler (1055-1063), Dicle'nin sebep olduğu su taşkınları, sayısız yangınlar ve salgın hastalıklar Bağdat ahalisini azaltmıştır. Nihayet, Hülagu Moğol askeriyle Bağdat'ı zaptedip (1258), nüfusundan 700.000 kişiyi öldürmüş ve şehri yakıp yıkarak Abbasî Devleti'ne son vermiştir[100].

Bağdat, Ortadoğu'nun en önemli siyaset ve ticaret merkezlerinden ve dünyanın en eski şehirlerinden biridir. Bağdat, yakınlarında ilkçağın parlak medeniyet merkezi olan Bâ-

---

96 M. Streck, **a.g.md.**, C. II, s. 195-197.

97 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1324; Şeref, **a.g.e.**, s. 193.

98 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1325.

99 Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

100 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1325.

bil harabelerinin bulunması ve Abbasî İmparatorluğu merkezi olması hasebiyle önemli olduğu gibi, son zamanlarda modernleşmiş, büyümüş ve Musul üzerinden Türkiye'ye ulaşan demir yolu ile de dikkati çekmektedir[101].

Bağdat tarihi başlıca iki büyük devreye ayrılabilir: 1) 508 sene devam eden Abbâsîler (750-1258) devridir. Bu dönemde 56 yıllık bir fasıla istisna edilirse -836-892- yılları arasında Abbasîler başkent olarak Samarra'yı seçmişlerdir- hep hilafet merkezi, İslâm devletinin fikrî, ticarî ve zenginlik bakımından en mühim merkezi olmuştur. 2) Abbasîlerin yıkılışından yani 1258'den günümüze kadar olan devridir. Bağdat bu dönemde ise, eyalet veya vilayet merkezi olarak ehemmiyetini hep korumuş, Türk hâkimiyeti döneminde de gerekli alakayı bulmuştur[102].

Bağdat şehri, Halife Harun Reşid ve oğlu Me'mun zamanlarında daha da gelişmiş, imarı artmıştı. Hülagu ve Timur Han hücumları Bağdat'ı iyice harab etmiştir[103]. Timur Han'ın, 1400 yılında Bağdat'a girerek, ahaliden binlerce insanı öldürdüğü ve şehri mahvetmiş olduğu, bazı kaynaklarda zikredilir.

Safevî Şah İsmail, 1508-1509 yıllarında Irak-ı Arab'a girmiş, Bağdat'ta İmam Musa Kâzım'ın kabri üzerine bir kubbe inşaa ettirmiş ve İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kabrini yakarak Bağdat halkının büyük bir kısmı ile bazı âlimleri öldürtmüştü. Şah İsmail, Bağdat'ı 1508'de savaş olmadan teslim alınıştı[104]. Bu durum halkta tedirginlik ve rahatsızlık meydana getirmiştir.

---

101 Öngör, **a.g.e.**, s. 69.

102 M. Streck, **a.g.md.**, C. II, s. 197; Bağdat hakkında daha fazla bilgi için aynı yere bakınız.

103 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 182.

104 Remzi Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları**, Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s. 17.

Bağdat, Kanunî Sultan Süleyman tarafından 1534 yılında Osmanlı ülkelerine katılmıştır. İstanbul'dan 10 Haziran 1534'te hareket eden Kanunî, 30 Kasım 1534 tarihinde Bağdat'a girmiştir. Kanunî "Irakeyn Seferi" olarak bilinen bu tarihî seferi altı ayda 123 konak (menzil) yaparak gelmiştir. Kanunî'yi Bağdat'ta karşılayanlar arasında büyük Türk şairi Fuzulî; "Geldi burc-ı evliyaya padişâh-ı nâmdâr" diyerek tarih düşürmüştür[105].

Bağdat'ta dört ay kadar kalan Kanunî Sultan Süleyman, önce Hanefî mezhebinin kurucusu İmam-ı Azam'ın kabrini ziyaret ederek çiniler ile süslü bir türbe ile cami yapılmasını emretmiştir. Daha sonra İmam Musa Kâzım'ın ve Abdulkâdir Geylânî'nin türbelerini ziyaret ederek kubbelerini ve diğer onarımlarını yaptırarak hem Sünnîlerin hem de Şiîlerin gönüllerini kazanmıştı. Kanunî; Kûfe, Kerbelâ, Necef gibi yerleri, Ehl-i Beyt'in makamlarını ziyaret ve tâmirat ile Şiî halkın muhabbetini elde etmiştir. Bağdat'tan her tarafa Irakeyn fethini bildiren fetihnâmeler göndermişti. Bağdat Beylerbeyiliği'ni kuran Kanunî Sultan Süleyman, bu eyalete 1535 yılında ilk Osmanlı valisi olarak Ramazanoğlu Uzun Süleyman Paşa'yı tayin etmiştir[106].

Osmanlı padişahı IV. Murad, 8 Mayıs 1638'de Safevîlerin Bağdat'ı işgali üzere, yanında Şeyhü'l-İslam Yahya Efendi ile Kaptan-ı Deryâ Kemankeş Kara Mustafa Paşa olduğu halde Bağdat üzerine sefere çıkmıştır. Sultan IV. Murad, bütün gücünü Bağdat kuşatmasına ve buranın fethine yöneltmiştir[107]. Zaman zaman Safevîler tarafından işgal edilen Bağdat, 1638'de Sultan IV. Murad tarafından yapılan Bağdat

---

105 Remzi Kılıç, **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566),** IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 209.

106 Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı- İran Siyasî Antlaşmaları**, s. 38-39.

107 Kılıç, **a.g.e.**, s. 190-191.

Seferi ile kırk gün muhasaradan sonra tekrar ve kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır[108].

Bağdat'ın en mükemmel tarihini 1070 yılında vefat eden meşhur Hatîb el-Bağdâdî, 14 büyük cilt üzere yazmıştır. Eser, zengin bir şehir tarihçiliği de içermektedir. 1167 yılında vefat eden ensâb sahibi Semnânî, buna 5 ciltlik ilave daha yazmıştır. Ayrıca, Bağdat ile ilgili olarak, 1200'de vefat eden Kâtip Ebu Abdullah, 3 ciltlik bir eser yazmış ve 1239'da vefat eden İbn-i Debûsî "Salah" adıyla tekrar "Bağdat Tarihi"ne ilave ciltler yazmıştır[109].

Bu nedenle nereden bakılırsa bakılsın, Bağdat şehrinin 50-60 ciltlik mükemmel bir tarihi mevcut demektir[110]. Bu da Bağdat'ın İslam medeniyeti ve tarihi bakımından ne kadar önemli bir yer olduğunu açıkça göstermektedir.

b) Bağdat Vilâyeti:

Osmanlı Devleti'nin en büyük ve en mühim vilayetlerinden olup, Irak-ı Arab'ın kuzeybatı kısmı ile Cezire'nin güneydoğu kısmından ibarettir. Doğuda İran devleti, kuzeyde Musul Vilayeti, kuzeybatı yönünde Zûr Sancağı, güneybatı yönünde Şam Çölü ve güneydoğuda Basra Vilayeti ile çevrilidir[111].

Bağdat Vilayeti; Musul Vilayeti'nin güneyinde İran ile sınırlı, alçak birtakım ovalardan meydana gelir. Dicle ve Fırat nehirleri de, kuzeybatıdan güneye doğru vilayet topraklarını sulayarak Basra Körfezi'ne doğu akıp giderler[112].

---

108 Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 121, Cevad, **a.g.e.**, C. 1, s. 182.

109 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1326.

110 Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

111 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1326.

112 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 181.

Bağdat Vilayeti, önceleri Musul ve Basra mıntıkalarını da içine alırdı. Bütün Irak ve Cezire'yi kaplayan büyük bir vilayet iken, sonraları Musul ve Basra vilayetleri ayrılıp, ayrı ayrı birer vilayet olunca, Bağdat Vilayeti; üç vilayete ayrılmış oldu[113].

Irak'ın idaresi Osmanlı fethinin başlangıcından itibaren Bağdat olmuştur. Bağdat valisinin otoritesi bütün Irak'a şâmil idi. Bağdat valisine vezir adı verilirdi. Bağdat veziri ordu ve idarede bağımsız ve Bağdat vilayetine tâbi bölgelerde vali tayin etme yetkisine sahipti. Irak toprakları Bağdat, Basra ve Musul vilayetleri ile müstakil Şehr-i Zûr livasına ayrılmıştı[114]. Bağdat bölgesinde pek çok petrol ve katran kaynakları vardır. Bağdat şehri aynı zamanda bölgenin sanayi merkezidir[115].

Osmanlılar tarafından fethinden sonra Bağdat ve civarının tahriri yapılarak şehir yeni bir eyalet merkezi olarak teşkilatlandırıldı. 1560'larda eyalete 29 (yirmi dokuz) sancak bağlıydı. 1578-1588 yıllarında Bağdat eyaleti 22 (yirmi iki) sancaktan ibaretti ve bazı sancakları yeni teşkil edilen Rakka eyaletine bağlanmıştı. 17. yüzyılın ortalarında ise eyalet 25 (yirmi beş) sancaktan meydana geliyordu. Büyük Süleyman Paşa'nın 1779'da Bağdat eyaleti valiliğinde Basra ile Şehrizor sancakları da buraya ilave edilerek uzun bir süre bu yöreler Bağdat eyaleti içinde yer aldı. Bağdat 1857'de kurulan 6. Ordu'nun daha sonra ise 13. Kolordu'nun merkezi olmuştur[116].

Bağdat şehrinin modernleşmesi 1869-1872 tarihleri arasında Bağdat'ta valilik yapan Midhat Paşa zamanında başla-

---

113 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1326.

114 Nilüfer Bayatlı, **XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 34.

115 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 183.

116 Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, C. 4, s. 436-437

mıştır. Bu dönemde şehri kuşatmakta olan eski surlar yıkılmış, kuzeyden güneye doğru büyük bir cadde açılmış ve sokakların genişletilmesine teşebbüs edilmiştir. Fakat ondan sonra geçen büyük savaşa kadar, belediyecilik bakımından esaslı ve devamlı bir faaliyet gösterilememiştir[117].

Bağdat'ta Abbasîler devrinden pek az eser kalmıştır. Dicle'nin sol sahilinde Abbasi Halifesi Mustansır Billâh (1226-1242) tarafından yaptırılmış olan meşhur "Medresetü'l-Mustansıriyye'den bir duvar ile buna bitişik birkaç oda kalmıştır. Bağdat'ta yetişmiş olan büyük Türk şairleri Nesimî, Fuzulî ve Rûhî'nin mezarları bugün nerede oldukları bilinemeyecek derecede metrûk kalmıştır. Coğrafî konumundan dolayı eskiden beri ticaret merkezi olan Bağdat'ın ekonomik önemi hayli artmıştır. Güneyden nehir ve demiryolları ile Irak'ın yegâne limanı olan Basra'ya ve kuzeyden Irak demiryolları ile Kerkük ve Hânikin demiryolu ile de İran'a bağlanmıştır[118].

c) Bağdat Vilayeti'nin İdarî Yapısı:

Bağdat Eyaleti IV. Murad'dan sonra, 1653 yılında yapılan bir idarî düzenleme ile 20 sancak, 1669 yılında ise 19 sancaktan oluşmaktaydı. XVIII. yüzyıl başlarında 16 sancak iken, 1735-1736 yıllarında yapılan değişiklik ile 7 sancağa düşmüştür. 1687-1702 yılları arasında Bağdat Eyaleti'ne bağlı sancaklar: Bağdat (Merkez-Paşa) sancağı, İmadiyye, Hille, Cevâzir-Aşfatara, Derne ve Dertenek, Kasr-ı Şirin, Semavât, Zaho, Zeng-i Abâd, Cessan Bedre, Aneh, Eriha, Kızıl Ribat, Altun Köprü, Herîr, Mîr-Aşiret-i Baclan olmak üzere 16 sancaktır[119].

---

117 Rauf Ahmet Hotinli, "Bugünkü Bağdat", **İ.A.**, C. II, s. 211.

118 Hotinli, **a.g.md.**, C. II, s. 212.

119 O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 70-71.

Osmanlı Devleti yönetiminde, Bağdat Eyaleti ve Şehri Zûr'un 1849 tarihindeki idarî taksimatı şöyledir: 1. Bağdat Livâsı, 2. Basra Livâsı, 3. Kerkük Livâsı, 4. Köysancak Livâsı, 5. Süleymaniye Livâsı[120].

Irak'taki Eyalet (Vilayet), Sancak, Kaza ve Nâhiyeler:

1867'de Bağdat Eyaleti: [121]

Sancaklar	Kazaları
Bağdat 1. Bağdat Sancağı	Bağdat
	Horasan
	Kerbelâ
	Bedre
	Benîlâm
	Hânikin
	Derbent
	Aziziye
	Semâve
	Düleym
	Divaniye
	Sâmira
2. Basra Sancağı	(Basra'da verilecek)
3. Süleymaniye Sancağı	Karadağ
	Bâziyân
	Sürtaş
	Merke
	Gülanber
	Kızlıca

120 Halil Sahillioğlu, "Osmanlılar Zamanında Irak'ta İdarî Taksimât", **Studies On Turkish-Arap Relations, Annual,** 1986, İstanbul, s. 229-230.

121 Sahillioğlu, **a.g.m.**, s. 229.

4. Şehr-i Zûr Sancağı	Kerkük
	Köysancak
	Erbîl
	Altun Köprü
5. Zengâbâd Sancağı	Zengâbâd
	Küfrî
6. Râvendûz Sancağı	Râvendûz
7. Musul Sancağı	Musul
	İmâdiyye
	Davudiye
	Urfa
	Zaho
	Zîbâr

1881'de Bağdat Vilayeti:[122].

Mutasarrıflık	Kazaları
1. Bağdat Mutasarrıflığı	Mendelî
	Hânikin
	Horasan
	Sâmira
	Düleym
	Ana
	Kâzımiyye
	Kûtü'l-Amâra
	Bağdat
2. Kerbelâ Mutasarrıflığı	Necef
	Hindiye

122 Sahillioğlu, **a.g.m.**, s. 228.

3. Amâra Mutasarrıflığı	Cebele
	Şarta
	Zübeyr
	Tafra
4. Hale Mutasarrıflığı	Hale
5. Müntefik Mutasarrıflığı	Nasıriyye
	Sevkü'ş-Şüyuh
6. Basra Mutasarrıflığı	Basra
	Kurna
	Kuveyt
	Zübeyr
7. Necid Mutasarrıflığı	Lahsa
	Hefûf
	Necid
	Katîf
	Katar
	Acîr

1889 Yılı Bağdat Vilayeti'ne Bağlı Sancak, Kaza ve Nâhiyeler:[123]

Sancak	Kaza	Nâhiye
Bağdat	1- Bağdat	A'zeme, Diyâle
	2- Horasan	Şehriban, Dilta-ve
	3- Aziziye	Selman Bey
	4- Kâzımiyye	
	5- Cezire	Bağıyle
	6- Düleym	Het, Kebîse, Mukalaviye
	7- Kûtü'l-Amâra	Bedre, Garbiye

123 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1326-1327; Cevad, **a.g.e.**, C. I, s. 1833-184.

Hale	1- Hale	Medhatiyye, Cerbuiyye, Ebu-âr, Nil
	2- Semâve	Deraeî, Ebu Ce-vârir
	3- Şâmiyye	Şenafiyye, Med-hatiyye, Salahiy-ye, Hurullah
Kerbelâ	1- Kerbelâ	
	2- Hindiye	
	3- Necef	
	4- Zurâre	

1894 Yılı Bağdat Vilayeti'ne Bağlı Sancak ve Kazalar:[124]

Sancak	Kazaları
Divâniye	Şâmiye, Hale, Divâniye, Semâve
Kerbelâ	Zurâre, Hindiye, Necef, Bedre
Bağdat	Bağdat, Düleym, Sâmira, Kâzı-mıyye, Kûtü'l-Amâra, Ana, Mendelî, Hânikin, Horasan, Azi-ziye, Cezire

1881-1882 tarihli Ahmet Rifat Efendi'nin Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye adlı eserinden; Bağdat Vilayeti'ne bağlı livalar (sancaklar), kazalar ve nâhiyelerin Arap harflerine göre alfabetik sırası şöyledir:[125]

---

124 Mehmet Hikmet, **Coğrafya-i Umrânî**, İstanbul, 1894, s. 237-238; Şeref, **a.g.e.**, s. 193.

125 Bu liste söz konusu kitabın tamamı taranarak derlenmiştir.

Sancak	Kaza	Nâhiye
Bağdat	Bağdat	Ebugarîb, İskenderiye, El-kâim, Bedre, Benîlâm, Tikrît, Cebel-i Dâlves
	Bedre	Cesân
	Hânikin	Hacıkara
	Horasan	Harbetiniyye, Hâlis, Harnâbâd, Huvîyder
	Sâmira (Samarra)	Decil, Deracî, Diltave
	Düleym	Rava
	Horasan	Reşadiye, Rahmaniye, Rıdvaniyye
	Hânikin	Zâviye
	Sâmira	Zebîd, Zengâbâd, Şevatiyye
	Horasan	Şehriban, Zorbatiyye, Aziziye, Akrakûb
	Hânikin	Alyâbâd, Amraniyye
	Ana	Garbiye,
	Hânikin	Kızlarabâd, Kazaniyye, Kûlay
	Kâzımiyye	Kebîse, Kehacehti, Kehriz
	Hânikin	Mahlân, Mahmudiye,
	Mendelî	Mansuriyye, Nehrevân, Haruniyye, Hûr, Hît, Yakûbe
Basra	Basra	Ebu'l-Hasîb, Bevârin, Cezayir-i Basra, Devâsir, Zîn, Seyhan, Kâv, Kurdelan, Mustafaiyye, Maamir, Yehûdiyye

Hale	Semâve	Ebdîser, İskenderiye, Elbedir, Ebucevâdir, Bineşte
	Divâniye	Cediyye
	Hale	Cerbuiyye
	Divâniye	Hazaal, Deara, Tahmasiyye
	Semâve	
	Şâmiyee	Şenâkiyye, Alâc
	Divâniye	Mehâvil, Medhatiyye, Nehr-i Şah, Veysiyye, Hâşimiyye
Amâra	Amâra	Zübeyr, Şatra, Tafra, Ala'ş-şarkî, Ala'l-garbî
Necid	Lahsa	
	Deriye	Sevâkîn
	Katîf	Mîrizer
Müntefik	Müntefik	Bedâ, Bahtâ, Benîesed, Cebeliyye, Hay
	Sevkü'ş-şuyuh	Şatra, Kalâtüssekir, Vâsıt
Kerbelâ	Hindiye	Hazail, Rahaliyye, Şefaiyye, Kefîl, Mesîb
	Necef	

d) Bağdat Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları ve Tarihî Coğrafyaları:

Bağdat vilayetinde 3 sancak, 14 kaza ve 21 nâhiye bulunmaktaydı[126].

1. Bağdat Sancağı: Bağdat vilayetinin merkez livâsıdır. 7 kaza, 11 nâhiye, 60 köyden oluşmaktaydı[127].

---

126 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1326.

127 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1327.

Mendelî: Bağdat vilayet ve sancağında ve Bağdat'ın 115 km kuzeydoğusunda, İran hududundan 7 km uzaklıkta bulunan kaza merkezi bir kasabadır. Mendelî kazası, Bağdat Sancağı'nın kuzeydoğusunda, kuzeyde İran, doğuda Kûtü'l-Amâra, güneyde Aziziye ve batıda Horasan ve Hânikin kazalarıyla çevrilidir[128].

Kâzımiyye: Bağdat vilayet ve sancağına bağlı bir kazadır. Merkez kaza olan Kâzımiyye kasabası Bağdat'a yaya olarak 1.5 saat uzaklıkta, Dicle üzerindedir. Musa Kâzım'ın türbesi oradadır[129].

Kâzımiyye Bağdat'a 10 km uzaklıkta, kuzeybatısında bir karayolu ve demiryolu ile bağlıdır. İran'dan pek çok Şii ziyaretçi gelir. Kasabanın karşısında İmam-ı Âzam'ın türbesi, Dicle'nin sağ yanında bulunur[130].

Düleym: Bağdat Vilayeti, Bağdat Sancağı'nda Hadîse, Heyt, Kalâtür-Rumâd nâhiyelerinin merkez idaresi olan kazadır[131].

Benârıkû: Bağdat ile Nûmaniyye arasında, Dicle üzerinde harap halde bir köydür[132].

Kûtü'l-Amâra: Bağdat Vilayet ve Sancağı'nda ve Bağdat'ın 157 km güneydoğusunda, Dicle'nin sağ sahilinde kaza merkezi bir kasabadır. Arazisi düz olup, çöl halinde dünyanın en münbit yeri haline gelmesi için eski kanalların tamiri ve çoğaltılması gerekir[133], tespiti yapılmıştır.

---

128 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 44-46; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 784.

129 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 652.

130 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3811-3812.

131 Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 246.

132 Kazvînî, **a.g.e.**, s. 158.

133 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3909-3910.

Bedre: Irak arazisinde Bağdat yönünde Kûtü'l-Amâra kazasının bir nâhiyesidir[134].

Hânıkin: Bağdat Vilayeti'nde ve Bağdat'ın kuzeydoğusunda Diyale Nehri'nin kolu üzerinde kaza merkezi bir kasabadır[135]. Doğu Irak'ta İran sınırı yakınında bir şehir olup, Bağdat'a 145 km uzaklıkta petrol yeridir[136].

Horasan: Bağdat'ta bir kasabadır. Önceleri sancak merkezi idi[137]. Bağdat Sancağı'na bağlı Bağdat'a 60 km uzaklıkta, Mendelî, Hânîkin, Bağdat, Sâmirâ kazaları ile çevrilidir[138].

2. Hale Sancağı: Bağdat Vilayeti'nde Fırat'ın iki yakasında bir kaza merkezi kasabadır. Eski Bâbil şehrinin bir köşesindedir[139]. Bağdat'ın üç sancağından biridir. Kuzeyinde Bağdat Sancağı, batısında Kerbelâ Sancağı, güneydoğusunda Basra Vilayeti ile hudutlu ve çevrilidir. Merkez idaresi Hale ile Divaniye olmuştur. Hale Sancağı, Divaniye, Hale, Semâve, Şamiye kazalarından oluşur[140].

Irak-ı Arap'ta Bağdat Vilayeti'nde liva merkezi, 32°-28' kuzey paraleli ile 42°-18' doğu meridyenleri arasında Bâbil harabeleri yakınındadır. Hale şehri, 1101 tarihinde Selçuklu meliklerinden Seyfü'd-Devle tarafından te'sis olunmuş, az zamanda yayılıp büyümüştür. Abbasîlerin sonu ile Hale'nin mamuriyeti azalmıştı[141]. Bağdat'tan 93 km güneydedir[142].

---

134 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 159.

135 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 359; Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2020.

136 Öngör, **a.g.e.**, s. 330.

137 Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 189.

138 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2031.

139 Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 166; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 342.

140 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 342-343.

141 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1977.

142 Öngör, **a.g.e.** , s. 345.

Semâve: Bağdat Vilayeti'nin Hale Sancağı'nın güneydoğu kısmından ibaret olup, kuzeyde Divaniye, doğuda Basra Vilayeti, güney ve güneybatıda çöl ile çevrili bir kaza merkezidir. Hale'nin 150 km, Bağdat'ın 235 km güneydoğusundadır[143]. Semâve kazası çölden ibaret olup, ahalisinin çoğu göçebedir[144].

Divâniye: Irak'ta Bağdat Vilayeti'nde, Bağdat-Basra demiryolu üzerinde Fırat Nehri kıyısında sancak merkezi bir kasabadır[145].

Şâmiye: Bağdat Vilayeti'nin Hale Sancağı'nda bir kaza olup, kuzeydoğusunda Hale, güneyinde Semâve kazaları, batıda Kerbelâ Sancağı ile çevrilidir[146].

3. Kerbelâ Sancağı: Bağdat Vilayeti'nde Bağdat'ın 90 km güneybatısında olarak, Fırat Nehri'nin sağ kenarından 25 km mesafede, Fırat'tan ayrılan bir kanalın üzerinde sancak merkezi bir şehir olup, Hz. Hüseyin'in de türbesi olan pek çok ziyaretçi celbeden bir yerdir[147]. "Meşhed-i Hüseyin" de denir. İmam Hüseyin hazretleri, Yezid'in halifeliği zamanında Kerbelâ'da şehit edilmiştir[148].

Kerbelâ Sancağı arazisi düz ve alçak olup, dağ ve ormanlık yoktur[149]. Kerbelâ Sancağı; kuzeyde Bağdat, doğuda Hale sancaklarıyla, güneyde Hindiye kazası ve batıda Berrü'ş-Şam denilen çöl ile çevrilidir.

---

143 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2625.

144 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 450.

145 Öngör, **a.g.e.**, s. 8.

146 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 28; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 482.

147 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3832.

148 Şeref, **a.g.e.**, s. 194; Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 183.

149 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 604; Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3833.

Kerbelâ Sancağı; Hindiye, Necef, Zurâre ve Bedre kazaları ve sekiz adet nâhiyeden meydana gelir[150]. Kerbelâ tarihî bakımdan, özellikle Şiiler için önem arz eden bir yerdir. İslam tarihi boyunca pek çok İslâm seyyahı, tarihçisi ve devlet adamı buraya uğramıştır.

Selçuklu Sultanı Melikşah 1087'de Bağdat'a geldiği zaman o sırada "Meşhedân" denilmesi âdet olan Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerini ziyaret etmiştir. İlhanlılardan Gazan Han 1303'te Kerbelâ'yı ziyaret ederek, türbeye büyük hediyeler verdi. Seyyah İbn Batuta, 1327 tarihinde Kerbelâ'yı, suyunu Fırat Nehri'nden alan küçük bir şehir olarak zikretmektedir.

Şah İsmail Safevî (1501-1524), Necef ve Kerbelâ'yı ziyaret etti. Kanunî Sultan Süleyman Bağdat'ta kalırken her iki türbeyi de 1534 senesinde ziyaret ederek Kerbelâ'daki kanalı tamir ettirmiştir[151].

Necef: Bağdat Vilayeti'nin Kerbelâ Sancağı'nda ve Kerbelâ'nın 70 km güneydoğusunda, Bağdat'tan 150 km güneyde ve Kûfe harabelerinin yaya bir saat kadar kuzeyinde, Hindiye kanalının genişlediği tabii gölün kenarında bir kaza merkezi kasabadır. Meşhed-i Ali de denir, Kûfe'nin mamuriyeti zamanında Necef oranın kabristanı idi. Necef kazası dâhilinde Kufe'nin harabeleri vardır[152].

"Necef-i Eşref" veya "Meşhed-i Ali" adıyla da bilinen bir yerdir. Gayet kıymetli ve süslü bir camii vardır. Kapıları altın ve gümüşle kaplıdır. İran'ın Horasan bölgesinden pek çok ziyaretçi gelir gider[153].

---

150 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3833.

151 E. Honigmann, "Kerbelâ", **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, s. 580-581.

152 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4465.

153 Şeref, **a.g.e.**, s. 194; Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 183.

Hindiye: Bağdat Vilayeti'nin Kerbelâ Sancağı'nda ve Kerbelâ'nın 18 km güneydoğusunda, Fırat Nehri'nden ayrılan Hindiye kanalı üzerinde kaza merkezi bir köydür. Kuzeyde Kerbelâ, güneyde Necef kazaları ile doğuda Hale sancağı, batıda Berrü'ş-Şâm ile çevrilidir[154].

4. Necid Sancağı: Necid[(*)]; Bağdat Vilayeti dâhilinde bir sancak olup, Katîf, Lahsa, Deriyye ve Cebeliyye kazaları buna bağlıdır. Necid bölgesi iki kısımdır. Necd-i Hicaz doğu yönündedir. Necd-i Arız ise batı kısmındadır. Amâra sıradağları ve Deriyye şehri burada bulunur[155]. Necid bir hayli eski bir bölgedir.

Sahte peygamber Müseylemetü'l-Kezzâb, Karamitîler, Vehhabîler gibi, kısacası bütün uğursuzlar buradan çıktı ve bunlar yüzünden nice yüz bin kişinin kanı döküldü[156].

5. Sâmirâ (Samarra): Bugün Bağdat'ta ve Bağdat'ın 50 km yakınında, Dicle Nehri üzerinde bir kaza merkezidir. Bu şehir 836 yılında Abbasi halîfelerinden Mu'tasım Billah (833-842) tarafından te'sis olunmuş ve Sürremenra adıyla şöhret bulmuştu[157]. Samarra da denilen Sâmira, Bağdat ile Tikrit arasında Dicle'nin doğusunda büyük bir şehirdir[158].

Pek eski bir yer olup, Sam b. Nuh tarafından te'sis edildiği rivayet edilir. Abbasî halifelerine bir müddet başkentlik yapmıştır. Sürremenra: Gören sevinir, beğenir anlamına gelir. Şehirde bir saray, pazar ve büyük binalar yapılmıştır[159].

---

154 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4762.

(*) Şemseddin Sami, Necid'i Basra Vilayeti'nin bir sancağı olarak vermiştir.

155 Rifat, **a.g.e.**, C. VII, s. 74.

156 Rifat, **a.g.e.**, C. VII, s. 74; Müseylemetü'l-Kezzâb; Hz. Ebubekir zamanında ortaya çıkan bir yalancı peygamberdir.

157 Rifat, **a.g.e.**, C. VII, s. 10.

158 Kazvînî, **a.g.e.**, s. 375.

159 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2509.

Bir rivayette de burası harap olunca, Sürremenra yerine Seemenrâ: Gören beğenmez, sevinmez denerek Sâmirâ bundan bozulmuş[160], denilmiştir.

Samarra'da Abbasîler zamanında 836'dan 892'ye kadar yedi Abbasî halifesi oturmuştur. Bugün harap bir köy haline gelmiş[161] durumda denilmektedir.

6. Bâbil: Bağdat'ın 93 km aşağısında ve güneyinde yer alan, vaktiyle dünyanın en meşhur şehirlerinden biriydi. Bu şehir şimdilerde Hale şehrindedir. Şehri Nemrud b. Gûş yaptırmış, sonra gelen padişahlar tedricen genişletmiş ve süslemişlerdir. Büyük İskender'in istilâsı ile harap olmaya yüz tutmuştur[162].

Irak-ı Arab'ın güney kısmına genel olarak Bâbilistan denirdi ki, eskiden Keldânîler Bâbil şehrinde yaşarlardı. Bâbil, Keldânîler'in başkenti idi. 1,5 milyon nüfusun yaşadığı rivayet edilir... Bâbil'i inşa eden Nemrud b. Gûş iki katlı daire şeklinde sûr ile şehri çevirmiştir. M.Ö. 2640 yılında yapıldığı söylenir. Asurlular Bâbil'i zaptetmişler, sonra M.Ö. 330 yılında Büyük İskender Bâbil'i ele geçirmiştir. İslamiyet'in doğuşunda Bâbil harap bir vaziyetteydi... Abbasîler, Bağdat'ı inşa ederken Bâbil harabelerini kullanmışlar, şehir şimdi kumlarla örtülü, hiçbir eser kalmamıştır[163].

7. Kûfe: Suyunun ve ağacının çokluğundan dolayı "Haddü'l-Azra" denilmiştir[164]. Basra'dan sonra İslâm şehirlerinin en büyüğü ve meşhur bir şehirdi[165]. Bağdat'ın 150 km güneyinde, Fırat'ın sol kıyısında, M.Ö. 638'de kurulmuş, 7. ve 8. yüzyıllarda büyük çapta inkişaf ederek yaklaşık 200.000 nü-

---

160 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2509.

161 H. Violett, "Samarra", **İ. A.**, C. X, s. 144.

162 Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 89.

163 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 144-145.

164 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 359, Hamavî, **a.g.e.**, C. IV, s. 490.

165 Kazvînî, **a.g.e.**, s. 251.

fusa ulaşmış, o devirde mühim bir ilim, din ve siyaset merkezi olmuştu. Kûfî yazı burada meydana çıkmıştır[166]. Kûfe, Bağdat Vilayeti'nde, Kerbela Sancağı'nda bir nâhiye merkezidir. Kûfe, Hz. Ömer zamanında (634-644), İran seferinde askerin harekât merkezi olarak kullanılmıştır[167].

Kûfe şehri, Necef'in 2 km doğusunda, Fırat'tan ayrılan bir kanal üzerindedir. Basra ile beraber 638'de Saad b. Ebî Vakkas tarafından imar olunmuştu. Kûfe Camii, Hz. Ali'nin şehit edildiği yerdir. Hz. Hasan zamanında Kûfe hilâfet merkezi olmuş, Emevîler zamanında Irak'ın hükümet merkezi, Abbasîler devrinde de Arap ilimlerinin en parlak yeri idi. Şimdi harap bir köy halindedir[168].

Kûfe'ye eskiden "Bursîba" da denirdi. 7. hicri asırdan itibaren Celayir meliklerinden Şeyh Hasan Kebir zamanından sonra ahalisi tedricen dağılıp, şehir harabe hükmüne girmiştir[169].

Kûfe halkı bütün ihtilallerin ve kargaşanın müsebbibi olmuştur. Oldukça değişken, vefasız ve kararsız bir topluluğu vardı. Halifeliğinin son altı yılında Hz. Ömer, Kûfe valilerini üç defa değiştirmek zorunda kalmıştı[170]. Kûfe ilim ve mamuriyette, Basra ile yarışırdı. Ama bugün böyle gelişmiş bir Kûfe şehri yoktur.

C) BASRA VİLAYETİ:

a) Basra Adı ve Basra Şehri, Tarihî Coğrafyası:

Basra: Arapça'da "toprağı sert olan yer" anlamına ge-

166 Öngör, **a.g.e.**, s. 26.

167 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 693.

168 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3922.

169 Rifat, **a.g.e.**, C. VI, s. 105.

170 K. V. Zettersten, "Kûfe", **İ. A.**, C. VI, s. 965.

lir. Toprağı taş gibi serttir. Basra toprağı kırmızı, taş aslından toprak, beyaz taşı çok olan mekân demektir. Acemler Basra'ya Huraybe derler[171]. Kırmızı topraklı iki tepe üzerine kurulduğundan "El-Hamra" denilmiştir. Avrupalılar, "Bassora-Balsora" derler. Yumuşak küfekî taşı demektir. Önceleri Basra basit kamıştan yapılmış kulubelerden ibaretti[172].

Basra, birçok önemli yolların kavşağında, Araplar tarafından Basra Körfezi'nin 90 km yukarı kısmına, 635 tarihinde halife Hz. Ömer zamanında Utbe b. Gazvan vasıtası ile fetihle meşgul olan Müslüman askerlerin kışlaması gayesi ile yeniden kurulmuştur[173].

Emevi halifesi Mu'aviye'nin son zamanlarında pek çok kabile Basra'ya yerleşerek nüfusu 670 tarihinde 200.000 civarına ulaşmış, halkı kargaşa ve huzursuzluğa, isyanlara sebep olmuştur[174].

Basra: Irak-ı Arap bölgesinde "Şattü'l-Arab" sahilinin batısında vilayet merkezi bir şehirdir[175]. Bağdat'ın 460 km güneydoğusunda, pek çok cami, mescit, çarşı ve pazarı vardır. Şehir 20 km uzunluğunda bir sur ile çevrilidir. İslâm medeniyeti zamanında Hind ile olan ticaretin büyük bir merkezi idi. Basra; 30°-29' kuzey paraleli ile 45°-19' doğu meridyenleri arasında bulunmaktadır. Yalnız Hz. Ömer zamanında te'sis olunan Basra, şimdiki Basra'dan 17-18 km batıda idi[176].

---

171 Hamavî, **a.g.e.**, C. I, s. 430; Fazla bilgi için aynı yere bakınız.

172 R. Hartmann, "Basra", **İ. A.**, C. II, s. 320.

173 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1314-1315.

174 Hartmann, **a.g.md.**, C. II, s. 320.

175 **Şattü'l-Arab:** Fırat ve Dicle'nin birleştiği yerin adıdır. Basra Körfezi'nin kuzeyidir.

176 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1314-1315; Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 115.

Bugünkü Basra şehri, Bağdat'ın 420 km güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km güneybatısında yer almakta ve iklimi oldukça serttir. Kışları soğuk, yazları ise kavurucu bir sıcaklık hüküm sürer. Basra, Keldânîler zamanında Teredon, Sasânîler devrinde Vehiştâbâd Erdeşîr diye bilinen şehrin Araplar tarafından Huraybe dediği harabeleri üzerinde 635-638 yılları arasında bugünkü Basra'dan 25 km uzakta eski Basra kurulmuştur[177].

Basra şehri İran Körfezi'ni, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutabilmek, stratejik mevkii sebebiyle burayı askerî bir üs olarak kullanmak, nihayet Irak şehirlerinin önemini azaltmak gibi birtakım düşünceler ile kurulmuştur. Hz. Osman'ın (644-656) şehit edilmesinde Basra'dan bir grup isyancı katılmış ve Hz. Ali'ye karşı oluşan muhaliflerin Cemel Vak'ası hadisesi de Basra'da cereyan etmişti. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali zamanlarında Basra idarî ve iktisâdî alanlarda önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu dönemlerde doğuya doğru yapılan fetihler neticesinde Ahvâz, Sicistan, Azerbaycan ve Horasan gibi bölgelerin idaresi Basra valiliğinin sorumluluğuna bırakılmıştı[178].

Emevîler devrinde gelişip yayılan Basra, istikbalinin en yüksek devresine Abbasîler devrinde vardı. Zengîler 871'de şehirde büyük bir tahribat yaptılar. Karamitîler 923'te Basra'yı yağmaladılar. Ara sıra Selçuklu idaresine geçti ise de 1258'de Moğol istilâsı, şehrin tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olmuştur[179].

Timur Han'ın hücumundan sonra Basra'nın idaresini Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf, sonraları Akkoyunlu hü-

---

177 Abdulhâlik Bâkır, "Basra", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, C. 5, s. 108.

178 Bâkır, **a.g.md.**, C. 5, s. 109.

179 Hartmann, **a.g.md.**, C. II, s. 321.

kümdarı Uzun Hasan ve 1508'de de Safevî hükümdarı Şah İsmail ele almıştır. Uzun süre Osmanlı ile İran arasında el değiştirmiştir[180].

Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi'nden sonra 1538 yılında Basra, Osmanlı topraklarına katılmıştır. Zaman zaman itaatsizlik yapıp ayrılmışlardır. 1638'de IV. Murad zamanında tekrar alınmış, 1696'da Araplar tarafından zaptedilerek İran'a teslim edilmiş ise de 1773'de tekrar Osmanlılara geçip 1815'de Vehhabîlerin eline geçtiği halde son olarak Mısırlı İbrahim Paşa tarafından kurtarılmış, yine Osmanlı idaresi altına alınmıştır[181].

Basra, ticaret açısından önemli bir şehir idi. Hindistan, Anadolu, İran, Arabistan mallarının alış-veriş yeri olmuştur[182]. Deniz yolu vardır, gemiler Basra'ya kadar gelirler. Basra Osmanlı hâkimiyetinde önceleri Bağdat'a bağlı bir sancak iken, çok geçmeden 1538'den sonra eyalet olmuştur[183]. 1864 Vilayet Nizamnâmesi'nden sonra ise ayrıca vilayet yapılmıştır.

b) Basra Vilayeti:

Osmanlı memleketlerinin güneydoğu sınırında olup, kuzeydoğu yönünden İran'ın Huzistan, diğer adıyla Ahvâz ve Luristan ile huduttur. Kuzeybatıda Bağdat Vilayeti, güneybatı yönünde Necid ve Dehne çölleri ile güneydoğusunda Basra Körfezi ile sınırlıdır[184].

Basra Vilayeti arazisi düz olup, dağ ve ormanları yoktur. Bağdat Vilayeti'nden gelen Dicle ve Fırat nehirleri bu vila-

---

180 Hartmann, **a.g.md.**, C. II, s. 322.

181 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1315; Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 115.

182 Şeref, **a.g.e.**, s. 194.

183 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 173-174; Şeref, **a.g.e.**, s. 192.

184 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1315.

yeti geçerek Basra Sancağı dâhilinde birleşerek Şattü'l-Arab ırmağını vücuda getirirler[185]. Basra Körfezi sahilinde ve Bağdat Vilayeti'nin güneyinde bulunan Basra Vilayeti birtakım ovalardan ve bu ovalarda oluşan geniş bataklıklardan meydana gelir[186].

Basra Vilayeti'nde, gerek eski Bâbiller ve Asurlular zamanında, gerekse Abbasi halifeleri devrinde açılmış olan birçok kanallar dolmuş, sedler yıkılmış olduğundan bazı özelliklerinden mahrum kalmıştır[187]. Basra Vilayeti toprakları, Babiller, Asurlular, Büyük İskender, İranlılar, Emevîler, Abbasîler, Selçuklular ve Osmanlıların idaresi altında kalmıştır.

c) Basra Vilayeti'nin İdarî Yapısı:

Basra eyalet iken XVII. yüzyılın sonlarında büyük bir şekavet hareketi yaşamıştır. Ancak 1702 yılına gelindiğinde Basra'ya bağlı sekiz sancak bulunmaktadır. Bu sancaklar: Basra, Kıyab, Badiye (Mukataa), Mensûr ve Batna; Seremle, Şuş, Gazan ve Safiye, Ceğar'dır[188].

Daha önce Bağdat Vilayeti'ne(*) bağlı olan Basra Vilayeti dört sancak, on beş kaza, sekiz nâhiyeye ayrılmış olup, aşiret ve kabilelerden şehir ve kasabalardan hariç 217 köye sahiptir[189].

---

185 Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

186 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 185.

187 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1316.

188 O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 74

(*) Bağdat Vilayeti'nin idarî yapısına bakınız.

189 Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

Basra Vilayeti'ne Bağlı Sancak, Kaza ve Nâhiyeler: [190]

Sancak	Kaza	Nâhiye
Basra	Basra	Ebu'l-Hasîb, Şatt-ü'l-Arab, Haride, Zübeyr, Fev
	Kurna	
	Kuveyt	
Müntefik	Nasıriyye	Cebîyle, Bataha, Benî Said
	Sevkü'ş-Şuyûh	
	Şatra	
	Hay	
	Hamâr	
Amâra	Amâra	
	Şatra	
	Zübeyr	
	Dubiric	
Necid	Hefûf	
	Katîf	
	Katar	

Burada farklı olarak Safvet Bey şöyle diyor: Basra Vilayeti idarî bakımdan üç sancağa ayrılır: 1. Amâra, 2. Müntefik, 3. Basra[191]. Görüldüğü gibi Necid'i almamıştır. Bu şekilde farklı veriler zaman zaman yapılan idarî değişikliklerden kaynaklanmış olabilir.

---

190 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1316; Hikmet, **a.g.e.**, s. 238; Şeref, **a.g.e.**, s. 193.

191 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 185.

d) Basra Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları, Tarihî Coğrafyaları:

1. Basra Sancağı: Basra, Kurna, Kuveyt adlı üç kaza ve beş nâhiyeden ibarettir. Basra Şattü'l-Arab üzerinde ticareti gelişmiş bir kasabadır. Basra Sancağı'nın bir kazasıdır[192].

Kurna: Basra şehrine yaklaşık olarak 80 km uzaklıkta Dicle ile Fırat'ın birleştiği yerde bir kaza merkezidir[193]. Irak-ı Arap'ta Basra Vilayet ve Sancağı'nda Basra'nın 75 km(*) kuzeybatısında Şattü'l-Arab'ın başında kaza merkezi bir kasabadır. Kurna kazası 4 nâhiye, 22 köyden meydana gelmiştir[194].

2. Müntefik Sancağı: Basra Vilayeti'ni oluşturan dört sancaktan biri ve en batısında olup, kuzeydoğu yönünden Amâra, güneydoğu tarafından Basra Sancağı'yla, güneyde çöl, kuzeybatıda Bağdat Vilayeti'nin Hale Sancağı ile çevrilidir. Sancağın merkezi Nasıriyye kasabası olup, Nasıriyye, Sevkü'ş-Şuyûh, Şatra, Hay, Hamâr adlı 5 Kaza ve 16 nâhiyeye sahiptir[195].

Nasıriyye: Müntefik Sancağı'nın merkez idaresi olup, Fırat Nehri üzerinde bir kasabadır[196].

Bataha: Müntefik Sancağı'nın Nasıriyye kazasına bağlı bir nâhiye merkezidir[197].

Sevkü'ş-Şuyûh: Basra Vilayeti'nin Müntefik Sancağı'nda, Fırat'ın sağında, Nasıriyye'nin 40 km güneydoğu-

---

192 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 185.

193 Safvet Bey, **a.g.e.**, aynı yer.

(*) Ahmet Rıfat, **a.g.e.**, C. VI, s. 39; bu uzaklığı 58 km olarak belirtmiştir.

194 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 3726.

195 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4443; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 782-783.

196 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 185.

197 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 179.

sunda, Basra'dan 140 km kuzeybatıda kaza merkezi bir kasabadır[198].

Hamâr: Basra Vilayeti'nde Müntefik Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olup, 16 köyü vardır[199].

Şatra: Basra Vilayeti'nde Müntefik Sancağı'na bağlı, Nasıriyye kazasının kuzeyinde Şatra'l-Hay denilen gölün üzerinde kaza merkezi bir kasabadır. Şatrü'l-Müntefik de denir[200].

3. Amâra Sancağı: Basra Vilayeti'nde, Basra'nın 170 km ve Kurna'nın 100 km kuzeybatısında ve Bağdat'ın 300 km güneydoğusunda, Dicle'nin doğusunda bulunan, adı olan sancağın merkezi bir kasaba olup, daha önceleri aşiretlerin konup-göçtüğü bir yer idi[201].

Amâra Sancağı, Basra Vilayeti'ni oluşturan dört sancaktan biridir. Vilayetin kuzeydoğusunda ve Dicle'nin her iki yönünde bulunmaktadır. Kuzeydoğu ve doğuda İran, kuzeybatı yönünde Bağdat, güneybatıda Müntefik Sancağı, güneyde Basra ile sınırlıdır[202]. Amâra Sancağı; Amâra, Şatra, Zübeyr, Dubiric adıyla anılan dört kazadan meydana gelmiştir[203].

Zübeyr: Basra Vilayeti, Amâra Sancağı'nda bir kaza adıdır[204].

Şatra: Basra Vilayeti, Amâra Sancağı'nda, Amâra'nın 20 km güneyinde 50.000 nüfuslu bir kaza merkezidir.[205]

---

198 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2687; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 456.

199 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 346.

200 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 485.

201 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3207.

202 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3208.

203 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 556; Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3208.

204 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 421.

205 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 485.

Şatratü'l-Amâra: Basra Vilayeti, Amâra Sancağı'nda, Amâra'nın 30 km güneyinde, Dicle'nin batı kenarında bir kaza merkezidir. Şatra kazası, Amâra'nın güneyinde olup, güneyden Basra, batıdan Müntefik Sancağı'yla ve diğer Amâra kazası ile çevrilidir[206].

4. Necid Sancağı: Basra Vilayeti'ni teşkil eden dört sancaktan biri ve en güneyde olanıdır. Ceziretü'l-Arab'ın[207] kuzeydoğu kısmını meydana getiren, Lahsa, diğer adı ile Bahreyn bölgesinden ibarettir. Nefûde Çölü, Necid'den sayılmadığı için buraya resmen Necid Sancağı adı verilmiştir[208].

Necid Sancağı; kuzeyde Basra merkez sancağıyla ve Berrü'ş-Şam ile, batıda Berrü'ş-Şam Çölü ve güneyde Umman, doğuda Basra Körfezi ile hudutludur. Eski devirlerde mamur bir yerdi. Sancak üç kaza, beş nâhiyeden ibarettir[209].

Katîf: Basra Vilayeti'nde Lahsa Sancağı'nda bir kaza merkezidir. Katîf iskelesi, zamanında pek büyük ticaret yeriydi. Kaza 16 kadar köy ve kasabadan oluşur[210]. Katîf kendisine merkez liva olan Hefûf'ün 150 km kuzeydoğusundadır. Vaktiyle Karamitîlerin merkezi bulunmuş olduğundan o zamandan kalma bir kalesi ve 8 km'lik bir harap su yolu ve 32 köyü vardır[211].

Basra Körfezi: Bu körfez Arabistan ile Acemistan (İran) kıtaları arasında bulunur ve Umman Denizi'nden Hürmüz Boğazı ile ayrılır. Buraya "Fars Denizi" ve Acem Körfezi dahi denir[212].

---

206 Sami, **a.g.e.** , C. IV, s. 2860.

207 Ceziretü'l-Arap: Arap Yarımadası demektir.

208 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4564.

209 Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

210 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 620.

211 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3676.

212 Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 116; Cevâd, **a.g.e.**, C. I. s. 173.

Basra Körfezi; Asya kıtasının güneybatısında bir büyük körfez, bir denizdir ki, Hind Okyanusu'nun Umman Denizi'nden, Hürmüz Boğazı ile ayrılıp, Arabistan ile İran arasında kuzeybatıya doğru uzanarak Şattü'l-Arab'a kadar gelir. Hürmüz Boğazı'ndan, Şattü'l-Arab'ın merkezi olan Fev boğazına kadar 975 km uzunluğu, 370 km en geniş yeri olup, 170 km ise en dar yeridir. Ortalama genişliği 200 km'dir[213].

Basra Körfezi; 25°-58' kuzey paralelleri ile 45°-28' doğu meridyenleri arasında yer alır. Arabistan kıtası yönündeki uzunluğu 2170 km ve İran yönündeki sahili ise 1250 km'dir[214].

D) MUSUL VİLAYETİ:

a) Musul Adı ve Musul Şehri, Tarihî Coğrafyası:

Musul: İslâm beldelerinden büyük ve meşhur bir şehirdir. Bütün beldelere buradan ulaşılır. Irak'ın kapısı ve Horasan'ın anahtarıdır. Azerbaycan'a buradan ulaşım sağlanır. Cezire ve Irak arasını birbirine bağladığı için "el-Mevsıl" (ulaşılan yer) denmiştir[215]. Yine bu kelime; yolların birleştiği yer, kavşak, geçiş yeri, kavuşma yeri, ulaşma yeri gibi anlamlara gelir. Anlaşılan odur ki, Musul birçok önemli şehirlerin ve ticaret yollarının kavşak noktası olan bir şehirdir.

Musul, El-Cezire'de eski Diyar-ı Rebia'nın merkezi olup, Dicle Nehri'nin batı (sağ) sahilinde eski Ninova'nın karşısında bir şehirdir. Şehrin eskiçağda olup olmadığı bilinmemektedir. Şehre bir rivayete göre önceleri "Havlan" deniliyordu. İranlılar bir aralık "Buz-Ardaşîr" demişlerdir. Musul miladî II. asrın başından itibaren Asur bölgesinin merkezi olarak Ninova'nın yerini almıştı[216].

---

213 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1316-1317.

214 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1317.

215 Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 223;Geniş bilgi için aynı yere bakınız.

216 Honıgmann, "Musul", **İ.A.**, C. VIII, s. 738-739.

Musul, bina ve yolları geniş, Dicle'nin batı yanında, derin hendekler ve sur ile çevrili bir yerdir[217]. Hz. Ömer zamanında, 641 yılında, Araplar Dicle'yi geçerek Musul'u Sasanîlerden teslim aldılar[218].

Emevi Halifesi II. Mervan, şehri genişletti, idaresini teşkilatlandırdı, sokaklar açıp, surlar inşaa edip, Dicle üzerinde bir kayık köprü yaptırdı. Musul'un El-Cezire eyaletine merkez olması da II. Mervan zamanında olmuştur[219].

Musul; Cezire'nin kuzeydoğu kenarında ve Bağdat'ın 332 km kuzeybatısında 36°-45' kuzey paraleli ile 40°-43' doğu meridyenleri arasında vilayet merkezi bir şehirdir. Pek çok camii, mescit, okul, eski bir sur ve üç büyük askerî kışlası mevcuddur[220].

Musul ismi Arapça olup, Araplara geçmeden önce de varolan Musul, küçük bir kasaba idi. Emevîler devrinde gelişmeye başlayan Musul; Şam, Mısır, Horasan, Bağdat ve Basra kervanlarının kavuşma noktalarında bulunduğundan bu isimle adlandırılmıştır[221]. Bir rivayete göre, Irak ile Cezire'yi birbirine bağlaması ve Fırat ile Dicle arasında bir ulaşım bölgesi olması dolayısıyla bu adı almıştır. Başka bir görüşe göre ise, Sincar ile Hadisa'yı bir birine bağladığı için bu adı almıştır. Musul'a tarihçiler çeşitli lakaplar takmışlardır. Bunlar; Ummu'r-Rabîayn, El-Hazra, El-Hadba ve El-Fayha'dır[222].

---

217 Kazvînî, **a.g.e.**, s. 461.

218 Honıgmann, **a.g.md.**, C. VIII, s. 739.

219 Honıgmann, **a.g.md.**, C. VIII, s. 739.

220 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4480.

221 Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

222 Bayatlı, **a.g.e.**, s. 3.

Hamdanîler 905 yılından itibaren halifenin valileri olarak, 930'dan sonra da müstakil olarak Musul'da hüküm sürmüşlerdir. 996'dan sonra Akıloğulları 1095 tarihine kadar Musul'da kaldılar. 1095 yılından itibaren Musul, Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyetine katılmıştır[223].

1072-1092 yılları arasında Büyük Selçuklu sultanı olan Melikşah zamanında Musul, Bağdat'a rekabet edecek şekilde yeniden inşa edilmiştir. Medreseler ve yeni binalar te'sis ettirilmiştir. Daha sonra Musul, 1127'de Atabeğler hâkimiyetine girmiştir[224].

Selçuklu hâkimiyetine son veren Atabeğ İmâdeddîn Zengî 1127'de Musul'u aldı ve şehre muhteşem binalar yaptırdı. Surları tahkîm etti, etrafını mamur hale getirdi. 1244 yılında Hülagu'dan ona yardım edilmek sureti ile kurtarılan şehir, Atabeğlere başkent oldu. 1261 yılında ise Musul, Moğollarca yağma edildi[225].

Akkoyunlular XVI. yüzyılın başına kadar Musul'da hüküm sürmüştür. XVI. yüzyılın başında Şah İsmail Safevî, Akkoyunlulardan şehri teslim almışsa da 1514'te Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Zaferi'nden sonra Musul ve havalisini de Osmanlı hâkimiyetine açtı. 1534 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdat seferi ile Musul'da da hâkimiyet kesinleşti. Osmanlı Devleti Musul'u altı sancak bölgesine ayırarak kendisine bağlayıp eyalet merkezi yapmıştır[226]. Musul, Osmanlılar devrinde de ya eyalet, ya da vilayet merkezi olarak merkezî konumunu yüzyıllar boyunca korumuştur.

1517'de Mardin'in Osmanlı hâkimiyetine girişi ile Musul ve havalisi de Osmanlı idaresine geçmiştir. Kanunî Sultan

---

223 Honıgmann, **a.g.md**., C. VIII, s. 740.

224 Cevâd, **a.g.e.**. C. III, s. 798.

225 Honıgmann, **a.g.md**., C. VIII, s. 740.

226 Honıgmann, **a.g.md**., C. VIII, s. 741-742.

Süleyman'ın Irakeyn Seferi'nde önemi artan Musul'da kuvvetli bir askerî istihkâm bulunuyordu. Musul bundan sonra özellikle 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı- Safevî hâkimiyet mücadelesine sahne oldu. IV. Murad 1638'de Bağdat kuşatmasını yaparken Musul önemli bir hareket merkezi olmuştur[227].

XIX. yüzyıla gelindiği vakit, 1848-1849 yıllarında Musul'da toplam 55.000 nüfus vardı. 1881-1883 genel nüfus sayımına göre şehirde 27.881 Müslüman, 1 Rum, 45 Ermeni, 2809 Katolik, 692 Yahudi ve 74 Protestan olmak üzere toplam 31.502 erkek nüfus vardı. 1890 tarihli Musul Vilayeti Salnâmesi'nde şehrin nüfusu 60.000 (altmış bin) olarak verilir.

Musul'da 1826-1834 yılları arası karışıklık ile geçmiştir. 1834 yılında Mehmet Bayraktar Paşa, Celili ailesinin yönetimine son vererek Bağdat Valisi Ali Rızâ Paşa ile işbirliği neticesinde Musul vilayetindeki bazı Kürt emirliklerini ortadan kaldırmıştır[228].

b) Musul Vilayeti:

Musul, Osmanlı Asyası'nın doğusunda, Dicle Nehri havzasında, Cezire'nin kuzeydoğu kısmında; 39°-44° doğu meridyenleri ile 34°-37° kuzey paralelleri arasında, kuzeyde Van ve Diyarbakır vilayetleri, batıda Zûr Sancağı, güneyde Bağdat Vilayeti, doğuda ise İran hududu ile çevrilidir[229].

Musul; Irak'ın kuzeyinde, eyaletin merkezi, Bağdat'tan 350 km kuzeybatıda, Dicle Nehri üzerinde ve Mezopotamya'dan gelen kervan yollarının güzergahında mühim bir ticaret merkezi-

---

227 Ahmet Gündüz, "Musul", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2006, C. 31, s. 363.

228 Gündüz, a.g.md., s. 365-366.

229 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 788; Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4481.

dir[230]. Musul Vilayeti'nin kuzey ve doğusu dağlıktır. Dicle Nehri üzerinde kalesi olan, etrafı hendek ve sur ile çevrili, Tahran ve Bağdat yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezidir[231].

Musul bölgesi, son derece ılıman bir iklime sahiptir. Çok çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve hayvancılık için de uygun bir sahadır. Bölgede, Dicle, Hebzel, Gazer ve Zap gibi akarsular bulunmaktadır. Ayrıca petrol başta olmak üzere yeraltı kaynakları bakımından da oldukça zengin bir bölgedir[232].

Nisan 1517 tarihinde Osmanlı Devleti hakimiyetine alınan Musul, 1517-1586 tarihleri arasında "sancak" statüsü ile idare edilmiştir. Bu süreçte Musul bazen Bağdat'a bazen Diyarbakır'a bağlı kalmıştır. 1586 tarihinden itibaren ise "eyalet" merkezi yapılmıştır[233]. 16. ve 17. yüzyıl başlarında Musul eyaleti; Musul, Becvânlu, Tikrit, Eski Musul, Havran ve Bâna sancaklarından meydana geliyordu[234]. Irak'ta Bağdat beylerbeyi savaş veya bir iş için başka bir yere gidince, Bağdat'ın korunması, emniyet, asayiş ve diğer işlerini Musul beyi vekâleten görürdü[235].

---

230 Öngör, **a.g.e.**, s. 599.

231 Rifat, **a.g.e.**, C. VII, s. 36; Şeref, **a.g.e.**, s. 195.

232 Remzi Kılıç, "Musul Vilayeti Tarihî Coğrafyası ve 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İdarî Yapısı", **İkinci Ortadoğu Semineri Dünden Bugüne Irak Bildiriler II**, Editörler: Mustafa Öztürk, Enver Çakar, (27-29 Mayıs 2004), Elazığ 2006, s. 394.

233 Ahmet Gündüz, "Salnâmelere Göre Musul Vilayeti (1890-1912)", **İkinci Ortadoğu Semineri Dünden Bugüne Irak Bildiriler I,** Editörler: Mustafa Öztürk, Enver Çakar, (27-29 Mayıs 2004), Elazığ 2006, s. 319.

234 Aynî Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsâ-i Mezâmîn-i Defter-i Divân**, İstanbul 1863, s. 32-33.

235 Bayatlı, **a.g.e.**, s. 34.

Musul, 1726-1834 tarihleri arasında burada meskun Abdulcelil ailesinden gelen valiler tarafından idare edilmiştir. Musul eyaleti, Şehrizor eyaleti ile beraber 1851'de sancak olarak Bağdat'a bağlı hale getirilmiştir. 1864'te vilayet merkezi olan Musul, 1878 tarihinde Şehrizor vilayetini de içine alan bir vilayet merkezi yapılarak bu konumunu 1918 tarihine kadar sürdürmüştür[236]. Musul, Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar vilayet merkezi olarak kalmıştır.

c) Musul Vilayeti'nin İdarî Yapısı:

Musul Eyaleti XVIII. yüzyıl başlarında (1701-1702) beş sancaktan oluşmaktaydı. Bu sancaklar; Musul (Paşa) Sancağı, Harûn, Tikrit, Dohuk ve Zaho, Gafre Kalesi ve Kili-i Deyr'dir[237]. 1734'den sonra Nadir Şah, Musul ve havalisini tehdit etmiştir.

XIX. Yüzyılda Musul Vilayeti'ne Bağlı Sancak ve Kazalar:[238]

Sancak	Kazaları
Musul	Zîbâr, Zaho, Akra, Sincâr, Dohuk, İmâdiyye
Süleymaniye	Bâziyân, Süleymaniye, Şehribâzâr, Gülanber, Merke
Şehr-i Zûr	Kerkük, Erbîl, Ranya, Râvendûz, Selahiyye, Köysancak

236 Gündüz, **a.g.b.,** s. 319.

237 O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 73.

238 Hikmet, **a.g.e.**, s. 237; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 794-795.

Bir başka kaynakta ise, Musul Vilayeti'nin 3 sancak, 17 kaza, 2314 köyden oluşmuş olduğu belirtilmiştir[239]. Musul Vilayeti; Musul, Süleymaniye ve Kerkük adı ile üç sancağa ayrılır[240].

Sancak	Kazaları
Musul	Musul, İmâdiyye, Zaho, Akra, Zîbâr, Dohuk, Sincâr
Şehr-i Zûr	Kerkük, Râvendûz, Köysancak, Erbîl, Selahiyye, Ranya
Süleymaniye	Süleymaniye, Gülanber, Bâziyân, Şehribâzâr, Mâmuretü'l-Hamid

Başka bir esere göre ise Musul Vilayeti; 3 sancak, 18 kaza, 22 nâhiye, 3031 köyden meydana gelmiştir[241]. Görüldüğü gibi sancak sayısı aynı, fakat kaza, nâhiye ve köy sayıları farklılıklar göstermektedir. Bunun nedeni XIX. yüzyılda eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmesi süreci olabilir. Ayrıca XIX. yüzyılın sonlarına doğru zaman zaman değişiklikler yapılsa da aşağı-yukarı tarihçiler birbirine yakın veya benzer idarî taksimatlar vermektedirler. Bunun yanı sıra bazı dâhili sebepler de söz konusu olmuştur.

1881-1882 tarihlerinde yazılan Ahmet Rıfat Efendi'nin eserinden, Musul Vilayeti'nin idarî taksimatı -Arap alfabesine göre dizilmiş olarak- şöyledir:

---

239 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 794.

240 Şeref, **a.g.e.**, s. 195.

241 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4484-4485; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 794-795.

Sancak	Kaza	Nâhiye
Kerkük	Erbîl	Altun Köprü
		Bâliyân
		Beşîr
		Cebbârî
		Çınare
		Satukale
		Halikan
		Hayzup
		Dekûk
		Davudiye
		Devariyan
		Derbend
		Derkele
		Devle
		Devleke
		Deyre
		Ranya
	Râvendûz	Râvendûz
		Zerdî
		Serçe
		Seklave
		Seydigân
		Şâver
		Şivân
		Şeyhler
		Şirvan
		Akû
	Selahiye	Kalıkanlû
		Karahasan
		Karatepe

	Köysancak	Mir Mahmudî
		Mir Yusufî
		Herutyan
		Ebu Süleyman
		Almus
		Bacvân
	Musul	Beradost
		Pervari
		Benânî
		Bût
Musul	İmâdiyye	Bahtan
		Cebûr
		Harîr
		Hâzî
		Davudiye
	Dohuk	
	Zaho	
	Zîbâr	Erkuş
		Seyhan
		Sîne
		Şerifhan
	Sincâr	Şemkan
		Şeyhhan
		Şîk
		Şilaza
		Kaidî
		Kerkerî
	Akra	Kelalûn
		Maklûb
		Mendân
		Nehîlî
		Herkiyân
		İsmail

	Süleymaniye	Ağçalar
		Elan
		Pejdar
		Buşter
		Bulak
		Çakır
		Çabukkale
Süleymaniye	Bâziyan	Çemçali
		Harimabâd
		Delvî
		Remk
		Zenkene
		Sezâ
		Sürücek
		Senkav
		Sivritaş
		Şemiran
		Şinik
		Azizi
		Asker
	Şehribazar	Aluca
		Karacaölen
		Karataş
	Gülanber	Mâveş
		Mavet
		Mihal

d) Musul Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları ve Tarihî Coğrafyası:

1. Musul Sancağı: Musul Vilayeti'nin merkez sancağı olup, Dicle Nehri'nin iki tarafında, doğuda Zîbâr, kuzeyde Akra ve Dohuk, batıda Sincâr kazaları ile güneyde çöl ve gü-

neydoğuda Şehr-i Zûr sancağı ile çevrilidir. Üç nâhiye ve 506 köyden oluşur[242]. Musul Sancağı, vilayetinin en mamûr ve en meskûn yeridir. Asurlulardan kalma pek çok eski eser vardır[243].

Musul Sancağı'nın idarî yapısı içerisinde 1892 tarihli salnâmeye göre; 5 kaza, 7 nâhiye, 1138 köy; 1905 salnâmesine göre ise, 5 kaza, 9 nâhiye, 1147 köy bulunuyordu. Musul kaza merkezi ise 4 nâhiye ve 602 köyden meydana gelmekteydi. Nefs-i Musul'da 1890-1894 tarihlerinde 7714 olan hâne sayısı 1907'de 9106 hâneye çıkmıştır[244].

Zaho: Musul vilayet ve sancağında ve Musul'un 100 km kadar kuzeybatısında, Dicle'ye kavuşan bir nehrin üzerinde, kaza merkezi bir kasabadır[245]. Küçük Habur Suyu dâhilinde bir ada üzerinde bulunan Zaho yakınında, pek eski ve meşhur bir kale harabesi vardır. Zaho kazası, vilayetin kuzeybatısında, Silvan nâhiyesi ile 96 köye sahiptir. Cûdî Dağı bu kazada bulunmaktadır[246].

Dohuk: Musul Vilayeti'nde ve kuzeydoğu yönünde bir kaza merkezi olup, etrafında Asurlulardan kalma birçok eski eser bulunmuştur. Dohuk kazası, Merûzî nâhiyesi ile beraber 211 köyden oluşur[247].

Akra: Musul Vilayeti'nin merkez sancağına bağlı bir kazadır. 18 köy ile bir nâhiyeden oluşur. Şehir Şendâr Dağı'nın tepesindedir[248].

---

242 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4481.

243 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4485.

244 Gündüz, **a.g.b.**, s. 320.

245 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2404.

246 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 420.

247 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2201; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 398.

248 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 549.

Surcî: Musul Vilayeti ve Akra kazasında bir nâhiyedir[249].

Zibâr: Musul vilayet ve sancağında ve sancağın doğu sınırında, Musul'un kuzeydoğusunda bir kaza olup, güneyde Şehr-i Zûr sancağı, kuzeyde Van Vilayeti'nin Hakkâri Sancağı ve doğuda İran ile çevrilidir. İki nâhiye, 185 köyden oluşur. Arazisi dağlıktır[250].

2. Sincâr Sancağı: Cezire topraklarında, Musul ve Nusaybin yakınlarında meşhur bir şehirdir[251]. Musul'a yaya üç günlük uzaklıkta, Cezire taraflarında yüksek bir dağın eteğinde, meşhur bir şehirdir[252].

Sincâr; Musul vilayet ve sancağında ve Musul Dağı'nın güneydoğu eteğinde kaza merkezi çok eski bir kasabadır. Eski adı "Singara"dır. Romalılar ile İranlılar milâdın ilk asırlarında Singara yakınlarında birkaç defa muharebe etmişlerdir. Sincar, Telâfer nâhiyesi ile beraber 72 köyden oluşur. Sincâr Dağı'ndan başka dağı olmayıp arazisi umumiyetle ovadır[253].

Sincâr; Mezopotamya'da bir ova ile bir dağda, Musul'a bağlı, Diyarbakır, Zûr sancağı ve Dicle Nehri arasında bir kazadır[254].

Bazen El-Cezire'ye dahi tamamen Sincâr denilebilir. Nuh (a.s.)'un evlatları Bâbil Kalesi yapılıncaya kadar bu sahrada yaşadılar ve çoğaldılar; sonra da etrafa yayıldılar. Fırat ile Dicle nehirleri arasında bulunan büyük ve münbit bir ovanın kuzeyine Sincâr denir ki, Tevrat'ta dahi adının Singar olarak geçtiği söylenir[255].

---

249 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 452.

250 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2436.

251 Kazvînî, **a.g.e.**, s. 393.

252 Hamavî, **a.g.e.**, C. III, s. 262.

253 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2653.

254 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 451.

255 Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 69.

3. Süleymaniye Sancağı: Musul Vilayeti'nde, Süleymaniye Sancağı'nın merkez idaresi olan kasabanın adıdır. Süleymaniye 18. yüzyılda inşa olunmuş bir sanayi merkezidir[256]. Ovaya kurulmuş olup, İran ile Osmanlı arasında dört nâhiye, 104 köyü vardır. Sancak olarak; Bâziyân, Gülanber, Şehribâzâr, Süleymaniye, Merke adlı beş kaza; 11 nâhiye ve 353 köye sahiptir[257].

Gülanber: Musul Vilayeti'nde, Süleymaniye Sancağı'nda, vilayet ve sancağın güneydoğusunda büyük bir kaza olup, batısında Süleymaniye ve Şehribâzâr, diğer üç yönü ise İran hududu ile çevrilidir. Kazaya bu adı, Kanunî Sultan Süleyman vermiştir. Kanunî tarafından bina edilmiş olan Gülanber kasabası İran sınırındadır[258]. Gülanber kazası dâhilinde Şehr-i Zûr (Siyazûrûs) harabeleri vardır. Gülanber Kalesi'nin inşası ise Sultan II. Selim Han zamanında olmuştur[259].

Bâziyân: Musul Vilayeti'nin Süleymaniye Sancağı'nda kaza merkezidir. Bir nâhiye, 157 köy ve 7 aşireti vardır. Süleymaniye'nin kuzeybatısında Köysancak'a giden yolun üstünde Karadağ ile Bâziyân dağı arasında önemli bir boğazdır[260].

4. Kerkük Sancağı: Musul Vilayeti'ne bağlı Şehr-i Zûr Sancağı'nın merkez idaresi ve kazanın merkezi olup, eski ismi "Ker Kûra"dır[261]. Kuzey Irak şehirlerinden olup, 35°-25' kuzey paraleli ile 44°-25' doğu meridyenleri arasında-

256 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 181.

257 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 448.

258 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3876.

259 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 675.

260 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 147.

261 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 656.

dır[262]. Kerkük, eski Şehr-i Zûr değildir. Şehr-i Zûr'un harabeleri şimdi Süleymaniye kasabasının güneyinde bulunmaktadır. Kerkük, bir tepe üzerine kurulmuş olup[263] eski Şehr-i Zûr'un kuzeybatısından 115 km uzaklıkta, Râvendûz, Selahiyye, Erbîl, Ranya ve Köysancak adlı kazalardan meydana gelir[264].

Musul'un 150 km güneydoğusunda, nüfusunun çoğu Türk olan Kerkük, Musul Vilayeti'ni oluşturan üç sancaktan biridir. Batı ve kuzeyde Musul Sancağı ile doğuda İran ve Süleymaniye Sancağı ile güneyde Bağdat Vilayeti ile çevrilidir[265].

Kerkük Sancağı toplam; 6 kaza, 8 nâhiye ve 1150 köyden meydana gelir[266]. Kerkük kazası; Şehr-i Zûr Sancağı'nın merkez kazasıdır. Doğuda Süleymaniye Sancağı, kuzeyde Erbîl ve Köysancak, güneybatıda Bağdat, batıda Musul Sancağı ve güneydoğuda Selahiyye ile çevrilidir[267].

1890-1892 tarihli salnâmelerde "Şehrizor Sancağı", 1894 ve sonraki salnâmelerde ise "Kerkük Sancağı" olarak geçmektedir. Esasen resmî yazışmalarda hep Şehr-i Zor adı kullanılmıştır. Fakat Zûr Mutasarrıflığı ile olan isim benzerliğinden dolayı idari karışıklıklara sebep olunca, 1892 tarihli bir irade-i seniyye ile Kerkük isminin kullanılmasına başlanmıştır[268].

Kerkük, XIII. yüzyılda Moğol istilâsından sonra, sırayla İlhanlı, Celâyirli, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî yönetimine geçmiştir. Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi'ni müteakip,

---

262 J.H. Kramers, "Kerkük", **İ. A**., C. VI, s. 589.

263 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 657.

264 Rifat, **a.g.e.**, C. VI, s. 79.

265 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2888.

266 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2889.

267 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3846.

268 Gündüz, **a.g.b**., s. 323.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethi için görevlendirilen Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından, Mayıs 1516'da Mardin yakınlarında Kızıltepe mevkiinde yapılan Koçhisar Savaşı'ndan sonra Safevîler kesin bir yenilgiye uğratılarak, Mardin, Musul, Hasankeyf, Rakka gibi yerler ile beraber Kerkük de Osmanlı hâkimiyetine girmiştir[269].

Kerkük şehrinin 1850'lerdeki nüfusu yirmi bin civarında iken, 1881-1883 genel nüfus sayımına göre şehirde, 22.008 Müslüman, iki Rum, 243 Katolik ve 441 Yahudi olmak üzere toplam 22694 kişi yaşamaktaydı. Şemseddin Sami 1890'larda Kerkük nüfusunu otuz bin (30.000) kişi olarak verir. 1308 (1890) tarihli Musul Vilayeti Salnâmesi'ne göre ise Kerkük'te; 4630 hâne, on iki han, 1183 dükkan ve mağaza, sekiz hamam, otuz altı cami ve mescit, beş medrese, on iki mektep, üç fırın, on tekke ve zaviye, beş kilise ve manastır, iki kışla ve on karakol bulunmaktadır[270].

Salahiye: Şehr-i Zûr Sancağı'nın güney sınırında bir kaza olup, merkezi Küfrî kasabasıdır. Kuzeybatıdan Kerkük kazasıyla, kuzeydoğudan Süleymaniye ile ve güneyden Bağdat Vilayeti ile çevrilidir[271].

Râvendûz: Şehr-i Zûr Sancağı'nda, Musul'un 135 km kuzeydoğusunda, Büyük Zap Suyu'na dökülen bir çayın üzerinde kaza merkezi olup, 3 nâhiye, 283 köyden oluşur[272].

Köysancak: Şehr-i Zûr Sancağı'nda, Musul Vilayeti'nde bir kaza olup, Erbîl Ovası'nın doğusunda bir nâhiye ile 252 köyden oluşmuş bir kalenin eteğindedir[273].

---

269 Ahmet Gündüz, "Kerkük", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 290-291.

270 Gündüz, **a.g.md.**, C. XXV, s. 292.

271 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2889.

272 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2306.

273 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 702.

Ranya: Musul Vilayeti'nde Kerkük Sancağı'nda bir kaza olup, 45 köyü vardır[274].

Erbîl: Musul'un güneydoğusunda, Irak'ta bir kazadır. Arbela veya Arbil adı ile de anılır. M.Ö. 331 tarihinde Büyük İskender, Acem Şahı Dârâ'yı burada mağlup ve perişan etmiştir[275]. Bu da Erbîl'in çok eski bir yer olduğunu göstermektedir.

E) ZÛR (ZOR) SANCAĞI (Mutasarrıflığı):

a) Zûr Sancağı'nın Tarihî Coğrafyası ve İdarî Yapısı:

Cezire ile Berrü'ş-Şam'da; yani Fırat'ın iki yönünde müstakil mutasarrıflık şeklinde idare olunan geniş bir saha olup, 34°-10°=37' kuzey paralelleri ile 35°-39°=25' doğu meridyenleri arasındadır[276]. Kuzeyde Diyarbakır ve Halep, batıda yine Halep ve Suriye, doğuda Musul ve Bağdat vilayetleri, güneyde ise Şam Çölü ile çevrili ve hudutludur. Merkezi Deyr-i Zûr kasabası olup, sancak merkezi ile beraber 4 kaza, 4 nâhiye ve 148 köyden oluşur[277].

Zûr Sancağı, bir taraftan El-Cezire ile Fırat Nehri ve Suriye arasında, diğer taraftan yine Suriye, Irak, Arabistan ile Anadolu arasında bulunduğu için de çok önem arz eder[278].

XVI. yüzyılda Şehr-i Zûr (Şehrizar), Yavuz Sultan Selim zamanında Bıyıklı Mehmet Paşa ve İdris-i Bitlisî'nin gayretleri neticesinde Osmanlı Devleti'ne bağlanarak, ocaklık yolu ile Kürt aşiret beylerinin idaresine bırakılmıştı. Kanunî dev-

---

274 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 408.

275 Rifat, **a.g.e.**, C. I, s. 116-117; Öngör, **a.g.e.**, s. 246.

276 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2427.

277 Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

278 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 424.

rinin başlarında ve Bağdat fethinde Osmanlılara tâbi olan Şehr-i Zûr, 1551 yılında bazı Kürt eşkiyaları marifetiyle Safevîler tarafından işgal edilmiştir. Bunlar şehir halkını kötü durumlara soktular. Birçok can ve mal kaybına sebep oldular. Şehirde emniyet ve asâyiş kaybolmuştu[279].

1552 yılında Osmanlı Devleti bu durumu düzeltmek için Şehr-i Zûr'un fethine karar vermiştir. Şehr-i Zûr'da Zalim (Dalim) denilen ve etrafı büsbütün dağlarla çevrili, girişi çok güç ve yolları kapalı olan bu kale, hain eşkiya ve işgalciler elindeyken, 1553 yılında Osmanlı ordusuna teslim olmuştur. Şehr-i Zûr'un fethinden sonra Kızılca Kale, Hâz, Nukûd, Paske, Şemiran ve Kerence gibi birçok kale Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Böylece bütün Şehr-i Zûr bölgesi ve Belkas tarafı Osmanlılara tâbi olmuştur. Şehr-i Zûr'a bir miktar muhafız ve kale dizdârı bırakılmıştır[280].

Bu müstakil sancak, önceleri göçebe aşiretlerin konup göçtüğü bir yer idi. İntizam ve emniyetten mahrum bir haldeydi. Sancak oluncaya kadar eşkıya yatağı olan Deyr kasabası, Irak ile Suriye arasında önemli bir ticaret yeri olmuştur. Zûr bölgesi önceleri Halep Vilayeti'ne bağlı iken sonra müstakil bir sancak şekline getirilmiştir[281].

XVII. yüzyılda Şehr-i Zor Eyaleti otuz iki sancağa bölünmüştü[282].

Şehr-i Zor Eyaleti, XVIII. yüzyılın başlarında 18 sancak olup, paşa sancağı Şehr-i Zor'du. 1680-1702 yıllarında Şehr-i Zor'a bağlı sancaklar şunlardı: Şehr-i Zor, Hûdî, Cebel, Kızılca Kale, Serücek, Şehr-i Bâzâr, Zengene, Bâvî,

---

279 Bayatlı, **a.g.e.**, s. 28-29.

280 Bayatlı, **a.g.e.**, s. 30-31.

281 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2427.

282 Katip Çelebi, **Cihânnümâ**, Süleymaniye Ktb., Ayasofya Kitaplığı, Nr. 2606, İstanbul 1732, s. 445.

Erbil, Karadağ, Köy, Şambaran, Kaddaş ve Alan, Ça'an Gediği, Dulkıran, Beye ve Hezârmerd[283].

Şehr-i Zor, daha sonraları sancak haline getirilmiş XIX. yüzyılda; Deyr, İşârâ, Re'su'l-Ayın, Ebu'l-Kemal adlı dört kazaya ve Tedmür, Kevkeb, Basîre ve Sebha adlı 4 nâhiyeye, 148 de köye ayrılmıştır[284].

Zûr Mutasarrıflığı'nın başlıca dağları; Revak Dağı ile Abdü'l-Aziz Dağıdır. Fırat Nehri bu sancağı kuzeybatıdan güneydoğuya doğru ikiye ayırır[285].

Şehr-i Zûr ve Musul beylerbeyinin merkezi Kerkük idi. Bu iki beylik Bağdat vilayetinden bağımsız halde bulunuyordu. Harîr, Bâziyan ve Şehr-i Zûr Kerkük'ten idare ediliyordu. Kerkük'e Şehr-i Zûr denilmekteydi. Şehr-i Zûr'un idaresine tayin edilen beylerbeyi bazen Kerkük'te ikamet ederdi[286].

b) Zûr Sancağı'nın Bazı Kazaları:

Deyr-i Zûr: Fırat Nehri üzerinde sancağın merkezi ve bu havalinin en güzel şehridir. Suriye, El-Cezire ve Irak arasında gidip gelenlerin uğrak yeridir[287]. Buranın asıl adı "Deyr-i Rumân" ise de, Zûr Sancağı merkezi olduğu için Deyr-i Zûr denilmektedir. Fırat üzerinde ve nehrin batı yakasındadır[288].

Medâyin: Zûr Sancağı'nın en mühim şehirlerindendir. Zûr Sancağı'nın güneybatısında kumlu sahalar içerisinde "palmîr" harabeleri vardır[289].

---

283 O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 72.

284 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 224; Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2427.

285 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2427.

286 Bayatlı, **a.g.e.**, s. 35.

287 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 186.

288 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 403.

289 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 186.

Re'sü'l-Ayın: Cezire'de Zûr müstakil mutasarrıflığında, Deyr'in 165 km kuzeyinde ve Urfa'nın 100 km doğusunda Habur Çayı kenarında kaza merkezi bir kasabadır. Çok eski ve Romalılardan kalma bir yerleşim yeridir[290].

Re'sü'l-Ayın; sancağın kuzey kısmında olup, bu kaza Mardin ile Harran arasında önemli bir noktadır[291].

Basîre: Zûr Sancağı'nda, İşârâ kazasında 18 köye sahip bir nâhiye merkezi olup Habur Çayı üzerindedir[292].

---

290 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2243.

291 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 407.

292 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 179.

İKİNCİ BÖLÜM

A) SURİYE BÖLGESİ:

a) Suriye'nin Adları, Sahası ve Sınırları:

Suriye; Kitab-ı Mukaddes'te, Aram ve Arap dilinde Berrü'ş-Şam adıyla bilinen büyük ve önemli bir vilayettir. Bu vilayet batıda Akdeniz, kuzeyde Küçük Asya, doğuda Fırat, güneyde Arabistan ile çevrili olup, kuzeyden güneye uzunluğu 600 km, genişliği 280 km'dir[293]. Suriye, Akdeniz'in doğu kıyısı ile kuzeyde Anadolu, doğuda Fırat Nehri ve güneyde Arap Çölü (Bâdiyetü'l-Arab) ile çevrili bölgenin adı olup Müslümanlar, fethettikleri zamandan beri buraya Bilâdü'ş-Şam veya yalnızca eş-Şam demişlerdir[294].

Halep ve şimdiki Suriye vilayetlerinden meydana gelen, Osmanlı'nın asli bölgelerinden biridir. Önceleri Fenike denilen Beyrut vilayeti ile Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı ve Filistin dahi Suriye ismi sahasında bulunurdu. Suriye topraklarının bir kısmı Suriye vilayeti oldu[295]. Suriye, Doğu Akdeniz'de, bugünkü Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün devletlerinin topraklarını kapsayan tarihî bölgedir. Bugün Suriye; do-

---

293 Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 78.

294 E. Honigmann , "Suriye", **İ. A.**, C. XI, s. 51.

295 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 453.

ğu Akdeniz kıyısında olup, kuzeyde Türkiye, doğu ve güney doğuda Irak, güneyde Ürdün, İsrail ve Lübnan, batıda Akdeniz ile sınırlıdır[296]. Bugünkü Suriye devletinin yüzölçümü ise 187.000 km²'dir[297].

Romalılar ve çağdaş Avrupalı yazarlar burayı ifade için genel ortak "Suriye" kelimesini, Araplar ise "Bilâdü'ş-Şam" veya "Arzü'ş-Şam" kelimelerini kullanmışlardır. Suriye vilayeti tabiri Osmanlıca metinlerde 1864 yılından itibaren, Suriye diye veyahut yukarıda zikredilen bölgenin bir kısmını ifade için kullanılmıştır[298].

Suriye ilk devirlerden beri önemli bir yerleşim bölgesidir. Suriye toprakları üzerinde uzun asırlar boyunca çeşitli devletler sırasıyla hükümrân olmuşlardır[299].

Bugün; Suriye, Ürdün, Lübnan ve İsrail arasında paylaşılmış olan Bilâdü'ş-Şam, günümüzde olduğu gibi geçmiş yüzyıllarda da ekonomik, askerî ve dinî konumu nedeniyle, daima milletlerarası nüfuz mücadelesinin yoğunlaştığı odak noktalarından birisi olmuştur[300].

Suriye bölgesinde, bir de Suriye Çölü denilen, Arap Yarımadası'nın kuzeyinde çöl sahası vardır. Bu saha, Suriye'nin güneydoğusu, Irak'ın batısı ve kuzeydoğu kısımlarını kapsar[301].

b) Suriye'nin Tarihî Coğrafyası:

Suriye bölgesinde, önceleri Fenikeliler, Sûr şehri ile İs-

---

296 Öngör, **a.g.e.**, s. 805.

297 Öngör, aynı yer.

298 Samur, **a.g.e.**, s. 1.

299 Saffûh Hayr, **Suriye**, Dımaşk (Şam), 1985, s. 79.

300 Samur, **a.g.e.**, s. 1.

301 Öngör, **a.g.e.**, s. 805.

kendurun arasına, sahil üzerinde bir devlet kurmuşlardır. Halep'in kuzeyinden güneye doğru Arâmiyyîn devleti kurulmuştur. M.Ö. XIV. yüzyılda Fenikeliler ve Arâmiler vardı. Sonra Asurlular, Babilliler ve Farsîler hüküm sürdüler. Büyük İskender Suriye'yi Farisîlerden (Persler) M.Ö. 333 yıllarında devraldı. Sonra Silifkeliler (Selevkoslar) M.Ö. 64 senesine kadar yönettiler. Daha sonra Suriye'yi Roma İmparatorluğu, hükmü altına almıştır[302].

Müslüman Araplar tarafından 634 yılında Hz. Ömer zamanında Doğu Roma İmparatorluğu'ndan fethedilen bu bölge, Ortaçağ'da Haçlı ordularının istilâsına uğradı. Haçlılar sahil şeridi ve Kudüs'te bir süre tutunmayı başardılar. Ama iç bölgeleri ellerinde tutan ve Atabeğler diye bilinen Müslüman Türk beylikleri karşısında daha fazla ilerleyemediler[303].

1187 yılında Mısır'da yönetimi ele alan Eyyubîler, Bilâdü'ş-Şam'da da idareyi Atabeğlerden alarak Haçlılara karşı eskisinden daha çetin bir mücadele başlattılar. Kudüs ve çevresi Haçlılardan geri alındı. Bir süre sonra Mısır ve Bilâdü'ş-Şam'ın yönetimini Eyyubîlerden devralan Mısır Memlukları (1249-1517) Eyyubîlerin bıraktıkları yerden itibaren ileri harekâta devam ettiler. Nihayet Memlûk Sultanı Sultan Baybars (1233-1277) son Haçlı kalıntılarını da 18. yüzyıla kadar bir daha buraya dönmemek üzere ortadan kaldırarak, Müslümanların Bilâdü'ş-Şam'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırdı[304].

Yavuz Sultan Selim 1516'da Suriye üzerine yürüdü. Halep yakınında, Suriye'nin kuzeyinde "Dâbık" Ovası'nda Mısır askerleri ile çarpıştı ve Mercidâbık Savaşı'nı kazandı. Bütün Suriye şehirleri alındı. Yavuz Sultan Selim, Şam'a girdi

302 Hayr, **a.g.e.**, s. 79-80.

303 Samur, **a.g.e.,** s. 1-2.

304 Samur, **a.g.e.**, aynı yer.

ve burası ordugâh oldu. Sultan Selim burada Şeyh Muhyiddin A'râbî'nin kabrini bularak bir türbe yaptırdı. Mercidâbık Zaferi ile Suriye'yi, Gazze zaferi ile Filistin bölgesini Osmanlı topraklarına kattı[305]. Osmanlılar 1516-1517'de Suriye, Mısır ve Hicaz bölgesini Memluklar yönetiminden fethettiler[306].

Mercidâbık Zaferi'nden sonra, Bilâdü'ş-Şam'ı ve Mısır'ı idaresi altına alan Yavuz Sultan Selim, eski idareye ait pek çok şeyi olduğu gibi bıraktı. Bu arada Anadolu'dan bazı Türkmen oymaklarını da getirerek Lazkiye civarına yerleştirdi. Suriye'nin Lazkiye bölgesi genellikle Türkmenler ile meskûndur. 1521'de bölgenin idari teşkilatı; Bilâdü'ş-Şam, Halep ve Trablus olmak üzere üç eyalete ayrıldı[307].

Görüldüğü üzere 634 yılında Müslümanlar yönetimine geçen Suriye (Bilâdü'ş-Şam) Emevîler, Eyyubîler, Abbasîler, Tolunîler, Fatımîler, Selçukîler ve Türkmen Atabeğleri, daha sonra Mısır Memlukları ve Osmanlı sultanları tarafından idare edilmiştir[308].

Osmanlı Devleti diğer bölgelerde olduğu gibi, Suriye bölgesini de eyalet (vilayet), sancak, kaza, nâhiye ve köy olarak belirli bir idari düzen içerisinde yönetmiştir. Vilayetlerin idaresi valilere, sancakların idaresi mutasarrıflara, kazaların idaresi kaymakamlara, nâhiyelerin idaresi de müdürlere verilmiştir. Yavuz Sultan Selim 1516'da Suriye'yi aldıktan sonra bütün bölgeyi "Arap Eyaleti" veya diğer adıyla Şam Eyaleti

---

305 Zekâî Konrapa, **Bolu Tarihi**, Bolu 1964, Vilayet Matbaası, s. 191; Şefaettin Severcan, **Keşfî'nin Selim-nâmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1988, s. 8-9; (Selim-namelerde fazla bilgi vardır).

306 Mustafa Keskin, **Hindistan Müslümanlarının Mili Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1991, s. 5.

307 Samur, **a.g.e.,** s. 2-3.

308 Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 79.

adı altında tek bir eyalet çatısı altında topladı. 16. yüzyılın ortalarına doğru Halep bu eyaletten ayrılarak, müstakil bir eyalet haline getirildi.

1620 yılına doğru Şam eyaleti tekrar bölünerek Trablusşam da müstakil bir eyalet haline getirildi. Daha sonraki yıllarda Rakka da müstakil bir eyalet yapıldı. 1660 yılına kadar bu idarî taksimat devam ederken 1660'da Saydâ eyaleti oluşturuldu. Böylece bölge Şam, Halep, Rakka, Saydâ ve Trablusşam eyaleti halinde beş eyaletle XIX. yüzyıl başlarına kadar idare edilmiştir[309].

Suriye ve Filistin topraklarında; Suriye, Halep, Beyrut adında üç vilayet ile Cebel-i Lübnan ve Kuds-i Şerif müstakil mutasarrıflıkları vardı[310]. Suriye oldukça önemli bir coğrafî bölgede bulunup, büyük şehirleri demiryolu ile birbirine bağlı, İstanbul ile Hicaz arasındaki demiryolu ile kilitlidir.

Buradan itibaren Suriye Vilayeti'nden başlamak üzere Suriye sahasındaki, vilayetleri ve mutasarrıflıkları ayrıntıları ile değerlendirmek gerekir.

B) SURİYE VİLAYETİ:

a) Şam Şehri ve Şam Adı, Şam'ın Tarihî Coğrafyası:

Şam: Meşhur bir beldedir. İmarının ve görünüşünün güzelliğinden dolayı "Cennetü'l-Arz", yeryüzünün cenneti denir. Nuh'un oğlu Sâm'ın torunlarından birinin adı Dımaşk olduğu için Dımaşk da denmektedir. Dımaşk şehrinin 7.000 yıl önce inşaa edildiği söylenir. Rivayete göre İbrahim (a.s.) burada doğmuştur[311].

---

309 Ömer Osman Umar, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız İdaresi Altında Suriye (1908-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, s. 14.

310 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 187-188.

311 Hamavî, **a.g.e.**, C. II, s. 463 (daha fazla bilgi için aynı yere bakınız).

Bir başka rivayete göre Hâm b. Kenan, kavminden ayrılıp kuzeye doğru çıkmıştır. Kuzeye çıktığı için "teşeau'ş-şimal"den (kuzeye doğru yürüdü gitti) dolayı Şâm denmiştir[312].

Suriye'nin genel olarak adına Şam da denir. Suriye bölgesinin en büyük şehri olup 36^0-18' doğu meridyeni ile 33^0-30' kuzey paraleli arasındadır. Rakımı 700 m olup, Suriye-Arap Çölü'nün kenarında, Lübnan ve Anti-Lübnan kütlelerinin hemen arka tarafındadır[313].

Suriye içinden, kuzeyden güneye geçen bir yol üzerinde olan Şam, çevresinin aşırı zenginliği sayesinde, Kuzey Suriye, El-Cezire, Arabistan, Babilonya ile Akdeniz ve Mısır arasındaki ticari önemi kendisinde toplamıştır. Şam en eski zamanlardan beri birinci sınıf bir kültür merkezi olmuştur[314].

X. yüzyıldan itibaren Ahd-i Atik ile Asurca metinlerden öğrenildiğine göre bir Şam Ârâmî krallığı mevcut olup, bu krallık M.Ö. 732 yılında Asurlular tarafından yıkılmıştır. M.Ö. VIII. yüzyılda Asurlular, VII. asırda Bâbilliler, VI. asırda Grekler, yine M.Ö. I. asırda ise Romalılar Şam'da hâkimiyet kurmuşlardır. Bir müddet İranlılar idare edip, tekrar Bizanslar ele almış ve 635'te şehir Bizanslılardan Müslümanlara geçmiştir. Şam ve Suriye toprakları Yermuk Savaşı ile mağlup olan Doğu Roma İmparatoru Herakliyus'tan, Hz. Ömer halife iken Halid b.Velid komutasındaki İslam askerleri ile teslim alınmıştır[315].

Rivayete göre Halid b. Velid, Dımaşk'ın (Şam) doğudaki kapısından girmiştir[316]. Derler ki, Hz. Âdem (a.s.) Şam'daki;

---

312 Hamavî, **a.g.e.**, C. III, s. 312.

313 R. Hartmann, "Şam", **İ.A.**, C. XI, s. 298.

314 Hartmann, **a.g.m.d.**; Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2159.

315 Hartmann, **a.g.m.d.** (Fazla bilgi için bakınız)

316 El-Belazûrî, **Fütûhu'l-Büldân**, (Çev. Mustafa Fayda), Sevinç Matbaası, Ankara 1987, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 162.

Beytü'l Ebyat'a inmiş, Havva ise Beytü'l-Lihye'ye girmiş, Kâbil, Hâbil'i Dımaşk'taki Kâsiyûn Dağı'nda öldürmüştür. Şehrin suyu çoktur. Şam, sûr ve hendekle çevrili olup, çok büyük ve güzel bir yerdir[317].

Şam, Suriye Vilayeti'nin ve bütün Suriye havalisinin merkezi olan büyük bir şehirdir. Şam'ın asıl adı "Dımaşk" olup, yabancılar ise "Damas" derler. Şam adı bütün havalinin özel adıdır. Şam'da iki yüz (200) kadar camii vardır. Ümeyye Camii en önemlisidir. Pekçok peygamberin, evliyanın, meşhur âlimlerin türbeleri ve medreseler vardır. Şam'da meşhur silah ve kılıçlar yapılırdı. Oldukça işlek büyük bir karayolu ile Beyrut'a bağlıdır[318].

Şam şehri, Suriye Vilayeti'nin ve bütün Suriye kıtasının merkezi, Osmanlı Asyası'nın en büyük şehridir. Doğu ve güneyden (Berrü'ş-Şam) denilen Şam Çölü'ne kadar uzanan ve "Gûtâ" denilen güzel ve münbit bir ovanın kenarında, kuzeyinde Kâsiyûn Dağı, güney ve güneybatısında ise Cebel-i Şeyh denen dağ ile çevrilidir[319].

Dımaşk-ı Şam; kimin tarafından ve ne zaman te'sis olduğu bilinmeyen, Hz. İbrahim zamanında mevcut olan, Nebatlıların hüküm sürdüğü ve Hz. Davud (a.s.) ve Hz. Süleyman zamanlarında Yahudilerin de eline geçmiş olan eski ve tarihi bir şehirdir[320].

Bizans'ın elindeki Şam'ın fethine Halid b. Velid ile beraber Ubeyde b. Cerrah ve Yezid b. Süfyan da komutan olarak katılmışlardır.

Şam, 661 tarihinden itibaren, Emevîlerin başkenti ve bütün İslâm memleketlerinin merkezi olmuştur. 749 yılına ka-

---

317 Kazvînî, **a.g.e.**, s. 189.

318 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 477-478; Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 127.

319 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2158-2159.

320 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2159.

dar 92 yıl halifelik merkezi olmuş, Abbasîler ile Bağdat başkent olmuş ise de, Şam önemini korumuştur. Selçuklulardan Hamdanoğulları, Taftekinoğulları gibi küçük devletler Şam'da hükümet kurmuşlardır[321].

Şam, Hülagu tarafından zaptolunmuş, sonra Mısır Memluklarının elinde iken Timur tarafından işgal edilerek tamamen tahrip edilmiş ve ahâlisinin bir kısmı öldürülmüştü. Şehri 1516'da Yavuz Sultan Selim, Mısırlılardan alarak Osmanlı memleketlerine katmıştır. Osmanlılar zamanında Şam, hacc yolu üzerinde de bulunduğu için imar ve ticareti daha da geliştirilmiştir. Şam eyalet merkezi edilmişken sonradan vilayet usulü getirilince (1864) Suriye Vilayeti'nin merkezi olmuştur. Filistin tarafı, Kudüs Müstakil Mutasarrıflığı adıyla ayrılırken, sahil kısmı da Beyrut Vilayeti adıyla ayrılmıştır[322].

b) Suriye Vilayeti ve Tarihî Coğrafyası:

Antik devir coğrafyacılarına göre Suriye'nin Müslümanlar devrindeki adı Şam'dır. Merkezi Dımaşk (Şam) şehri olup, doğusu Cezire ve Şam Çölü, güneyi Arap Yarımadası ve Kızıldeniz, batısı Mısır ve Akdeniz, kuzeyi ise Anadolu ile hudutludur. Şam önceleri; Şam, Filistin ve Fenike diye, üç kısım itibar edilirken, Halep'in gelişmesi ile Halep, Dımaşk ve Filistin diye ayrıldı[323].

Suriye Vilayeti, Şam eyaleti adıyla bilinen eski eyaletten başka, Suriye bölgesinin çoğu tarafları dâhil olmak üzere meydana gelen vilayete verilen addır[324].

---

321 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2158-2159; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 481.

322 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2158-2159; Cevâd, **a.g.e.**, aynı yer.

323 Baykara, **a.g.e.**, s. 25; Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2824.

324 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2681.

Suriye Vilayeti, kuzeyde Halep, batıda Beyrut vilayetleri ile güneyde Müstakil Kudüs Mutasarrıflığı, doğuda Berrü'ş-Şam denilen çöl ve Zûr Mutasarrıflığı ile çevrili olup, Şam (Suriye) bölgesinin orta kısmından ibarettir. Suriye arazisinin batı kısmı dağlık olup, orta kısmında vilayetin en yüksek dağı olan Cebel-i Şeyh (Şeyh Dağı) bulunur. Kuzeybatısında Beyrut Vilayeti'nin Trablus ve Lazkiye Sancakları'nın hududunda Nasıriyye dağı uzanır[325].

Suriye bölgesi, doğuda Şam Çölü, kuzeyde Halep, güneyde Arap Yarımadası ve batıda Akdeniz ile çevrilidir. Eski Kenan, Filistin ve Fenike bölgeleri buraya dâhildir. Bu memleketi boydan boya Lübnan Dağları kaplamış olup, bu dağın bazı yerleri taşlık ise de, birçok vâdileri gayet imarlı ve münbittir. Güneydoğu kısımları ise kumluktur[326].

Tarihî coğrafya bakımından Şam, yani Dımaşk şehri ile Suriye Vilayeti'nin durumu aşağı yukarı aynıdır. Eski devirlerde Şam toprakları üçe ayrılırdı; kuzeyinde Ârem -sonraları Suriye denmiştir- güneyinde Filistin; Arz-ı Mukaddes ve ortasında ise -sahil kenarı ki- Fenike veya Kenan toprakları var idi[327].

Hz. Süleyman (a.s.) zamanında Şam'ın hemen her tarafı, Suriye ve Fenike dahi Benî İsrail devletine bağlı idiyse de, bu birlik uzun sürmedi. Asur ve Bâbil hükümdarları Şam kıtasını zapt ve Beyt-i Makdîs'i tahrip etmişlerdi. Sonraları İran Hükümdarı Keyhusrev, topraklarını Akdeniz'e kadar dayamıştır. M.Ö. 334'te Büyük İskender'in çıkışına kadar bu bölge İranlılarda kalmıştır[328].

M.Ö. 64 yılında Romalılar Şam kıtasını tamamen ele geçirmişlerdir. Romalılar ikiye ayrılınca Şam; Doğu Roma'ya

---

325 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2681-2682; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 453.

326 Şeref, **a.g.e.**, s. 186-187.

327 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2828.

328 Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

geçmiş, İran'dan gelen Sasânîler şehri bir iki defa zaptetmişlerse de, İslâm'ın doğuşu ile Arap Yarımadası'ndan sonra, en önce Şam İslâm topraklarına katılmıştır[329].

Şam, Emevîlerin halifelik merkezi yapılmış ise de, Abbasî halifeleri zamanında hilafet merkezi Irak'a geçmiştir. Suriye Vilayeti toprakları bir aralık Tolunoğulları tarafından idare olunmuş, daha sonra Fatımîler ve Suriye Selçukluları idaresine geçmiştir.

Şam'da Türk asıllı Artukoğulları ve Taftekinoğulları da hüküm sürmüş, şehir sonra Haçlıların (1099) istilasına uğramıştır. Selahattin Eyyûbî ile Eyyubîler 1183'ten itibaren Şam'da imar ve medeniyeti tekrar geliştirmişlerdir[330].

Timur Han'ın seferinden sonra Memluklar Şam'ı yeniden tamir ederek yönetimlerini kuvvetlendirmişlerdir. 1516'da Yavuz Sultan Selim Şam'ı Mısırlılardan alarak Osmanlı ülkelerine katmıştır. Sonra bu topraklarda, Canpolatların, Cezzar Ahmet Paşa'nın, Dûrzîlerin, bazı isyanları olmuşsa da önemli bir değişiklik olmamıştır. Bir süre Mısırlı Mehmet Ali Paşa ve sonra yine Osmanlılar yönetime devam etmiştir[331].

Şam, 1832-1840 yılları arasında geçici olarak, Osmanlı Devleti'ne isyan eden Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın idaresine geçmişti. İdarî ve bilhassa askerî amaçlar için birtakım yeni binalar yapılmış fakat ne yazık ki, birer abide olan eski güzel yapılar bunlara fedâ edilmiştir. Beşir Şihap zamanındaki Türk-Mısır muharebeleri esnasında Lübnan'da Dürzîler ve Marûnîler arasında şiddetle devam eden mücadeleler, 1860'da Şam'da kanlı olaylara sebep olmuştu. Sonraki senelerde, 1878'de Mithat Paşa idaresinde Şam sadece maarifte yüksek bir seviyeye erişmekle kalmamış, eski pazar mahal-

329 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2828.

330 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2829.

331 Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

lelerinin yerlerine geniş caddeler de açılmıştır. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile ticarî önemi azalan Şam şehri, II. Abdulhamid devrinde, 1894'te buğdayı ile zengin olan Havran, 1895'te Beyrut ve 1905'te de Hayfa Limanı'na demiryolu ile bağlanarak zararını telâfi etmiş ve önemini yeniden kazanmıştır[332].

c) Suriye Vilayeti'nin İdarî Yapısı:

XVII. yüzyılın başlarında Suriye toprakları üzerinde Şam Eyaleti'ne bağlı sancak sayısı 11'dir. Şam Eyaleti'ne bağlı sancaklardan Safed, Saydâ ve Beyrut ayrı bir eyalet haline getirilmiştir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında, 1700-1740 yılları arasında Şam Eyaleti yedi (7) sancak olup, Paşa (merkez) sancak Şam şehri idi. Şam Eyaleti'ne bağlı sancaklar: Şam, Mîr-Haclık-ı Şam-ı Şerif, Kal'a-i Kerek, Kuds-i Şerif, Gazze, Laccûn ve Ba'albek'tir. Özellikle başlangıçtan bu tarafa; Kuds-i Şerif, Nablus ve Gazze sancakları Şam Eyaleti mülhakâtı içerisinde gösterilmişlerdir[333].

Tanzimatın ilk yıllarında Suriye bölgesinin idari yapısı; Şam, Halep ve Saydâ olmak üzere üç eyalete ayrılıyordu[334].

Eyaletler	Sancaklar
Şam	Şam, Humus, Hama, Hacilyevm
Halep	Halep, Rakka, Ayıntab, Kilis
Saydâ	Saydâ, Akkâ, Nablus, Kudüs, Trablusşam, Cebel, Lazkiye, Beyrut

332 Hartmann, "Şam", **İ.A.**, C. XI, s. 306.

333 O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 57.

334 Umar, **a.g.e.**, s. 15.

Suriye Vilayeti; Dımaşk (Şam), Maan, Hama ve Havran adlarıyla dört sancağa ayrılırdı[335].

Suriye Vilayeti; 4 sancak, 21 kaza ve 15 nâhiyeden oluşur:[336]

Sancak	Kazaları
Şam Sancağı	Şam, Baalbek, Bikâü'l-Azîz, Vadiü'l-Acem, Dûmâ, Nebk, Hasbayâ, Raşiya
Hama Sancağı	Hama, Humus, Hamidiyye, Selimiyye
Havran Sancağı	Havran, Basra'l-Harîr, Der'â, Cebel-i Dürûz
Maan Sancağı	Kuneytıra, Aclûn, Salt, Kerek, Tafile

Suriye Vilayeti'ndeki; sancak, kaza, nâhiye, köy ve mezraların şematik taksimi:[337]

Sancak	Kaza	Nâhiye	Köy	Mezrea
Şam	7	1	357	59
Hama	3	3	316	—
Havran	5	3	338	51
Maan	3	1	25	—

Daha sonraları Suriye Vilayeti; Şam, Hama, Havran ve Kerek adıyla dört sancağa ayrılmıştır: [338]

---

335 Şeref, **a.g.e.**, s. 188.

336 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2684; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 455.

337 Samur, **a.g.e.**, s. 33.

338 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 188; Hikmet, **a.g.e.**, s. 238.

Sancak	Kazaları
Şam	Bikâü'l-Azîz, Baalbek, Vadiü'l-Acem, Hasbayâ, Dûmâ, (Cebel-i Kalmûn), Raşiya, Nebk
Hama	Humus, Hama, Hamidiyye, Selimiyye
Havran	Kuneytıra, Basra'l-Harîr, Derâ, Aclun, Cebel-i Dürûz,
Kerek	Maan, Selt, Tafîle

Ahmet Rıfat Efendi'nin verdiği bilgiye göre Suriye Vilayeti'ne bağlı sancaklarda bulunan kaza ve nahiyelerin Arap alfabesine göre idari olarak bağlı oldukları yerler:

Sancak	Kaza	Nâhiye
Şam	Vadiü'l-Acem	Aklıca
		İklimü'l-Belân
	Baalbek	
	Bikâü'l-Azîz	Bikâü'ş-Şarkî
		Belene
	Cebel-i Kalmûn	Cebel-i Asel
		Cebhetü'l-Alî
	Deyrü'l-Kamer	Hıssıye
	Raşayâ	Zebdânî
		Şefaumer
		Aznun
	Nebk	
	Hama	El-Ekrad
		İkikapılı
		Cebel-i Kelbiye

Hama	Humus	Alâ
		Huzur Alâ
	Hama	
	Hamidiyye	
	Selimiye	Küfritân
		Vadi-i Nasarî
	Aclûn	İrbid
	Durûz	Cebel-i Sahil
Havran		Cebel-i Reyhaniyye
		Cerd Şihar
	Havran	
	Aclûn	

d) Suriye Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları ve Tarihî Coğrafyaları:

1. Şam Sancağı: Şam şehrini anlatırken de etraflıca ifade ettiğimiz gibi, Şam Vilayeti'nin sancak merkezidir. Şam Sancağı'nda 1891 yılında şu kazalar ve köyler vardı; Baalbek kazası: 76 köy, Bikâü'l-Azîz kazası: 60 köy, 15 mezrea, 1 nâhiye, Vadiü'l-Acem kazası: 82 köy, 23 mezrea, Dûmâ veya Cebel-i Kalmûn: 74 köy, 19 mezrea, Nebk: 30 köy, 3 mezrea, Hasbayâ kazası: 18 köy, Raşiyâ kazası: 17 köy,[339] bulunuyordu.

1900 yılında Şam Sancağı'na bağlı kaza adları ve köy sayıları:[340]

339 Samur, **a.g.e.**, s. 26.

340 Samur, **a.g.e.**, s. 27.

Kaza Adı	İdare Merkezi	Nâhiye Sayısı	Köy ve Mezrea Sayısı
Şam	Şam		50
Baalbek	Baalbek	2	61
Bika	Muallaka	1	59 - 15
Nebk	Nebk	2	28
Dûmâ	Dûmâ	1	60
Vadiü'l-Acem	Katana	1	24
Hasbayâ	Hasbayâ		18
Râşiyâ	Râşiyâ		20
Zebdânî	Zebdânî		28

Baalbek: Şam'ın kuzeybatısında 65 km uzaklığında bir kaza merkezidir. Bu şehri Hz. Süleyman'ın yaptırdığı söylenir. Suriye'de eski yapıları ile meşhur olan, eski şehirlerin en büyüklerinden idi. Şam Sancağı'nda, Bikâ denilen vâdi içinde Anti Lübnan Dağları'nın batısında, Şam-Humus demiryolu üzerinde, denizden 1170 metre yüksekte kurulmuş bir yerdir[341].

Yunanca'da "Heliopolis" denen Baalbek, "Güneş Mâbedi" olan yerdir. Medinetü'ş-Şems; Güneş Tanrısı'nın şehri anlamına gelmektedir. Önceleri oldukça mamur idi. Makedonyalılar, Romalılar zamanında bu şehir birçok mâbudlar, heykeller, kaleler vs. binalar ile donatılıp genişletilmişti[342]. Eski tarihî yapıları bakımından çok zengin bir yerdi.

Hıristiyanlığın yayılmasından sonra Baalbek bir piskoposluk merkezi oldu. Baal'e ait en büyük mâbedi Rûm İmparatorlarından Konstantin kiliseye çevirmişti. Baalbek, 636 ta-

341 Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 119; Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1323; M. Sobernheim, "Baalbek", **İ.A.**, C. II, s. 161.

342 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1323, M. Sobernheim, **a.g.md.**, C. II, s. 161.

rihinde Ebu Ubeyde b. Cerrah tarafından sulh ile Müslümanların eline geçti. İslâm'ın ilk devirlerinde önemli ticaret şehri oldu[343].

Baalbek, 1400 yılında Timur tarafından tamamen tahrip ve yağma edilmiştir. 1516'da Yavuz Sultan Selim tarafından fethedildi. 1759'da büyük bir deprem ile yıkıldı. Şehir virâne haline geldi, bir daha da ihya edilemedi[344].

Hasbayâ: Suriye vilayet ve sancağında ve Şam'a bağlı bir kaza merkezidir. Şam'ın batısında Beyrut Vilayeti hududunda olup, Raşayâ kazası ve Havran Sancağı ile çevrilidir[345].

Cebel-i Kalmûn: Dûmâ adı ile de anılır. Suriye Vilayeti, Şam Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olup, vilayetin doğusunda, Şam'dan yaya 2 saatlik mesafede, eski yapıları ve kalesi olan bir kazadır. 74 köyü vardır[346].

Vadiü'l-Acem: Suriye Vilayeti'nin Şam Sancağı'nda ve Şam'ın batı yönünde Şeyh Dağı'nın eteğinde ve Bürde Nehri etrafında bir kazadır. 82 köy ve 23 mezreası vardı. Merkez idaresi Katana kasabasıdır. Şam'a 16 km olup, araba (kara) yolu ile bağlıdır[347].

Raşayâ: Suriye Vilayeti'nin Şam Sancağı'nda ve Şam'ın 44 km batısında Cebel-i Şeyh'in eteğinde, Ürdün Nehri kolu olan Vâdiü't-Tîn kenarında, 1143 metre yüksekte, kaza merkezi bir kasabadır. 16 köyü vardır[348].

---

343 Sobernheim, **a.g.md**., aynı yer; Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1313; Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 119.

344 Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 119; Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1313.

345 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 318.

346 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1769.

347 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4653; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 823.

348 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 408; Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 2246.

Nebk: Suriye Vilayeti'nin Şam Sancağı'nda ve Şam'ın 70 km kuzeydoğusunda, Cebel-i Şeyh'in eteğinde, kaza merkezi küçük bir kasabadır. Eski eseri pekçok olup, 30 köy ve 3 mezreadan[349] oluşur.

2. Hama Sancağı: Halep'i Şam'a bağlayan yol üzerindeki önemli bir mevkide, Âsi Nehri'nin kenarında kurulmuş olup, bu nehir üzerindeki su dolapları ve diğer sulama vasıtalarının çokluğu sayesinde yoğunlaşan ziraata dayalı iktisadi bir hayatın merkezidir[350]. Suriye Vilayeti'nin kuzey kısmında yer alan Hama Sancağı'na; 1881 yılında 2 kaza, 2 nâhiye, 2 kasaba ile 272 köy bağlı idi. 1901 yılında ise sancağın idarî taksimatı şöyledir:

Kazaları	Kaza Merkezi	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
Hama	Hama	2	97
Humus	Humus	5	126
Selimiye (Selemiye)	Selimiye	2	69
Hamidiyye	Misyaf	3	69

Toplam 12 nâhiye, 361 köyden meydana gelmekteydi[351].

Hama, Asi Nehri kıyısında Şam'ın 200 km kuzeydoğusunda, Suriye'nin meşhur şehirlerinden ve sancak merkezi, sûr ile çevrili bir şehirdir. Hama pek eski olup, Tevrat'ta adı "Hamatü" olarak geçmektedir[352]. Hama, demiryolu ile Halep ve

349 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4559; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 809.

350 Robert Mantran, "Hama", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 396.

351 Samur, **a.g.e.**, s. 28-29.

352 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1979; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 343.

Şam'a, karayolu ile de pekçok şehir merkezine bağlıdır. Tarihi eski olup, İlkçağda Hititler tarafından işgal edilmiştir [353].

Yunanlılar Epikanya, Latinler ise Emat derler. Güzel bir şehir olup, iç kale ve sûr ile çevrilidir. İslâmi döneme ait pekçok camii, han, hamam ve pazar yerleri vardır[354].

638 yılında sulh ile Ebu Ubeyde b. Cerrah tarafından fetholunmuş, Humus'a bağlı bir kasaba idi[355].

İslamiyet devrinde gelişen Hama, imarı da ilerleyerek güzel bir şehir oldu. 1107 yılında Haçlılar ele geçirdi ise de, Selahaddin Eyyubî tarafından tekrar alındı. 1138'de büyük bir deprem geçiren Hama'da 1500 kişi öldü ve mamuriyeti kalmadı. Eyyubîler şehri tekrar inşa ettiler. Ebu'l-Fida ve Yâkût Hamavî gibi ünlü kişiler burada yetişmişlerdir[356].

Hama Sancağı, Suriye Vilayeti'nin en kuzey sancağı olup, kuzeyinde Halep, doğusunda Zûr Sancağı, batısında Beyrut ve güneyinde Şam Sancağı ile çevrilidir[357].

Hama, 19 Eylül 1516'da Yavuz Selim'in Suriye-Mısır seferi sırasında Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Kanunî Sultan Süleyman devrinde yapılan idari düzenleme ile Şam ve Halep beylerbeyilik olmuş, Hama ve Humus da tek bir sancak halinde Şam'a bağlanmıştır. Hama Sancağı'nın, Hama, Humus, Maarra ve Bârîn adlı nâhiyelerden oluştuğu anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl sonlarında demiryolu ile Halep'e ve Şam'a, Humus üzerinden de Trablus ve Beyrut'a bağlanan Hama'nın nüfusu 20. yüzyıl başlarında 50.000 (elli bin) kişiyi aşmıştır[358].

---

353 Sobernheim, "Hama", **İ.A.**, C. V, s. 170.

354 Rifat, **a.g.e.**,C. II, s. 166.

355 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1979; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 344.

356 Cevâd, **a.g.e.** , C. I, s. 344; Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1979.

357 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 344.

358 Mantran, "Hama", **a.g.md.**, C. 15, s. 397-398.

Humus: Eski meşhur ve büyük bir beldedir. Yüksek ve güzel bir kalesi vardır. Şam ile Halep arasında, yol üzerindedir[359].

Suriye Vilayeti'nin Hama Sancağı'na bağlı bir kazanın merkezidir. Şam'ın 150 km kuzeyinde, Asi Nehri'nin sağ sahilinde (doğusunda), denizden 494 metre yüksekliktedir. Eskiden Amâlika toplumu tarafından kurulmuş, Büyük İskender ve Makedonyalılar zamanında imarı gelişmiştir. Eskiden "Emese" denirdi[360]. Önceleri Şam Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkezi iken, sonradan Hama'ya bağlı kaza olmuştur.

Hıms ve Emesa gibi adları da bulunan Humus şehri; Bizans döneminde piskoposluk merkezi idi. 637 yılında Ubeyde b. Cerrah tarafından teslim alınmıştır. Fethinde büyük katkıları olan Halid b. Velid'in (r.a.) türbesi de Humus'tadır[361]. 1098'deki Haçlı saldırısında hayli tahribata uğramıştır[362]. Eski zamanlarda müstakil bir kraliyetin hükümet merkezi de olan Humus, Suriye hükümdarı, Romalılar ve Arapların eline ve en sonra da 1516'da Osmanlılara geçmiştir. 12. yüzyılda meydana gelen bir depremden sonra şehir büyük bir yıkıma uğramış, Mısırlı İbrahim Paşa 1832'de Şam ile birlikte Humus'u da zaptetmiştir. 1840'ta ise İngilizler şehri işgal etmişlerdir[363].

Mesaf: Suriye Vilayeti, Hama Sancağı'nda Cebel-i Kelbiye kazasının merkez idaresi olan büyük bir köy olup, eski bir kale harabesi vardır[364].

---

359 Hamavî, **a.g.e.**, C. II, s. 302; Fazla bilgi için aynı yere bakınız.

360 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1986-1987.

361 Şeref, **a.g.e.**, s. 189.

362 Sobernheim, " Humus", **İ.A.**, C. V, s. 588; Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1987.

363 Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 169.

364 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 757.

Hamidiyye: Suriye Vilayeti, Hama Sancağı'nda bir kazadır. Nasiriyye Dağı'nın eteğinde olduğundan arazisi dağlıktır. Kazanın 61 köyü vardır[365].

Selimiye: Hama Sancağı'nda, güneydoğu yönünde, kavşak noktasında bulunan pek eski bir kasabadır. Selimiye (Selemiye) kaza merkezi olmuş, önceleri önemli bir şehir iken, sonradan harap olmuştur[366].

3. Havran Sancağı: İdarî bakımdan sürekli değişikliklere sahne olmuştur. Müzeyrîb, Şeyh Said, Şeyh Miskîn gibi yerler sancak merkezi olmuşlardır. Değişikliklerin nedenleri; Dürzîler ile Bedevîler arasındaki çatışma ve ayaklanmalardır. Havran Sancağı, 1870 yılında Cebel-i Dürûz, Aclûn ve Kuneytıra kazalarından oluşuyordu. 1895 yılında Havran Sancağı'na bağlı kaza ve yerleşim birimleri şunlardı:

Kazaları	Kaza Merkezi	Nâhiye	Köy Sayısı
Şeyh Said	Şeyh Said	—	20
Kuneytıra	Kuneytıra	—	75
Busru'l-Harîr	Busru'l-Harîr	—	17
Derâ	Derâ	Busra	38
Cebel-i Dürûz (Cebel-i Havran Suveyda)	—	Âhire, Salah, Şehba, Lahiteh, Selhat, Mejde, Orman, Selem	75
Aclûn	İrbid	Aclûn	33

365 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1991.

366 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 449.

Havran Sancağı, toplam 6 kaza, 10 nâhiye, 258 köyden ibaretti[367].

Havran Sancağı 1900 yılında bazı değişiklikler ile 8 kazaya ayrılmıştı:

Kaza	Kaza Merkezi	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
Havran	Şeyh Said	2	49
Aclûn	İrbid	2	102
Kuneytıra	Kuneytıra	3	104
Busru'l-Harîr	Busru'l-Harîr	—	33
Derâ	Derâ	1	29
Suveyda	Suveyda	1	30
Salhat	Salhat	—	26
Ahire	Ahire	1	33

Havran Sancağı'nın toplam 8 kaza, 10 nâhiye ve 406 köyü vardı[368].

Havran Sancağı daha önceleri Filistin'e dâhil idi. Arazisi gayet münbit ve çok verimlidir[369]. Şam topraklarında olan Havran bir köydür ve ahalisi demirci, binaları büyük ve güzeldir[370].

Şam şehrinin güneyinde olan Havran; Ürdün Nehri ile Taberiye Gölü'nün doğusunda ve Cebel-i Havran havalisinden ibarettir. Suriye Vilayeti'nin bir sancağıdır. Merkezi Şeyh Said köyü olup, Hz. Eyyûb'un mezarı oradadır. Eski bir yer olan Havran, Romalılar zamanında mâmur idi. Daha öncele-

367 Samur, **a.g.e.**, s. 29-30.

368 Samur, **a.g.e.**, s. 30.

369 Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 174.

370 Kazvînî, **a.g.e.**, s. 184.

ri Keldânîler, Yahudiler ve Makedonyalılar hüküm sürmüşlerdir. Bugünkü harabiyetinin sebebi, Moğol, Timur ve Haçlı ordularının saldırıları ve tahribatlarıdır[371].

Havran, Güney Suriye'de hudutları kesin olmayan, Şeria Vadisi'nin doğusundadır. Havran'ın sahası Lût Gölü'nün kuzeydoğusundan Şam'ın batısındaki Cebel-i Şeyh (Hermon) eteklerine kadar uzanır[372].

Aclûn: Havran Sancağı'nda bir dağ ve kaza ismidir. Ürdün (Şeria) Nehri'nin doğu yakasında bulunur. Eski bir kalesi vardır. Kaleyi Selahaddin Eyyubî tamir ettirmiştir. Aclûn kazasının 7 nâhiye, 120 köyü vardır. Arazisi kısmen dağlık, kısmen verimlidir[373].

Cebel-i Dürûz: Suriye Vilayeti, Havran Sancağı'nda bu sancağın doğusunda bir kaza merkezi olup, ahalisi Dürzî Müslümanlardan oluşur. Suveyda, Salhat, Arman, Şehba, Mejde, Salî isimli 6 nâhiyesi vardır[374].

Kuneytıra: Havran Sancağı'nda bir kaza merkezi kasaba olup, 51 mezrea ve 41 köyü vardır[375].

Busru'l-Harîr: Havran'ın güney yönünde bir şehirdir ki, Şam'dan 90 km güneydoğuda, Kudüs'ten 130 km kuzeydoğuda bir ovadadır. Zamanıyla çok büyük ve güzel bir şehirdi. Hıristiyanların merkezlerinden idi. 634 yılında Hz. Halid b. Velid (r.a) tarafından fethedilmiş, birçok camii ve mescitler yapılmıştır. Ortaçağ'da deprem ve istilalara maruz kalmış, bugün birkaç haneden ibaret köy halindedir[376].

---

371 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 350.

372 Besim Darkot, "Havran", **İ.A.**, C. V, s. 378.

373 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2132; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 538.

374 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1768; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 277.

375 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 626.

376 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1317; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 178.

4. Kerek (Maan) Sancağı: Şam Çölü taraflarında Belkâ yakınlarında bir şehirdir[377]. Maan, Şam hattı ile Hicaz hududunda, Şam ve Hicaz yolu üzerinde, Şam'ın 350 km güneyinde, Suriye Vilayeti'nin Şam Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi iken, sonradan sancak merkezi yapılmıştır. Maan; vaktiyle bir hayli büyük ve mâmur bir yer iken, şimdi küçülmüştür. Maan veya Kerek Sancağı Belkâ'dan ibarettir[378]. Belkâ bölgesinde bulunan Kerek kasabası, Maan Sancağı'na merkez kabul edilmiştir. Zamanıyla büyük bir şehir olan Kerek ve mevkisi ile önemlidir. Kerek, Şam'a 250 km'dir[379].

Kerek; Ürdün topraklarında, Lût Gölü'nün doğusunda, 15 km uzaklıkta, denizden 1000 metre yükseklikte bir vadi yamacındadır. Kerek Arâmîce'de "şehir" anlamına gelen Karkâ'dan gelmektedir. Suriye ile Mısır arasındaki ticaret yolu üzerindedir. Eyyubîler ve Memluklar idaresinde kalan Kerek 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Türklerine geçmiştir. Türk hükümeti buraya kuvvetli bir askerî garnizon yerleştirdikten sonra Kerek tekrar gelişmeye başladı. Kerek, Suriye Vilayeti dâhilinde Salt, Maan ve Tafile kazalarından oluşan bir sancak merkezi haline getirilmişti. Bugün Ürdün hudutları içerisindedir[380].

1861'de Aclûn Sancağı'na bağlı iken, Aclûn Havran'a bağlanınca Kerek de bağlandı. Kerek kazası 1868'de Belkâ Sancağı'na, 1879'da Nablus Sancağı'na bağlandı. 1893'de Beyrut Vilayeti'ne bağlı olan, Belkâ Sancağı'na bağlı olan Maan'la birlikte Kerek'te sancak merkezi olarak teşkil edildi. Bu sancağın adı Maan Sancağı idi[381].

---

377 Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 153.

378 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4318; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 656.

379 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3845.

380 Honigmann, "Kerek", **İ.A.**, C. VI, s. 583.

381 Samur, **a.g.e.**, s. 31-32.

1900 tarihli Salname-i Vilayet-i Suriye'de Kerek Sancağı'na bağlı kaza ve köylerin sayısı şöyledir:

Kaza	Kaza Merkezi	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
Kerek	Kerek	3	3
Maan	Maan	1	8
Salt	Salt	2	9
Tafîle	Tafîle	—	4

Kerek Sancağı'nda toplam 6 nâhiye, 24 köy vardır. Bugün Ürdün'ün başkenti olan Amman, 1900 yılında Salt kazasına bağlı bir köydü[382].

C) HALEP VİLAYETİ:

a) Halep Adı, Halep Şehri ve Tarihî Coğrafyası:

Halep: Büyük, geniş ve hayrâtı çok olan bir şehirdir. Eski bir sûr ve kalesi vardır. Halep adı rivayete göre; İbrahim (a.s.) koyunlarının sütünü sağdırır ve Cuma günü fakirlere dağıtırdı. Onlar da "Haleb" derlerdi. Bu belde böylece isimlendi[383]. Halep "süt" sağılmış, dağıtılan süt anlamına gelir. Aslen İbranice bir kelimedir, Süryanice de olabilir. Yahudiler, Süryaniler ve Araplar, Amâlika kavminden çoğalmışlardır. Halep her üç dilde de diğer şehirler gibi vardır[384].

Halep günümüzden 4000 küsur yıl önceden beri var olduğu bilinen bir şehirdir. Asurlular, Keldânîler ve İranlılar uzun süre hüküm sürmüşlerdir. Yunanlılar ve Romalılar zamanında Halep'e "Beroea" denirdi. Halep, Kuzey Suriye'nin en

382 Samur, **a.g.e.**, s. 32.

383 Hamavî, **a.g.e.**, C. II, s. 282; Kazvînî, **a.g.e.**, s. 183.

384 Hamavî, **a.g.e.**, C. II, s. 282; Fazla bilgi için aynı yere bakınız.

önemli şehir merkezi olup Anadolu'dan Mezopotamya'ya ve Akdeniz'den İran'a giden ana yolların kavşak noktasında kurulmuştur.

Halep, bu dikkat çekici coğrafi konumu ile kervanların uğrak yeri olmuş, ticretle zenginleşip medeniyette yükselirken, sık sık aynı yollardan geçen orduların tahribatına ve yağmalarına maruz kalmıştır. İlk olarak milattan önce III. binyıl çivi yazılı Akkad tabletlerinde Halaba ve Halman/Halwan şeklinde adına rastlanan Halep, M.Ö. XVIII. yüzyılda Yamhad Krallığı'nın başşehri idi. Halep, daha sonra Anadolu'da kurulan Hitit Krallığı'nın imparatorluk döneminde en önemli eyalet merkezlerinden biri olmuştu. Hitit İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra ise, Halpa Krallığı adıyla müstakil bir Geç Hitit devleti haline geldi. M.Ö. IX. yüzyılın ortalarında Asur İmparatorluğu topraklarına katılan Halep, Pers hâkimiyeti sırasında ise sadece tanrı Adad sebebiyle hatırlanan küçük bir yerleşim merkezi durumuna düşmüştü[385].

Halep şehri; vilayetinin merkez idaresidir. Osmanlı memleketlerinin büyük bir ticaret merkezi olup, İskenderun'a 135 km, Şam'a 200 km'dir. Halep 36°-14', kuzey paraleli ile 34°-45' doğu meridyenleri arasındadır.[386] Halep; Suriye kıtasının kuzey kısmında bir vilayet merkezi olup, Fırat ile Asî nehirleri arasında geniş bir ovanın içinde, büyük bir kısmı sûr ile çevrili, 9 kapısı, 155 camii, 164 mescidi, 23 medresesi ve 90 ilkokulu olan büyük bir şehirdi[387].

Amâlika tarafından kurulduğu, Yunanlılar ve Silifkeliler tarafından idare olunduğu ve imarının yapıldığı bilinmekte-

---

385 Tâlib Yazıcı, "Halep", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 239-240.

386 Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 164; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 232.

387 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1971.

dir. İç kale Silifkelilerce, dış kale ise İslâm medeniyeti döneminde yapılmıştır[388]. Halep Kalesi, etrafı su kanalı ile çevrili ve yüksek bir yerdedir.

636 tarihinde Hz. Ömer (r.a.) zamanında, Ubeyde b. Cerrah'ın gönderdiği Iyaz b. Ganem, şehri Rumlardan sulh ile almıştır. İslâm beldesi olduğu halde Hülagu şehri yakmış ise de, Selahaddin Eyyubî şehri tamir ile yenilemiştir. Şehirde önemli pekçok büyük eserler vardır. Cami-i Kebir 964 yılında Rûmlar tarafından yıkılmışsa da, Seyfü'd-Devle tekrar tamir ettirmiştir[389].

1260 yılında Moğol Hülagu, yine 1400'de Timur Halep'i büyük bir tahribata uğratmışlardır. 1516 yılında Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim, Mercidâbık Muharebesi'nden sonra Memluklulardan Halep'i alarak Osmanlı memleketlerine katmıştır[390].

Kanunî Sultan Süleyman, 3. İran (Nahçıvan) Seferi'ne çıktığı zaman askeriyle kışlamak için Antep üzerinden 8 Kasım 1553'te Halep'e gelmiştir. Kanunî Sultan Süleyman Halep'te kış mevsimi boyunca boş durmamış, 1534-1535 kışında Bağdat'ta yaptığı gibi, bu sefer de Halep'te birtakım asâyiş ve vergi usûlünün sağlanması için çalışmıştır. Bazı zalim ve zorba insanların ellerinde olan vakıfları ve arâziyi tahkik edip, halktan aldıkları haksız kazanç ve ağır vergileri kaldırmış, adil ve dürüst sevk ve idare için beyleri kontrol eylemiştir. Ulemâ, halk ve erdemli kişilerin görüşleri ve şikayetleri üzerine Rumeli Kadıaskeri Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi şeriat kurallarına göre işleri düzene koymakla görevlendirilip, kanun ve hukuka aykırı uygulamalar kaldırılmıştır.

---

388 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1971; Cevâd, **a.g.e.**, C. 1, s. 333-334.

389 Cevâd, **a.g.e.**, C. 1, s. 333; J. Sauvaget, "Halep", **İ.A.**, C. V, s. 118.

390 Şeref, **a.g.e.**, s. 185; Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 165; Cevâd, **a.g.e.**, C. 1, s. 335-336.

Kanunî, bu süre içerisinde Hama ve civarında avlanmış ve hoşça vakit geçirmiştir[391].

Birçok bakımlardan Türk hâkimiyetinin ilk devri (16.-18. yüzyıllar) Halep'in tarihinde en parlak dönemi teşkil eder. 1831'den 1839'a kadar geçici olarak Kavalalı Mehmet Ali ve oğlu İbrahim Paşa Halep'i Türk idaresinden çıkarmış ve ağır vergiler ile halka zulüm etmişlerdi. Halep, XIX. yüzyılın ikinci yarısında pekçok değişime ve gelişmeye sahne omuştur. 1906 yılında Halep, demiryolu ile Hama ve Şam'a, 1912 yılında da İstanbul ve Bağdat'a bağlanmıştır. Bu sayede istasyon çevresi ile yeni kurulan mahalleler bir kat daha Halep'in gelişmesine katkı sağlamıştır[392].

Osmanlı devrinde, imar ve kültür bakımından hayli gelişmeler olmuştur. Halep'in ahalisi 300.000 nüfusa ulaşıp, şehrin mamuriyeti artmıştır. 1822 yılında meydana gelen şiddetli deprem ile Halep ahalisinin yarısından çoğu zâyî olmuş, şehir küçülmüştür[393].

Halep şehri; İstanbul, Kahire Hind yolları arasında önemli bir Akdeniz ticaret merkezidir. Özellikle Basra'dan İskenderun'a uzanan demiryolu ile Hind ticaretinin bu yola çevrilmesi, önemini daha da artırmıştır[394].

b) Halep Vilayeti:

Suriye Vilayeti'nin kuzeyinde bulunan Halep Vilayeti, Fırat Nehri tarafından sulanır. Halep ayrıca demiryolu ile Medine'ye bağlıdır[395].

---

391 İbrahim Peçevî, **Tarih-i Peçevî**, C. I-II, Amire Matbaası, İstanbul, 1281-1283 h., C. I, s. 306; Kılıç, **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri**, s. 317-318.

392 Sauvaget, **a.g.md**., C. V, s. 122.

393 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1971-1972.

394 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1972.

395 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 190.

Asya'daki Osmanlı vilayetlerinin en büyüklerinden olup, Suriye kıtasının kuzeyi ile Anadolu'nun ve Cezire'nin bir küçük parçasından ibarettir. Batıda Adana Vilayeti ve Akdeniz ile, güneybatıda Beyrut ve Suriye vilayetleri ile güneydoğuda Zûr Müstakil Sancağı ile, kuzeydoğu yönünden Diyarbakır, kuzeyde ise Elazığ ve Sivas vilayetleri ile çevrili ve sınırlıdır[396].

Halep Vilayeti; doğuda Bağdat ve Musul vilayetleri, kuzeyde Diyarbakır Vilayeti, güneyde Suriye Vilayeti ve batısında Adana Vilayeti ve Akdeniz ile çevrilidir.

Bu vilayetin kuzeyinde ve batısında yüksek dağlar vardır. Güneydoğusunda geniş kum sahaları, Şam Çölü yer alır[397].

Eski devirlerde bu yerler, Süryanîlerin, Asurluların hükmü altında olup, bir ara Mısırlıların, sonra İranlıların zaptına geçmiştir. Büyük İskender'in fethinden sonra Silifkelilerin idaresinde bulunup, Romalılara geçmiştir. Romalılar ile Sasânîler bu bölgede uzun ve zorlu muharebeler yapmışlardır. Doğu Roma'dan sonra Hz. Ömer devrinde 635 tarihinde Hz. Halid b. Velid ve Ubeyde b. Cerrah tarafından fetholunmuştur[398].

İslamî devirde Emevîler, sonra Abbasîler bir aralık Abbasîlere bağlı olarak Halep'te Hamdanoğulları, Mürdesoğulları ve Suriye Selçukluları devletleri sırasıyla hüküm sürmüşlerdir. Doğu Romalılarla çarpışan en çok Selçuklular olmuşlardır. Sonra Artukoğulları ve Atabeg melikleri hükmetmişlerdir[399].

---

396 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1972: Bu açıklama doğrudur, ancak biz Halep Vilayeti'ni incelerken, bugün sınırlarımız içerisinde kalan Urfa ve Maraş sancaklarını ve topraklarını ele almayıp, Türkiye sınırları dışındaki yerleri değerlendireceğiz.

397 Şeref, **a.g.e.**, s. 184.

398 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1974.

399 Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

Selahaddin Eyyubî, Haçlıların saldırılarını geri püskürtüp, Halep'i Eyyubîler idaresine almıştır. Sonraları Mısır melikleri hüküm sürmüş, 1516 yılında Yavuz Sultan Selim bütün Suriye'yi fethetmiştir.

Şükrî-i Bitlîsi'nin Selim-namesi'ndeki;

Çıkdı şevketle Halep'den ol ferîd
Şam'a azmetdi revân ol ehl-i dîd

Feth ise yüz virdi bulduk zafer
Şâmı râm etdük tamam oldu sefer[400],

beyitleri bu gerçeği ifade eder. 1832 yılında Halep Eyaleti, Suriye'nin diğer eyaletleri gibi, tamamen Mısır'lı İbrahim Paşa'nın zaptına geçmiş, 1839 yılında geri Osmanlılara geçmiştir[401].

1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnâmesi'nin teşkili ve Fırka-i İslâhiye Ordusu'nun bölgeye gelmesiyle, Ordu komutanı Derviş Paşa'nın başarılı askerî harekâtı ve mülkî-idarî işlerden sorumlu Cevdet Paşa'nın izlediği iskan siyaseti sayesinde bölgede sukûnet sağlanmıştır. 1865 yılında Cevdet Paşa, Halep Vilayeti'ni oluşturmuştur. Yeni teşkil edilen Halep Vilayeti; Halep, Adana, Kozan, Maraş, Payas, Urfa ve Zûr olmak üzere yedi sancağa ayrılmıştı[402].

Halep Vilayeti topraklarını incelerken sadece Halep şehri ve sancağını, doğrusu bugünkü Türkiye Cumhuriyeti devletinin sınırları dışında kalan yerleri ele almaya çalışacağız.

---

400 Kadriye Yüksekoğlu, **Şükrî-i Bitlîsî ve Selim-nâmesi,** (Mısır seferi), (Basılmamış Lisans Tezi), Kayseri 1988, s. 27.

401 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1974.

402 Hilmi Bayraktar, **XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisâdî Vaziyeti,** Elazığ 2004, s. 19-20.

c) Halep Vilayeti'nin İdarî Yapısı:

Halep, 24 Ağustos 1516 yılında meydana gelen Mercidâbık Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmişti. Yavuz Sultan Selim fethi müteakip günlerde, Halep eyaletini ihdas ederek, mîr-i mîrân rütbesiyle Karaca Ahmet Paşa'yı Halep Beylerbeyisi olarak atadı.

Başlangıç itibari ile Halep'i sancak ve kazaları ile müstakil bir eyalet olarak görmek zordur. Halep'e bağlı sancak listeleri daha ziyade Eyalet-i Şam'a bağlı olarak kaydedilmiştir[403]. Bu durum, ilerleyen süreçte Kanunî Sultan Süleyman devrinin ortalarına doğru değişime uğramıştır. Kanunî devrinde Halep Eyaleti sancakları şu şekildedir:[404]

1. Adana Livası
2. A'zâz ve Kilis Livası
3. Birecik Livası
4. Balis Livası
5. Halep Livası
6. Humus Livası
7. Hama Livası
8. Ma'arra Livası
9. Selimiye Livası

XVIII. yüzyılın ilk yarısında (1740) Haleb Eyaleti: Halep (Paşa) Sancağı, Ma'arra, Balis, Kilis ve 'Uzeyr adlı beş sancaktan meydana gelmekteydi[405]. XIX. yüzyılda ise şöyleydi:

---

403 Enver Çakar, **XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)**, Elazığ, 2003, s. 24.

404 Çakar, **a.g.e.**, s. 30.

405 O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 56.

Sancak	Kaza Sayısı	Nâhiye Sayısı	Köy ve Mezrea Sayısı
Halep	13	30	1935
Urfa	3	11	842
Maraş	4	9	484

Halep Vilayeti'nin toplam 20 kazası, 50 nâhiye ve 3261 köyü vardı[406]. Bir başka taksimata göre ise Halep Vilayeti 3 sancak, 23 kaza ve 14 nâhiye ile 3521 köyden meydana gelmekteydi[407].

Sancakları	Kazaları
Halep	Halep, Kilis, Anteb, İskenderûn, Antakya, İdlib, Harim, Cisr-i Sugur, Mira, Bâb, Beylan, Cebel-i Seman, Rakka, Menbiç
Maraş	Maraş, Zeytûn, Elbistan, Andırın, Pazarcık
Urfa	Urfa, Birecik, Rumkale, Suruç, Cemân

Bir başka eserde ise; Halep, 3 sancak, 32 kaza, 60 nâhiye, 4571 köyden meydana gelmiştir[408].

Mehmet Hikmet, *Coğrafya-yı Umrânî* adlı eserinde, 1894 tarihi itibari ile Halep Vilayeti ve bağlı sancakları ve kazalarını şöyle belirtmektedir[409].

406 Samur, **a.g.e.**, s. 34.

407 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1974; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 336.

408 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 336.

409 Hikmet, **a.g.e.**, s. 238.

Sancak	Kazaları
Halep	Halep, Anteb, Kilis, Antakya, İdlib, Beylân, Cisr-i Sugur, Mirâtu'n-Nûmân, Harim, Bâb-ı Cubûl, Menbiç
Zûr	Ebû Kemal, Zûr (Deyr), Re'su'l-Ayın, Işâra, Urban
Urfa	Urfa, Birecik, Suruç, Rumkale
Maraş	Maraş, Zeytûn, Elbistan, Andırın, Pazarcık

Biz bu sancaklardan Zûr'u ayrıca "Mustakil Mutasarrıflık" olarak ele aldık. Maraş ve Urfa sancakları da bugün ülkemizin vilayetleri olduğu için değerlendirmeye almayacağız. Sadece Halep Vilayeti ve ona bağlı olan beldelerden hudutlarımız dışındaki yerleri göreceğiz.

Ahmet Rıfat Efendi'nin eserinden bugünkü sınırlarımız dışında olan, Halep Vilayeti'ne bağlı yerlerin, Arap alfabesine göre alfabetik olarak adlarını veriyoruz:

Halep: İdlib, Eriha, I'zaz-ı Türkmen, I'zaz-ı Fellâh, El-Mısrîn, Akçay, İlbeyli, Bâb-ı Cubûl, Barîşâh, Cebel-i Şemân, Bâb, Cisr-i Sugur, Cûm, Hârim, Derkûş, Rakka, Ravanden, Şemân, Şirvanlı, Urban, Meskene, Mirâtu'n-Nûmân[410].

d) Halep Vilayeti'nde Bulunan Yerlerin Adları ve Tarihî Coğrafyaları:

Halep Sancağı'na Bağlı Olan Yerler:

Rakka: Halep vilayet ve sancağında, Halep'in 220 km doğusunda, Fırat'ın doğu sahilinde bulunan bir kaza merke-

410 Rif'at, **a.g.e.**; Söz konusu eserin bütün ciltlerinden yapılan tarama sonucu, Halep Vilayeti'ne bağlı olan Maraş ve Urfa Sancağı ile bugün Türkiye sınırları içerisinde olmayıp eskiden Halep'e bağlı olan yerler verilmiştir.

zidir. Asıl Rakka, Fırat'ın batı sahilinde idi. Şimdiki, Rakka'nın yerinde Rafâka şehri bulunurdu. İkisine birden Rakkateyn (İki Rakka) denirdi[411].

Rakka'nın İskender tarafından yaptırıldığı rivayet edilmektedir. "Niy sûfûr" denmekteydi. Sonraları "Kalyunikûn" bile denmiştir. Rakka'nın kuzeyinde Urfa ve Menbiç, doğusunda ve güneyinde Zûr Sancağı, batısında Bâb kazası vardır[412].

Rakka 638 yılında Sâ'd b. Vakkas tarafından gönderilen Cezire fatihi Iyaz b. Ganem tarafından fethedilmiştir. Harun Reşid (786-809) Abbasîler devrinde burayı bir aralık hilafet merkezi yapmıştır. Bir de saray yaptırmıştı. Rakka, İslâm öncesi devirde olduğu gibi, sonra da imarını ve önemini korumuştur. Rakka civarında Hz. Ali ve Hz. Muaviye 656 yılında Sıffîn Savaşı'nı yapmışlardı[413].

Bâb-ı Cubûl: Önceleri Bab-ı Bez'a da denirdi. Halep vilayet ve sancağında kaza merkezi bir kasabadır. Halep'in 37 km doğusunda bulunmaktadır. 5 nâhiye ve 25 kadar köyü vardır[414].

Meskene: Halep'e 90 km mesafede ve Fırat Nehri üzerinde bir iskele olup, Bağdad'tan gelen gemiler buraya kadar çıkabilirdi[415].

İdlib: Halep vilayet ve sancağında kaza merkezi bir kasaba olup, Halep'in 50 km güneybatısında ve Asî Nehri'nin sağ kenarında, 2 km doğusunda bulunur[416].

---

411 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2294; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 413; Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 299.

412 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 413; Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 299; Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2294.

413 Şeref, **a.g.e.**, s. 186; Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2294.

414 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 114; Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1177.

415 Şeref, **a.g.e.**, s. 186.

416 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 814.

Menbiç: Halep vilayet ve sancağında Fırat Nehri'nden 33 km batıda, Halep'in kuzeydoğusunda kaza merkezi bir kasabadır. Menbiç eski bir şehir olup, Makedonyalılar, "Hirepolis" derlerdi. Ebu Ubeyde b. Cerrah barış yolu ile almıştır. Abbasîler devrinde tamir edilerek genişletilmiştir. Eyyubîler de mamuriyetine önem vermişlerdi. Timur'un saldırısı ile gerileyen Menbiç, 1878 yılında yapılan Çerkez iskânı ile yeniden imar edilmiştir[417].

Cebel-i Sem'ân: Halep Vilayeti'nde ve merkez sancağa bağlı bir kasabadır. Daha önceleri Halep'e bağlı bir nâhiye idi. Kaza her yönden Halep ile çevrilidir[418].

Cisr-i Sugur: Halep vilayet ve sancağında Halep'in 115 km batı yönünde ve Nuseyrîler ile meskûn bir dağın eteğinde Asî Nehri üzerinde bir kaza merkezidir[419].

Hârim: Halep vilayet ve sancağında kaza merkezi bir kasabadır. Hârim'in 184 köyü vardır. Hırman'dan Harim denilmiştir. Halep yakınlarındadır[420].

Mirâtü'n-Nûmân: Halep vilayet ve sancağında kaza merkezi bir kasabadır. Halep ile Hama arasında ana yol üzerinde olup, Halep'e 84 km mesafededir[421].

Câber Kalesi: Kuzey Suriye'de Fırat Nehri'nin orta kıyısında, Sıffîn karşısında Rakka yakınlarında bir kale harabesidir. Âşık Paşa-zâde'nin ifadesine göre "Türk Mezarı" denen bu yer, Anadolu Selçuklu-Türk Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah b. Kutalmış'ın 5 Haziran 1086 tarihinde Halep ci-

---

417 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4440; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 781.

418 Cevâd, **a.g.e.**, C. I. s. 278.

419 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 290.

420 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 317.

421 Kazvînî, **a.g.e.**, s. 272, Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 156; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 761.

varındaki şahadetinin hatıratıdır. Söz konusu bu mezar Câber Kalesi olarak bilinen mekândadır.

Türk Mezarı; Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in büyük babası Süleyman Şah'ın Fırat'ı geçerken boğulup buraya defnedildiği yer sayılmaktadır. Bu mezarı II. Abdulhamid Han (1876-1908) mükemmel olarak yeniden yaptırmıştır.

Caber Kalesi bugün Türkiye hududundan 100 km kadar uzakta, Suriye arazisinde olmasına rağmen, orası Türk toprağı sayılmış ve burada muhafızlar bulundurmak ve bayrak çekme hakkı Türkiye'ye verilmiştir[422].

D) BEYRUT VİLAYETİ:

a) Beyrut Adı ve Şehri, Tarihî Coğrafyası:

Beyrut: Osmanlı memleketlerinin en gelişmiş şehirlerinden olup, Suriye topraklarındaki Beyrut Vilayeti'nin merkezidir. 33°-54' kuzey paraleli ile 33°-7' doğu meridyenleri arasındadır. Şam'a bir karayolu ile bağlıdır ve Suriye'nin birinci iskelesidir[423]. Beyrut, Şam ile demiryolu bağı da bulunan, Şam'ın ve Suriye'nin en işlek limanı olan Akdeniz kıyısında yeşil bir tepecik üzerinde bulunan bir şehirdir[424].

Beyrut; Irak, Cezire, İran ve Hind ticaretlerine etki eden önemli bir şehirdir. Beyrut'un eski adı Beritho, Berito ve Beryutus idi[425]. Eski adının Breoe olması ihtimali de olan Berytos; eski Mağoras ağızı, yeni Beyrut Nehri civarında önemli bir Fenike şehri idi. M.Ö. 1400 senesine doğru müstakil bir krallık iken sonra Gebal (Byblos)'a tabi oldu. Büyük

---

422 R. Hartmann, "Caber", **İ.A.**, C. III, s. 1-2.

423 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1432; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 220.

424 Şeref, **a.g.e.**, s. 190.

425 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1432; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 220.

İskender zamanında da liman şehri olan Beyrut M.Ö. 140 yılında Suriyeli Diodotos tarafından tahrip edildi[426].

Beyrut Akdeniz sahilinde; 43 mektebi, 7 camii, 12 mescidi ve sayısız kilisesi olan büyük bir şehir olup, eski adı Bâyerût idi[427]. Beyrut şehri çok eski olup, Fenikelilerin büyük ticaret merkezi idi. Silifkeliler, Büyük İskender, Romalılar hüküm sürmüşlerdir. 634 yılında Hz. Ömer (r.a.) zamanında, Yezid b. Ebî Sûfyan tarafından fetholunmuş, sonra yine Romalılara geçmiş ise de, Muaviye b. Ebî Sûfyan tarafından tekrar alınarak İslâm beldesi olmuştur[428].

Müslüman hakimiyeti ile Beyrut'ta yeni bir devir başlayıp Emevi halifesi 1. Muaviye nüfusu artırmak için İran'dan muhacir getirtti. Beyrut'ta gemîler yaptırdı, ilk deniz seferine girişti. Birçok âlim ve muhaddis (hâdis âlimi) burada çalışmıştır[429].

1109 yılında Haçlılar tarafından ele geçirilen Beyrut, 1187 yılında Selahaddin Eyyubî tarafından geri alınmıştır[430].

Beyrut, 1517 tarihinde Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı ülkesine katılmıştır. Dürzî emirlerinden Fahreddîn bazı tamirlerde ve yapılarda bulunmuş, şehrin sûr ve kalelerini yaptırmıştı. Mısırlı İbrahim Paşa'nın 1840'da Suriye'yi istilâsında, İngiltere ve Avusturya donanmasının yardımıyla Osmanlı askerleri Beyrut'u yeniden zaptedebildi. O zaman Beyrut şehri Saydâ eyaletine bağlandı ve daha sonra bu eyalete merkez oldu[431].

---

426 J. Hell, "Beyrut", **İ.A.**, C. II, s. 587.

427 Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 179.

428 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 221; Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1433.

429 J. Hell, **ag.md.**, C. II, s. 587.

430 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1433.

431 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1433.

Beyrut'un tekrar kalkınması 1860'da başlar. Çeşitli sebeplerden dolayı Suriye ve Lübnan içlerinden Beyrut'a göçen Hıristiyan ahali şehrin nüfusunu artırmıştır. Şehrin nüfusu 1800'e doğru 10.000 (on bin) tahmin edilirken, bu miktar XIX. yüzyılın sonuna doğru 100.000 (yüz bin) civarına ulaşmıştır. Bu suretle Beyrut, Şam'dan sonra Suriye'nin en büyük şehir ve irfan merkezi haline gelmiştir. Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında Beyrut ayrılıkçı Suriye Arap nasyonalist hareketlerinin de ortaya çıktığı yer olmuştur. 1918'den sonra Beyrut işgal edilmiştir[432].

b) Beyrut Vilayeti:

Halep Vilayeti'nin güneyinde, Akdeniz sahilinde, yukarıdan aşağıya doğru uzanmış bir vilayettir[433]. Beyrut Vilayeti, kuzeyinde Halep, doğusunda Halep ve Suriye vilayetleri ve Cebel-i Lübnan Sancağı, güneyinde Kudüs Mutasarrıflığı, batısında Akdeniz ile çevrilidir[434].

Beyrut; vilayet usulüne göre Suriye Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkezi iken, sonra ayrıca teşkil edilen vilayetin merkezi olmuştur. Beyrut Vilayeti, Trablusşam, Lazkiye ve Hayfa'ya önemli yollar ile bağlıdır[435].

c) Beyrut Vilayeti'nin İdarî Yapısı:

Osmanlı idaresinde başlangıçta Şam Eyaleti'ne bağlı iken, XVIII. yüzyıla gelindiği zaman, 1700-1740 yılları arasında, Safed, Saydâ-Beyrut Eyaleti olarak ayrı bir eyalet haline getirilmiştir. Bu eyalete bağlı altı (6) sancak bulun-

---

432 J. Hell, **a.g.md**., s. 587-588.

433 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 192.

434 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 222, Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1434.

435 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1434.

maktaydı: 1- Safed, Saydâ-Beyrut, 2- Nablus, 3- Cebel-i Aclun, 4- Nâhiye-i Vadiü'l-Heym, 5- Tedmür, 6- Kerk-i Şevbek[436].

XIX. yüzyılda ise Beyrut Vilayeti olarak idari yapısı değişmiştir.

Sancak	Kaza Sayısı	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
Beyrut	3	8	361
Akkâ	4	4	255
Trablus	3	5	683
Lazkiye	3	17	1440
Belkâ	3	9	2280

Beyrut Vilayeti'nin toplam 5 sancak, 16 kaza, 43 nâhiye, 5019 köyü vardı[437].

Yine Beyrut Vilayeti, XIX. yüzyıldaki diğer bazı kaynaklarda; 5 sancak, 20 kazaya ayrılmıştır[438].

Sancak	Kazaları
Beyrut	Beyrut, Saydâ, Sûr, Merciuyun
Trablus	Trablus, Safeytâ, Hısnu'l-Ekrad
Lazkiye	Lazkiye, Cebele, Sahyûn, Merkab
Akkâ	Akkâ, Hayfa, Nasıra, Taberiyye, Safed
Belkâ	Nablus, Cemâîn, Benî Sâ'b, Cenîn

436 O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 58.

437 Samur, **a.g.e.**, s. 33.

438 Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1435; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 223; Şeref, **a.g.e.**, s. 188.

Ahmet Rıfat Efendi, eserinde (1881-1882) Beyrut'u ayrı bir vilayet olarak değil, Suriye Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak ele almıştır. Burada bu eserden, Beyrut, Akkâ, Trablus, Lazkiye ve Belkâ sancaklarına bağlı kaza ve nâhiyelerin adlarını verelim[439].

Sancak	Kaza	Nâhiye
Beyrut	Saydâ	İklimu'ş-Şûm
		Tebnîn
		Cebâa
		Sahil-i Mearka
		Şekîf
	Sûr	
	Merciuyun	

Sancak	Kaza	Nâhiye
Lazkiye	Lazkiye	Bayırbucak
		Benî Ali
		Behlûniye, Mezîrâ
	Cebele	Cerbâz
		Semtükıble
	Sahyûn	Kadmûs
		Kehf
Akkâ	Akkâ	Ummu'l-âm
		Terşihâ
		Cenîn
	Hayfa	Sahil-i Aytabâb

439 Rifat, **a.g.e.**; Eserin bütünü taranarak ilgili yerler ve beldeler Arap alfabesine göre sıralanmıştır.

	Safed	
	Taberiyye	Itlit
	Akkâ	Akkâ Sahili, Merhîs
	Nasıra	
Belkâ	Belkâ	Benî Sâ'b
	Nablûs	Cemâîn
	Salt	
		Meşârık
		Meşârık-ı Cezâr
	Maan	
		Nablûsu Meşârık
Trablusşam	Cezize	Irvad
		Çalı
		Canibi's-Sırt
		Ceğave
	Hısnu'l-Ekrad	Dûrîb
	Sâfiyâ	
	Trablusşam	Trablus İskelesi, Tartus
	Akar	Akarusülus, Kuveyta

d) Beyrut Vilayeti'nde Bulunan Sancaklar ve Tarihî Coğrafyaları:

1. Beyrut Sancağı: Beyrut Vilayeti'nin merkez sancağıdır. Beyrut şehri ve yakın çevresinden oluşan bir sancaktır.

Saydâ: Beyrut vilayeti ve sancağında ve Beyrut'un 39 km güneybatısında bir kaza merkezi kasabadır. Saydâ pek eski bir şehir olup, Saydûn adıyla, Fenikelilerin en büyük ve Akdeniz'in çok önemli bir ticaret merkezi idi. Fenikelilerden sonra İranlıların, Büyük İskender'in, Silifkelilerin ve Romalıların ellerine geçmiştir[440].

---

[440] Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2974; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 505.

Şam'ın fethi sırasında, 635 yılında İslâm hâkimiyetine girmişse de, sonra Haçlılar ele geçirmiş, sonra da Müslüman Araplara geçmiştir. Yavuz Sultan Selim 1516 yılında Saydâ'yı Osmanlı topraklarına katmıştır[441]. Uzun zaman Saydâ Eyaleti adı ile Saydâ eyalet merkezi olmuş, 1630 yılında Emir Fahreddîn tarafından limanı doldurulmuştu[442].

1837 yılında büyük bir deprem ile Saydâ harap hale gelmiştir. Saydâ kazası üç nâhiye, 137 köyden oluşmuştu. Kuzeyde Cebel-i Lübnan Sancağı, doğuda Merciuyun ve güneyde Sûr kazası, batıda Akdeniz ile çevrilidir[443].

Sûr: Beyrut vilayetinde ve sancağında kaza merkezi bir kasabadır. M.Ö. 2300 yıllarında inşa olunmuştur. Fenikeliler, Büyük İskender ve Bizanslılardan sonra 636'da Müslümanların idaresine geçmiştir[444].

2. Akkâ Sancağı: Suriye sahilinde ve Beyrut Vilayeti'nde, Beyrut'un 120 km güneyinde 32°-55' kuzey paraleli ile 32°-43 doğu meridyenleri arasında bulunan bir sancak merkezi kasaba olup pek çok eski eseri vardır. Deniz tarafı harap, kara tarafı yeniden tamir olunmuş bir suru vardır. Akkâ çok eski bir yer olup; Akkû, Petûlmâyis, Akû gibi isimlerle anılmıştır. Fenikeliler zamanında büyük bir ticaret şehri idi[445].

Akkâ şehri, Kudüs'ten 120 km kuzeybatıda, vaktiyle kale ve limanı çok meşhur olan bir yerdi[446]. Tevrat'ta Hacco "Akko" diye geçen Yunanlıların Ptolemais ve Fransızların Acre dedikleri Akkâ; Filistin'in batı kıyısındadır[447].

---

441 Sami, **a.g.e.**, aynı yer; Cevâd, **a.g.e.**, aynı yer.

442 Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 186.

443 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2974; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 505.

444 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 501.

445 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3164; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 550.

446 Rifat, **a.g.e.**,C. V, s. 45.

447 F. Buhl, "Akkâ", **İ.A.**, C. I, s. 250.

Akkâ; Hıristiyanlığın ilk devirlerinde Antakya patrikhanesine bağlıydı. Bizanslılardan, Müslüman Araplar Muaviye b. Ebî Süfyan eliyle fethetmişlerdir. Tolunoğulları Akkâ'ya hâkim olduklarında buranın imar ve inşa işini daha da arttırdılar[448].

1103 tarihinde Haçlılar Akkâ'yı zaptederek 84 yıl kaldılar. 1187'de Selahaddin Eyyubi tarafından geri alınmış ise de 1191'de tekrar Haçlılar eline geçmiş, Müslüman ahali katledilmiştir.

1291'de Mısır meliklerinden Eşref b. Kalavân tarafından, kesin olarak Haçlılardan geri alınmıştır. Mısır Memluklarının elinden alarak 1517 yılında Yavuz Sultan Selim, Akkâ'yı Türk topraklarına katmıştır. Osmanlılar şehrin imarına büyük önem vermişlerdir[449].

Cezzar Ahmet Paşa (1775-1804) idaresi altında Akkâ yeniden inşa edildi. Bu sırada Napolyon Akkâ'ya hücum eylediyse de ve şehri alamayarak 1799'da geri çekilmek zorunda kaldı. 1832 yılında Mısırlı İbrahim Paşa Akkâ'yı alarak tamamen tahrip etmişti. 1840'ta İngiliz ve Avusturya donanmalarının yardımları ile Akkâ tekrar Osmanlı topraklarına katıldı[450].

Akkâ Sancağı; Akkâ, Nasırrıyye, Taberiyye, Hayfa, Sâfid adlı 5 kaza ve 225 köyden meydana gelmişti[451].

Hayfa: Beyrut Vilayeti'nde Akkâ Sancağı'na bağlı bir kazadır. Akkâ'nın 13 km güneybatısındadır. Akkâ körfezi üzerinde bulunduğundan, limanı gemilerin uğrak yeridir. Hayfa'da bir kale ve hisar vardır. Hayfa'nın batısında Akde-

448 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3164.

449 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3164-3165; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 551; Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 45.

450 F. Buhl, **a.g.md.**, C. I, s. 250; Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 45; Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3165.

451 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3165; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 551.

niz, kuzeyinde Akkâ, doğusunda Nasıra, güneyinde Belkâ Sancağı vardır. Hayfa kazasının 45 köyü vardır[452].

Nasıra: Akkâ Sancağı'na bağlı ve Akkâ'nın 40 km güneydoğusunda kaza merkezi bir kasabadır. Hz. İsa (a.s.) uzun zaman bu kasabada ikamet etmiştir. Nasıra kazası, sancağın doğu yönünde olup, arazisi dalgalı ve ovaları azdır[453].

Taberiyye: Akkâ Sancağı'na bağlı kaza merkezi bir kasabadır. Taberiyye Gölü'nün doğusundadır. Harap olmuş bir sur ve kalesi vardır. Eski bir belde olup Romalılar devrinde yapılan kilise 1837 yılında deprem ile yıkılmıştır[454].

3. Belkâ Sancağı: (Nablus): Bu sancağın merkez idaresi Nablus şehridir. Nabulus, Filistin topraklarında iki dağ arasında meşhur bir şehirdir. Yahudilere göre; Hz. Âdem (a.s.) Rabb'ine burada secde etti, İshak (a.s.) burada kurban edilmek istendi[455].

Nablus'un eski adları; Seyham, Sichem ve Neapolis'tir[456]. Nablus, Beyrut'un 190 km güneyinde, Kudüs'ün de 55 km kuzeyinde sancak merkezi bir yerdir. Beyrut Vilayeti'nin en güneyinde yer alır. Kuzeyinde Akkâ Sancağı, doğusunda Suriye Vilayeti, güneyinde Kudüs Mutasarrıflığı, batısında Akdeniz ile çevrilidir.

Nablus'un doğu sınırını Şeria Nehri tayin eder. Arazisi gayet dalgalı olup dağ, ova ve vadilerle kaplıdır[457].

Hz. İbrahim (a.s.) devrinde bile var olan Seyham (Nablus), Hz. Süleyman (a.s.)'ın vefatından sonra, İsrail hüküm-

---

452 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 354; Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 178.

453 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4549.

454 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 510.

455 Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 248.

456 F. Buhl, "Nablus", **İ.A.**, C. IX, s. 13; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 807.

457 Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4533.

darı Yurbiam tarafından imar edilmiştir. İranlılar devrinde Seyham, Sermaninlerin merkezi olmuş, sonraları Neapolis denilmişse de, Araplar bunu Nablus'a çevirmişlerdir. Haçlılar Nablus'u yakmışlar, fakat 1293 yılında tekrar inşa ve imar edilmiştir[458].

Nablus, Yavuz Sultan Selim tarafından, 1516'da Mısır seferi sırasında Osmanlılara katılmış, 1918 yılına kadar Osmanlılar tarafından idare edilmiştir. Nablus Sancağı'na Belkâ Sancağı adı verilmekte idi. Beyrut Vilayeti teşkil edildikten sonra, Şeria Nehri'nin doğu kısmı Suriye Vilayeti'ne bağlanmış, batı kısmı ise Nablus Sancağı'na bağlanmıştı[459].

4. Lazkiye Sancağı: Akdeniz sahilinde bir şehirdir[460]. Beyrut Vilayeti'ne bağlı, Beyrut'tan 180 km kuzeyde, denize doğru uzanan bir burun üzerinde bir sancak merkezidir. Lazkiye'de 65 metre yükseklikte bir tepe ve tepenin üzerinde güzel bir camii vardır. Lazkiye pek eski bir şehir olup, Fenikeliler zamanında, Rânüşe, Silifkeliler de Laedike derlerdi. Lazkiye, Romalılar ve İslâm'ın ilk devirlerinde de mamuriyetini korudu[461].

Şehir M.Ö. 3. yüzyılda, Selefkos I. Nicator tarafından kurularak annesi Laudiys'in adı verilmişti. Lazkiye Roma hâkimiyetinden sonra Müslümanların idaresine geçti. 715 yılında Bizanslılar Lazkiye'yi kuşatarak şehri yakıp yıktılar. Halife Ömer b. Abdülaziz'in halefi II. Yezid, şehri tekrar ihya ederek surlarını yaptırdı. Eyyubîler devrinde idarî bakımdan Halep'e bağlı olan Lazkiye arazisi 13. yüzyıl sonralarına doğru Trablus eyaletine katıldı. Lazkiye, Osmanlı idaresine Yavuz

458 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 807.

459 F. Buhl, **a.g.md.**, C. IX, s. 14.

460 Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 5.

461 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3963.

Sultan Selim'in Mısır seferinde girmiştir. Lazkiye, Trablusşam eyaleti içinde bir sancağa merkez olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Beyrut Vilayeti kurulduktan sonra, Lazkiye Sancağı buraya bağlanmıştır[462].

Lazkiye Sancağı; Beyrut Vilayeti'nin kuzeyinde; Lazkiye, Cebele, Sahyûn, Merkab adlı 4 kaza, 17 nâhiye, 1440 köyden meydana gelmiştir[463]. Lazkiye ahalisinin çoğunluğu Anadolu'dan gelerek buraya yerleşen Türkmenlerden meydana gelmektedir.

Lazkiye, 1796 ve 1822 yıllarında meydana gelen büyük depremlerde de hayli zarar görmüştür[464].

Cebele: Suriye sahilinde, Lazkiye'nin güneyinde, 638 tarihinde Müslümanlarca fethedilmiş bir şehirdir. Muaviye zamanında bir kale inşa edilmiştir. 1108'de Haçlılar, 1189'da da Selahaddin Eyyubî almıştır[465].

Cebele, Lazkiye'nin 20 km güneydoğusunda kaza merkezi bir yer olup, Lazkiye Sancağı'na bağlı dört kazadan biridir[466].

Merkab: Beyrut Vilayeti'nin Lazkiye Sancağı'nda, kaza merkezi olan bir kasabadır. Denizden 1000 m yüksek bir dağın yakınındadır. Bu dağda 1062 senesinde Müslümanlarca yapılmış bir kale vardır. Merkab, 258 köye sahiptir[467].

5. Trablusşam Sancağı: Şam sahilinde, Beyrut Vilayeti'nde, Beyrut'un 65 km kuzeydoğusunda, Ebu Ali Nehri üzerinde, münferit bir dağın eteğinde bulunan, sancak mer-

462 E. Honigmann, "Lazkiye", **İ.A.**, C. VII, s. 22-23-24.

463 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3964.

464 Rifat, **a.g.e.**, C. VI, s. 129.

465 F. Buhl, "Cebele", **İ.A.**, C. III, s. 36.

466 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1770.

467 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 754.

kezi bir şehirdir[468]. Trablusşam, Kuzeybatı Lübnan'da demiryolu ile Türkiye ve Suriye'ye bağlı bir şehirdir[469]. Şehir pek eski olup, üç mahalleden oluşur. Üç şehir anlamında Tripolis[470] adı verilmiştir. İslâm devrinde yapılan büyük kütüphane, Haçlılarca yakılmış şehrin tekrar ihya edilmesi, Yavuz Sultan Selim'den sonra Osmanlı hâkimiyeti ile olmuştur.

Trablusşam Sancağı, güneyde Cebel-i Lübnan Sancağı'yla, doğuda Suriye Vilayeti'nin Hama Sancağı ile kuzeyde Lazkiye Sancağı, batıda Akdeniz ile çevrilidir. Sancağın 567 köyü, 4 kazası ve 5 nâhiyesi bulunmaktadır[471].

Tartûs: Trablusşam Sancağı'na bağlı Trablusşam ile Lazkiye arasında, deniz sahilinde bir kasabadır[472].

Akar: Beyrut Vilayeti, Trablusşam Sancağı'nda bir kaza merkezi olup, kuzeyinde Sâfîtâ ve Hısnu'l-Ekrâd kazaları, doğuda Suriye Vilayeti'nin Humus Sancağı, güneyinde Cebel-i Lübnan ve Trablus kazası, batısında Akdeniz vardır. Kaza çok eski olup, sayısız Fenike, Roma eserleri vardır. Akar'ın kaza merkezi Halbe adında bir kasabadır[473].

Sâfîtâ: Trablusşam Sancağı'nda ve sancağın kuzeyinde bir kaza merkezi olup, İbris Nehri ile sulanır. Kuzeyde Lazkiye Sancağı, doğuda Hısnu'l-Ekrâd, güneyde Akar kazaları ile batıda Akdeniz ile çevrili, eski eseri çok olan bir yerdir[474].

---

468 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 1997.

469 Öngör, **a.g.e.**, s. 812.

470 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 510; Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2998.

471 Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2998.

472 Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 231.

473 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 551.

474 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 493-494.

E) CEBEL-İ LÜBNAN MUTASARRIFLIĞI:

a) Tarihî Coğrafyası:

Beyrut ile Suriye vilayetleri ve Akdeniz arasında müstakil bir sancaktır. Doğusunda Suriye, güneyinde Beyrut Sancağı ile kuzeyde Trablusşam Sancağı, batıda Akdeniz ile çevrilidir[475].

Sancağın merkezi Deyru'l-Kamer adlı, Dürzîlerin yoğunlukta olduğu bir kazadır[476]. Bu sancağın merkezi olarak "Bâabedâ" gösterilmiştir.[477]

Deyru'l-Kamer; Cebel-i Lübnan Müstakil Mutasarrıflığı'nın merkezi olup, Beyrut ile Saydâ arasında ve Beyrut'un 30 km uzağında, Vâdiü'l-Kâmî Nehri'nin üzerinde ve dağlık bir mevkidedir[478].

Lübnan veya Lübnaniye, Humus civarında Şam'a doğru bir dağ adıdır[479]. Cebel-i Lübnan; Şam hattının orta kısmında sahil ile beraber, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanan bir dağdır. 33°-15' kuzey paraleli ile 34° doğu meridyenleri arasında uzanır[480].

Lübnan; Suriye'de kuzeyden güneye doğru sahile paralel olarak uzanan Anti Lübnan dahi denen yerdir[481].

Lübnan; Suriye'yi Doğu Akdeniz kıyısından ayıran dağ kütlesinin (Cebel-i Lübnan) bu dağ kütlesini içine alan bölgenin adıdır. İbranice; Lebanon, Latince; Lîbânus, batı dillerinde Liban, Lebanon, Libanon ve Libano şeklinde söylenir.

---

475 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3985; Şeref, **a.g.e.**, s. 191-192.

476 Şeref, **a.g.e.**, s. 192.

477 Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 196.

478 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 403.

479 Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 11.

480 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3984.

481 Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 708.

Lübnan'ın güney sınırı Leytanî (Kâsımiye) Nehri'nin aşağı kısmıdır. Eski Fenike zamanında dahi bu bölge insanla meskûndur. İpek böceği, 17. yüzyıla kadar Lübnan'ın önemli ticaret kaynağı idi[482].

Lübnan; İbranice beyaz demektir, Suriye'de bir dağ silsilesidir. Halep Vilayeti'nin güneybatısından ve Antakya civarındaki Asî Nehri'nin sol yanı yakınından başlayıp, Şam ve Trablusşam arazisini birbirinden ayıran, Akkâ'nın kuzeyinden geçerek Saydâ'ya yakın bir yerde son bulan topraklardır[483].

636 yılında Araplar tarafından Şam Eyaleti'ne bağlanan Lübnan, küçük millet gruplarının yaşadığı bir bölgedir. Lübnan; asırlarca coğrafyası gereği, yarı müstakil olarak, Dürzî, Nusayrî, Mutavâli ve çeşitli Hıristiyan, Marûnî cemaatlerin gelişmesine hizmet etmiş bir bölgedir[484].

Lübnan; Şam, Bağdat veya Kahire'deki hükümdarların emri altında gözüken küçük, yerli hanedanlarının hükmü altında bulunuyordu. Yerli reisler bu idare hakkını o hükümdarlardan alırlardı. 1288'de Memlûk hükümdarı Kalâvun, Cebel emirlerinin elinden iktidarlarını almıştır. Buna rağmen Lübnan'daki reisler, Yakındoğu'da birbirini takip eden, idareler, halifeler, Selçuklu Sultanları, Haçlılar, Eyyubîler, Memluklar ve Türk paşaları arasındaki iktidar kargaşalarında, hayret edecek şekilde maharetle idarelerini devam ettirme imkânı bulmuşlardır[485].

Lübnan'da Dürzîler ayrı bir cemaat teşkil ederler. Dürzî adı ilk defa 11. asrın ilk yarısında Fâtımî halifesi Hâkim Biemrillah zamanında ortaya çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, İs-

---

482 Şehabettin Tekindağ, "Lübnan", **İ.A.**, C. VII, s. 101.

483 Rifat, **a.g.e.**, C. VI, s. 133.

484 Tekindağ, **a.g.md.**, C. VII, s. 102-103.

485 Tekindağ, **a.g.md.**, C. VII, s. 103.

lâm-Hıristiyan ve İslâm-Moğol savaşları zamanında, Lübnan'daki reisler maiyetlerini yerleştirmek için topraklarını genişletmişlerdir.

1306'dan itibaren Memluklar Lübnan'ı idareleri altına almışlardır. Lübnan'ın sahil kısımları askerî bölge haline getirilmiştir. Sonra Tanuhîler hüküm sürmüş, 1516'dan Suriye'yi fetheden Osmanlı Türkleri idareyi ele almışlardır. Sonra Dürzî Maan-oğulları, özellikle II. Fahreddin 17. asırda Osmanlılara problem olmuş, sonra Şihâbîler idareye geçmişlerdir[486].

Şihâbîler, zaman zaman Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulundular. Şihâbîlerden II. Beşir b. Fahreddîn 1789-1840 yılları arasında yarım asır boyunca büyük bir Lübnan devleti kurmaya çalıştı. 1840-1860 yılları arasında Lübnan doğrudan doğruya Osmanlı Devleti tarafından idare edildi.

Başta Fransa olmak üzere Avrupalıların teşviki ile Marûnî ve Dürzîler çatışmalar çıkardılar. 1860 yılında Dürzîler Marûnî beldelerine saldırdılar. 1861 yılında Lübnan olaylarından sonra Cebel-i Lübnan; Beyrut ve Şam eyaletlerinden tamamıyla ayrılarak ayrı bir mutasarrıflık yapıldı[487].

b) Cebel-i Lübnan'ın İdarî Yapısı ve Bağlı Bulunan Yerler:

Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı; 8 kaza, 40 nâhiye, 913 köyden meydana gelmişti. Kazaları; Şevf (Şûf), Metin, Kasuravân, Zahle, Betrûn, Kure, Cezîn, Deyrü'l-Kamer'dir[488].

Ahmet Rıfat'ın kitabından taranarak elde edilen tablo ise şöyledir:[489]

---

486 Tekindağ, **a.g.md**., C. VII, s. 104.

487 Tekindağ, **a.g.md**., C. VII, s. 105.

488 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3985.

489 Rifat, **a.g.e.**; Kitabı'ndan taranarak çıkarılmıştır.

Sancak	Kaza	Nâhiye
Cebel-i Lübnan	Cebel-i Lübnan	Permana
		Betrûn
	Cebîl	Cebetü'l-Münızra
		Cebetü'l-Büşrâ
		Cerd-i Cenûbî
		Cerd-i Şimalî
	Cezîn	
		Cezît
	Deyru'l-Kamer	
	Şevf	
	Sûlimâ	
Cebel-i Lübnan	Cebel-i Lübnan	Arkûb
		Ayn-ı Terâzû
		Kâtıa
		Kâluga
		Karnâil
		Kuveyta
	Kasuravân	
	Küre	
	Metin	
		Menâsıf
		Men-i Hâssa
		Hermel

Cebel-i Lübnan (Dağı): Suriye'de Cebel-i Şarkiyye'ye doğru paralel uzanır. Akdeniz'e kadar iner, yüksekliği 4000 metre kadardır. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı bu dağın eteğindedir.[490]

490 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 280.

Cebel-i Şarkî: Cebel-i Lübnan'ın doğu yönünde olduğundan, böyle isimlenmiştir. Suriye'de bir silsile-sıradağdır. Anti-Lübnan da denir. Dımaşk-ı Şam'ın yakınından Humus'a kadar uzanır.[491]

Cebel-i Şeyh: Suriye'de, Cebel-i Şarkî'nin güneyinde bir dağ olup, Filistin'e doğru uzanır.[492]

Deyru'l-Kamer: Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın merkezi olup, Beyrut ve Saydâ arasında dağlık bir yerdir[493].

Zahle: Cebel-i Lübnan'da kaza merkezidir[494].

Cezîn: Cebel-i Lübnan Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olup, Beyrut'a bağlı Saydâ'nın doğusunda 106 köyden ibaret bir yerdir.

Cebel-i Reyhan ve İklim-i Tifah adında iki nâhiyesi vardır[495].

Beskentâ: Cebel-i Lübnan'ın Metin kazasına bağlı bir nâhiye olup, 9 köyü vardır.

Beşere: Cebel-i Lübnan'ın Betrûn kazasına bağlı 9 köyden oluşan bir nâhiye merkezidir[496].

F) KUDÜS MÜSTAKİL MUTASARRIFLIĞI:

a) Kudüs Adı ve Kudüs Şehri Tarihî Coğrafyası:

Kudüs; Filistin bölgesinin ve adı olan mutasarrıflığın merkezi ve meşhur bir şehridir. Arapça'da Beyt-i Makdîs, eski adıyla Îliyâ'dır. İbranice adı; Yerûselâm veya Urusa-

491 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1768; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 279.

492 Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1768.

493 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 403.

494 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 421.

495 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 290.

496 A. Cevâd, **a.g.e.** , C. I, s. 172.

lim'dir. Akdeniz'de iskelesi olan Yafa'nın 62 km doğusunda Lût Gölü sahilinin 38 km batısında, dağlık ve yüksek bir yerdir[497].

Nebîler memleketi olan Beytü'l-Makdîs, Davud (a.s.) ve Süleyman (a.s.) tarafından kurulmuş ve geliştirilmiş bir şehirdir. Şehir, olduğu yerden büyüyerek genişlemiştir. Çok güzel yapıları olup, tamamen sur ile çevrilidir[498].

Kudüs, Lut Gölü'nün bulunduğu çukur alanın batısında, Lut Gölü'ne 24 km, Akdeniz kıyılarına kuş uçuşu mesafe ile 52 km uzaklıkta olan, deniz seviyesinden 747 metre yüksekte kurulmuş bir şehirdir. Adı çok eski olan Kudüs, M.Ö. XIX. ve XVIII. yüzyıla ait Mısır metinlerinde geçmektedir. M.Ö. XIV. yüzyılda Tell Amarna mektuplarında şehrin adı Urusalim, Geç Asur metinlerinde ise Ursalimmu, İbranice Masoretik metinde ise Yruşim ve Yerûşâlayim şeklindedir. Müslümanlar bu şehre çeşitli isimler vermişlerdir. Bereket ve mubarek olmak anlamında "Kuds" denilmiştir. Tevrat'ta ve Kuran'da adı hiç geçmemektedir[499].

Jeruzâlem, Yerûzalem dahi denir. Önceleri Kudüs'ün mahalleleri birer sûr ile çevrili idi. Şehrin nüfusu M.Ö. 330'lu yıllarda, Büyük İskender zamanında 120.000 kişi idi. Eski Kudüs'teki en önemli eserler; Süleyman mâbedi, Siyon Kalesi, Hz. Süleyman'ın sarayı, bunların hepsi Bâbil hücumlarında yakılmış, tekrar inşa olunmuştur. Bazı tarihçiler Kudüs'ün eski Sâlem şehri mahallinde olduğunu ileri sürerler. Hz. Süleyman zamanında Kudüs, İsrail kavminin merkezi idi[500].

---

497 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3605.

498 Kazvînî, **a.g.e.**, s. 159-160.

499 Ömer Faruk Harman, "Kudüs", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 323-324.

500 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 585-588.

Vaktiyle Siyon Tepesi'nin üzerinde, "Şehr-i Dâvud" ve Mûryâ üzerinde Hz. Süleyman'ın yaptırdığı mâ'bed vardı. Kudüs-i Şerif'in etrafında aralıklı beden şeklinde yapılmış, kaleler ile sağlam ve süslü bir yüksek sur vardır. Kudüs, zamanında bütün Yahudi krallarının hükümet merkezi iken, Süleyman (a.s.)'ın vefatı üzerine İsrailoğullarından on kabile halk ayrılarak, İsrail Devleti adında bir devlet kurdular. Kalan iki kabileye de Yahudi Devleti dediler[501].

Mısır hükümdarı Sezâk, Kudüs'ü istîlâ etti. M.Ö. 606 yılından M.Ö. 587 yılına kadar Asur hükümdarı Nabûpulasar ve oğlu Kudüs'ü üç defa istilâ ederek, halkını esir edip, Bâbil, Irak v.s. yerlere uzaklaştırıp, sürgün ettiler, şehri de tahrip eylediler. Fars hükümdarı Keyhusrev, Bâbil'i fethettikten sonra tekrar M.Ö. 539'da Yahudileri af ve Kudüs'e iade eyledi[502].

Kudüs tekrar inşa ve imar olunarak, Büyük İskender idaresine geçti. Sonra Batlamûslara, sonra da Suriye'ye geçti. Suriyeli İpiyfân şehri tekrar yağma ettirdi ve Mescid-i Aksa'ya Jupiter'in heykelini yaptırdı. M.Ö. 170- M.Ö. 63'de şehir Romalı Pompie ve Karazûs tarafından yağma edildi ve Romalılara geçti[503].

Yahudilerin 65 miladî yılında çıkardıkları ihtilal üzerine, Roma İmparatoru Neron, oğlu Titus vasıtasıyla Kudüs'ü zaptetmiştir. Tekrar 135 yılında çıkan ihtilalden dolayı Roma'dan gelen askerler Yahudileri kılıçtan geçirip, bir daha Kudüs'te Yahudi bulunmasını yasakladılar[504]. Yahudileri Kudüs ve havalisinden uzaklaştırdılar.

614 yılında Sasânîler (İranlılar) Kudüs'ü ele geçirdiler. 627 yılında Bizans İmparatoru Herakliyus, Kudüs'ü işgal et-

---

501 Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 274.

502 Rifat, **a.g.e.**, aynı yer.

503 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 588.

504 Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 275.

mişti. Fakat daha sonra 638 yılında Hz. Ömer (r.a.) bazı şartlar ile burayı İslâm beldelerine kattı[505].

Kudüs halkı, şehri bizzat halifeye teslim etmek istedi. Hz. Ömer, Ebu Ubeyde'nin daveti üzerine 638 yılı içerisinde Câbiye'den Kudüs'e gelerek şehri Patrik Sophronios'tan teslim aldı ve anlaşmayı imzaladı. Kudüs halkıyla yapılan bu anlaşma temelde cizye ve haraç karşılığında mal ve can güvenliğini, din ve ibadet hürriyetini öngörmekteydi. Emevîler döneminde Muâviye b. Ebu Süfyan'ın devletin merkezini Şam'a nakletmesi, Suriye bölgesi gibi Kudüs'ün de önem kazanmasına sebep olmuştur. Emevîler devrinde Kudüs'te yapılan en önemli imar faaliyeti, Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra'nın inşası olmuştur[506].

Eski mâ'bed yerine Hz. Ömer tarafından Mescid-i Aksa'nın mahalli ve mihrabı tayin buyruldu. Buraya bir mescit yapılmıştı. Daha sonra Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan (685-705) tarafından Mescid-i Aksa yapılmıştır. Haçlılar (1099-1169) şehre pek çok tahribat ve zarar vermişler, Mescid-i Aksa'yı kiliseye çevirmişler, Selahaddin Eyyubî 1187'de Kudüs'ü alarak Mescid-i Aksa'yı tekrar camii yapmıştır[507].

Fatımîler (969-1171), Eyyubîler, Suriye Selçukluları ve Memluklar idaresinde kalan Kudüs, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlılara geçmiştir. Şehri çevreleyen suru Kanunî Sultan Süleyman 1534 yılında yeniden bina etmiştir[508]. Yine Kanunî Sultan Süleyman, Sahra Camii'nin duvarlarını yeşil, sarı ve mavi renkte çiniler ile kaplatmıştır.

---

505 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 588-589; Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 275.

506 Casim Avcı, "Kudüs", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, s. 327.

507 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3606.

508 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 588-589.

Duvarların alt kısmına mermer koydurttu, pencerelere renkli camlar taktırdı[509]. Kanunî Sultan Süleyman, Kudüs şehrini ciddî manada tamir ve onarıma tabi tutmuştur.

XIX. yüzyılda Kudüs'ün nüfusuna dair Osmanlı kaynaklarına göre; 1849 yılında şehirde 6184 Müslüman, 3744 Hıristiyan ve 1790 Yahudi olmak üzere toplam 11.682 kişi yaşıyordu. 1850'den itibaren nüfusta giderek artış görüldü. 1870'de Kudüs'te toplam nüfus 20.000, 1880'de 30.000, 1890'da ise 40.000 seviyelerine ulaştı. Son yıllarda Yahudi nüfusu dışardan göçler ile artırılmıştır. 1900 yılında Kudüs'ün nüfusu 10.000 Müslüman, 10.000 Hıristiyan ve 35.000 Yahudi olmak üzere toplam 55.000 kişi olmuştu[510].

Osmanlı döneminde Kudüs'te tekstil ve boyacılık, dericilik, sabunculuk ve metal atölyeciliği dallarında sanayi üretimi dikkat çekmektedir. Kudüs, tarihinin hemen her döneminde imar ve inşa faaliyetlerine sahne olmuştur. Özellikle Memluk ve Osmanlı dönemlerinde yapılan büyük binalar, Camiler, medreseler, tekkeler, zaviyeler, ribatlar ve hankahlar şehrin ekonomik hayatına önemli katkılar sağlamıştır. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ise tarihinin altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde Kubbetü's-Sahra'da gerçekleştirilen inşa faaliyetlerinin dışında, Kudüs surlarının yapımı (1536-1540), vakıflar ve günde yüzlerce fakiri doyuran Haseki Sultan İmarethânesi zikredilmelidir[511].

b) Kudüs Mutasarrıflığı ve İdarî Yapısı, Bölgenin Coğrafi Yapısı:

Şam memleketinin güney kısmından ibaret müstakil bir

---

509 F. Buhl, "Kudüs", **İ.A.**, C. VI, s. 962.

510 Kâmil Cemil El-Aselî, "Kudüs", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, C. 26, s. 337.

511 El-Aselî, **a.g.md.**, C. 26, aynı yer.

mutasarrıflıktır. Batıda Akdeniz sahilinden, Ürdün (Şeria) ve Kızıldeniz'in uzantısında olup, kuzeydoğudan Beyrut Vilayeti'yle, güneyde ise Tîh Sahrası (Çölü) ve Mısır toprakları ile çevrilidir[512]. Kudüs, önemi dolayısıyla 1882'de Suriye'den ayrılarak müstakil bir mutasarrıflık haline getirilmiştir[513].

Suriye Vilayeti'nden ayrılarak müstakil hale gelen Kudüs Sancağı, Filistin diye bilinen bölgenin güney kısmında yer alır. Kudüs merkez sancağı 127 köyden oluşur. Yafa kazası 58 köyden meydana gelir. Gazze kazası 91 köyden oluşurken, Halilü'r-Rahman kazası 52 köyden meydana gelirdi. Kudüs'ün ayrı sancak olduğu, 1884 tarihli salnamede: "Kudüs-i Şerif Sancağı müstakil olarak idare olunmaktadır" cümlesiyle açıklanmıştır[514]. Kudüs Sancağı II. Abdulhamid devrinde müstakil mutasarrıflık haline getirilmiştir.

Kudüs Sancağı; Kudüs, Yafa, Gazze, Halilü'r-Rahman isimleriyle 4 kaza, 428 köyden meydana gelir[515].

c) Kudüs Mutasarrıflığı'nda Bulunan Kazalar:

1. Kudüs Merkez Kazası:

Beyt-i Lalım: Beyt-i Makdîs'e (Kudüs'e) yakındır Hz. İsa (a.s.) burada doğduğu için Hıristiyanlarca çok önemlidir[516].

2. Halilü'r-Rahman:

Hz. İbrahim'in kabri bulunan, güzel imar edilmiş, Beyt-i

---

512 Sami, **a.g.e.** , C. V, s. 3606.

513 Samur, **a.g.e.**, s. 23.

514 Samur, **a.g.e.**, s. 24.

515 Sami, **a.g.e.**, C. V. s. 3607; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 591; Şeref, **a.g.e.**, s. 191.

516 Kazvînî, **a.g.e.**, s. 159; Şeref, **a.g.e.**, s. 191; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 219.

Makdîs yakınlarında, tarihçe önemli olan bir yerdir. Kudüs'te kaza merkezidir[517].

Hebron da denen bu kaza; Kudüs'ün güneyinde Gazze'nin doğusunda, eski Filistin toprakları üzerindedir[518].

Ürdün: Şam'ın batısında ve Gûtâ'nın kuzeyinde bir nâhiyedir. Taberiyye ile Kudüs arasında bir kasabadır[519].

3. Gazze Kazası:

Şam ile Mısır arasında güzel bir şehirdir. Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından fethedilmiştir[520]. Gazze'ye Azza da denir. Filistin'in güneybatısında önemli bir ticaret şehridir. Mısır ve Arabistan yollarının kavşağında sahile yakın bir yerdir. Ebu'l-Fida, burasını küçük, hisarlı ve denizden kum tepeleri ile ayrılmış, meyve bahçeleri olan bir yer olarak tarif ederken, İbn Batutâ; bu müellifin aksine Gazze'yi; sursuz, nüfusu kalabalık, birçok camileri olan büyük bir şehir olarak tanıtmıştır[521].

Filistin topraklarında, Kudüs'ten 90 km güneybatıda çok eski bir şehir olup, Hz. İbrahim'den önce varolduğu söylenen, şimdiki halde, kaza merkezi bir yerdir. Pekçok defa harap ve imar oldu. 71 köyü vardır[522].

Gazze: Akdeniz'den 5 km içerde, 2 kum tepesi arasında çok eski bir yer olup, Filistin topraklarının beş büyük beldesinden biridir. 634 yılında Hz. Ömer halife iken, İslâm memleketlerine katılmıştır[523].

---

517 Kazvînî, **a.g.e.**, s. 187; Şeref. **a.g.e.**, s. 191.

518 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 321.

519 Kazvînî. **a.g.e.**, s. 141.

520 Hamavî, **a.g.e.**, C. IV, s. 202; Kazvînî, **a.g.e.**, s. 227.

521 F. Buhl, "Gazze", **İ.A.**, C. IV, s. 760-161.

522 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3279.

523 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 564; Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 136.

Gazze ve Remle; 1516 yılında Mısır Memluklularından Yavuz Sultan Selim tarafından kesin bir zaferle fethedilerek Osmanlı ülkelerine katılmıştı[524].

4. Yafa Kazası: Akkâ ve Filistin toprakları arasında, Akdeniz sahilinde bir şehirdir[525]. Yafa, Kudüs'ten 55 km kuzeybatıda, Gazze ile Akkâ arasında, deniz kenarı çok eski bir yerdi. Yunan eserlerinde Bupa, Yafa adıyla geçer, 1 nâhiye, 126 köyü vardır[526].

Bu Yafa kasabası, Asya'nın en eski beldelerinden olup, tarihini Nuh Tûfânı öncesi bir zamana kadar götürenler vardır. İsrailoğulları bu şehir ile denize ulaşmış, şehir sonraları Romalılar tarafından yakılmıştır[527]. Mısırlıların ve Asurluların da zaptına maruz kalmış olan Yafa, 12. asırda Haçlılar tarafından tahrîbâta uğramıştır. Mısır Memluklarından 1516'da Osmanlılara geçen Yafa, 1799'da Fransız Napolyon tarafından zaptedilmişse de, 1838'de büyük bir deprem ile harap hale gelmiştir[528].

Yafa, Osmanlılar tarafından yine tamir edilip, bir kıyı şehri olarak, Kudüs'e bağlı bir kaza merkezi yapılmıştır.

d) Filistin Bölgesi:

Önceleri; Arz-ı Kenân, bazı Avrupa eserlerinde Arz-ı Mukaddes, İbranice adı ile; Erets Israel diye adlandırılan memleket olup, şimdi umumî olarak Filistin denilmektedir. Filistin adı, tarihin ilk çağlarına kadar gider[529].

---

524 İ. Hakkı Çuhadar, **Sucûdî'nin Selim-Namesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1988, s. 18-19.

525 Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 426.

526 Samur, **a.g.e.** , C. VI, s. 4784.

527 Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 843.

528 Rifat, **a.g.e.**, C. VII, s. 195.

529 F. Buhl, "Filistin", **İ.A.**, C. IV, s. 636.

Önceleri Gazze ile Yafa arasında, Kenan diyarının güneyinde, Arz-ı Mukaddes'in batısında, sahil boyunca uzanan kısma ait olan Filistin adı, sonraları Şam kıtasının bütün güney kısmını içine alarak, Fenike'nin güney yarısını ve bütün Arz-ı Mukaddes'i ve Lût Gölü havzasını içine alan sahaya denilmiştir[530].

Palestine de denen Filistin, önceleri İsrailoğulları'nın iskân ettikleri bir kısım arazi olup, Kudüs-i Şerif Sancağı ile Beyrut ve Suriye vilayetlerinin birer kısmından ibaretti[531].

Filistin'e Kudüs, Halilü'r-Rahman, Gazze, Nablus, Askalân, Havran dâhildir. Arabistan ile Suriye arasında bulunan Filistin bölgesini Romalılar; Celile, Sâmiriyye, Yahudiyye, İbraniyye adlarıyla dört kısımda isimlendirmişlerdir. Sonraları üçe taksim etmişlerdir. M.Ö. 1261 ve M.Ö. 1243 yılları arası 18 yıl Filistinliler, Yahudileri esaret zinciri içine aldılar. Sonraları, Hz. Davud (a.s.) Filistinlileri itaat altına aldı. Filistin bölgesi sonradan Persler, Selefkoslar, Romalılar gibi toplulukların idaresinde kalmıştı[532].

Batı Şeria: Filistin'in Şeria Nehri ile Lut Gölü'nün batısındaki Judea ve Samaria bölgelerini kaplayan ve bugün Batı dünyasında West Bank veya Cisjordanie adlarıyla tanınan kesimdir. Bölgenin tek coğrafî sınırı, bugünkü Ürdün ile İsrail'i ayıran Şeria Nehri ve Lut Gölü'nün batı kıyılarından ibarettir. Tulkarim, Nablus, Cenin, el-Halil (Hebron), Beytülahm, Ramallah ve Eriha bu bölgenin önemli şehirleridir. Batı Şeria, Flistinlilerin anavatan olarak kabul ettikleri yerdir[533].

---

530 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3421.

531 Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 569.

532 Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 208-209; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 569.

533 Fahir Arıkaoğlu, "Batı Şeria", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 143.

Hz. Ömer (r.a.) zamanında Şam toprakları ile Filistin bölgesi de fethedilerek bölgede ticaret artmıştır. Haçlıların zaptından 1186'da Selahaddin Eyyubî tarafından kurtarılmıştır. 1517 yılında, Memluklu idaresinden Yavuz Sultan Selim tarafından alınarak Osmanlı topraklarına katılmıştı[534].

Yavuz Sultan Selim'in 24 Ağustos 1516'da Mercidâbık Zaferi'nden sonra Osmanlı hâkimiyetine giren Filistin, idarî bakımdan Şam'a bağlı; Kudüs, Gazze, Nablus sancaklarına ayrılmıştı. Daha sonra 1832'de Mısır Valisi Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa, Filistin ve Suriye topraklarını tamamen işgal etmiştir. 1840'tan sonra Filistin'de yeniden kudretli bir şekilde Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır. Türkler memlekette mevkilerini kuvvetlendirmek üzere birtakım ıslahata girişti-ler ve bir birine zıt din ve mezheplerin rekabeti karşısında muaddes makamların idaresini maharet ve adaletle temin eylemişlerdir[535].

Filistin'e Osmanlılar zamanında Hafya'dan Kudüs'e kadar demiryolu yapılmıştır. Filistin'de 750 köy vardır. Kudüs, Habron, Remle, Gazze, Yafa, Hayfa, Akkâ, Safde, Nâsıra, Cenin, Nablus, Salt vs. şehir ve kasabaların hepsi Filistin topraklarındadır[536].

Filistin'de bir Yahudi vatanı te'sis ederek, dünyanın çeşitli yerlerinden ve özellikle Doğu Avrupa'dan Musevîleri buraya yerleştirmek fikri, daha XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştı. 1885'te Odesa'da kurulan Siyon Muhipleri Cemiyeti, Siyonizm hareketine bir başlangıç olmuştu. Fakat I. Dünya Savaşı'ndan önce Musevîler Filistin'de ancak küçük bir azınlıktan ibaret idiler. XIX. yüzyıl ortasında 12.000 (on iki bin) olarak tahmin edilen Musevîlerin sayısı, 1882'de

534 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3423.

535 Besim Darkot, "Filistin", **İslam Ansiklopedisi,** C. IV, s. 637.

536 Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3424.

35.000 (otuz beş bin)'i geçmiyordu. Fakat o tarihlerden itibaren Filistin'de modern ziraaat usullerini uygulayan Avrupa ve Amerika'daki sermaye sahiplerinden yardım gören Yahudi kolonileri kurulmaya başlamıştı.

Birinci Dünya Savaşı başlarken Filistin'deki Yahudi sayısı 85.000 kadardı. I. Dünya Savaşı sırasında, 1917 yılında İngiliz Dışişleri Bakanı A. Balfour, kendi adını taşıyan meşhur deklerasyonu ile Filistin'de Yahudiler için "millî bir yurt" tesisini İngiltere adına taahhüt ve ilan etmiştir. Bundan sonra Filistin topraklarına devamlı Yahudi nüfusunun muhacerâtı ve iskânı sonucu hızla artan Yahudiler, büyük mâlî yardımlar görerek, araziyi ve memleket ticaretini ele almışlardır[537]. Filistin toprakları da Doğu Akdeniz'de insanlık tarihinin eski medeniyet merkezlerinden bir bölgedir.

537 Darkot, **a.g.md.**, C. IV, s. 638.

SONUÇ

Araştırma eserimizde, Irak ve Suriye toprakları olarak bilinen bu tarihî bölgeyi, ulaşabildiğimiz kaynaklar ve araştırma eserlerden faydalanarak, tarihî coğrafyası ve XIX. yüzyılda Osmanlı yönetiminde idarî yapısı bakımından ortaya koymaya çalıştık. Pek çok tarihî şehir ve belde hakkında tarih ve coğrafya lügatlerinden yararlanarak geçmiş medeniyetler hakkında bilgilere ulaştık. Irak ve Suriye bölgesinde bulunan şehir ve beldeleri, buralardaki önemli eserleri ortaya çıkarmaya gayret ettik.

Irak ve Suriye toprakları, XVI. yüzyılın başlarında Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'ın padişahlığı döneminde Osmanlı idaresine geçtikten sonra başlangıçta eyalet şeklinde idare edilirken, 1864'ten itibaren vilayet olarak tanzim edilmiştir. Irak topraklarında, Bağdat, Basra ve Musul birer vilayet, Şehr-i Zûr müstakil mutasarrıflık haline getirilmişti. Suriye toprakları ise, XVI. yüzyıl başlarında eyaletler halinde tanzim edilmişken, 1864'den itibaren Suriye (Şam), Halep, Beyrut birer vilayet, Cebel-i Lübnan ile Kudüs müstakil birer mutasarrıflık haline getirilmiştir.

Anadolu ile binlerce yıldan bu tarafa iç içe olan bu bölgelerin araştırmacılar tarafından tarihî ve coğrafî bakımdan bilinmesi çok önemlidir. Tarih boyunca hangi milletler ve devletler Ortadoğu'da hüküm sürmüşlerdir? Meydana getirdik-

leri önemli eserler nelerdir? Ne kadar süre bu topraklarda barınabilmişlerdir? Bu bölgedeki beldeler, tarihin hangi devirlerinde kurulmuşlardır? İnsanlık bu bölgede; ilmî, tarihî ve kültürel bakımdan neler bırakmıştır? Bugüne kadar hangi beldeler harap olmuş, ne gibi eserler ayakta kalabilmiştir? Bütün buna benzer sorulara cevap aranmıştır.

M.Ö. 3000-2000 yılları arasında, Ortadoğu'da bugünkü Irak ve Suriye bölgelerinde bulunan ve araştırmamıza konu olan şehirlerin ve beldelerin birçoğu insanlık alemi tarafından kurulmuş ve yerleşim yeri haline getirilmiştir. Söz konusu bu şehirler ve beldeler, tarihin her döneminde çeşitli ulaşım ve yönetim merkezi görevini de yapmışlardır. Bazıları dinlerin, bazıları kültürel hayatın merkezleri olmuştur. Uygarlık tarihi boyunca Mısır, Anadolu ve Mezopotamya ticaret yollarının kavşak noktalarında ve stratejik bölgelerinde yer alan bu şehirler, tarihin büyük devletleri arasında hâkimiyet mücadelesine de sahne olmuşlardır.

Irak ve Suriye topraklarında Mısır, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasında İlkçağ ve Ortaçağ'da hâkimiyet kuran hanedanlıklardan bazıları; Sümerler, Akadlar, Hititler, Mısırlılar, Aramîler, Makedonlar, Selefkî krallıkları, Bâbilliler, Asurîler, Romalılar, Persler, Sasânîler, Doğu Roma, Emevîler, Abbasîler, Tolunoğulları, Büyük Selçuklular, Suriye ve Irak Selçukluları'dır. Daha sonra diğer Müslüman Türk hanedanlıklarından Artuklular, Atabeğler, Zengîler, Eyyubîler, Memluklar ve Yeniçağ'da 1516'dan 1922 yılına kadar Osmanlı Devleti buralarda hükümran olmuştur.

İlkçağ'dan XIX. yüzyıl sonuna kadar, eski medeniyetlerin izleri ve Osmanlı Devleti'nin ortaya koyduğu idarî yapı birlikte incelenmiştir. 1516'dan yani Yavuz Sultan Selim'den itibaren Osmanlı Devleti'nin Irak ve Suriye coğrafyasında tatbik ettiği idarî yapı, yönetim anlayışı ve yapısal değişiklikler de bu araştırmada değerlendirilmiştir. Osmanlı idaresinde Irak ve Suriye toprakları nasıl yönetilmiş ve ne gibi hizmet-

ler götürülmüştür, kaynak ve araştırma eserlerden kısmen de olsa ortaya koymaya çalıştık.

Bu bölgeyi ve beldeleri tanıma, bizi Ortadoğu'nun tarihî coğrafya açısından ne kadar mühim bir yer olduğu düşüncesine götürmüştür. İnsanlığın ilk devirlerinden itibaren bu topraklarda yaşamış olduklarını ve bu bölgede tutunmak için devletlerin ne gibi mücadeleler verdiklerini kaynaklardan nakiller yaparak ortaya koyduk. Bundan sonraki araştırmalarımızda bu bölgenin demografik, stratejik, sosyo-ekonomik yapıları incelenebilir.

Araştırmamıza esas olan Irak veya Suriye'nin tarihî şehirlerinden, söz gelimi sadece "Bağdat", "Kudüs" veya "Halep" gibi, her hangi biri derinlemesine incelenebilirdi. Nitekim doktora seviyesinde böyle şehir çalışmaları da yapılmıştır. Ancak biz bölgeyi genel olarak ele alan bir araştırma yapmayı tercih ettik.

Günümüzde Ortadoğu'nun jeopolitik ve jeostratejik önemi çok büyüktür. İlk çağların büyük medeniyetleri burada meydana çıkmıştır. Dünyanın en zengin petrol yatakları buradadır. Tarihin ilk devirlerinde bu bölgeler insanlık için nasıl önemli ise, bugün de önemini muhafaza etmektedir. Pek çok peygamber ve bilginler bu coğrafyadan çıkmıştır. Bu nedenle, her yönüyle bu bölgelerin bilinmesi lazım gelmektedir.

İslamiyeti kabul eden Türkler, IX. yüzyıldan itibaren Ortadoğu sahasına kütleler halinde gelmeye ve yerleşmeye başlamışlardır. Abbasîler hâkimiyetinde bulunan topraklarda kısa süre içerisinde yerleşen Türkler; Mısır, Irak ve Suriye topraklarında kendi hanedanlıklarını kurmuşlardır. Ortadoğu bölgesinde kuvvetli bir tarih ve kültür kaynaşmasından oluşan ortak medeniyet söz konusudur. Türkler on asırdır Ortadoğu'da yaygın bir şekilde bulunmaktadır.

Bu durum, coğrafî bakımdan da geçerlidir. Irak'taki dağlık bölge, Anadolu'daki Güneydoğu Toroslar'ın devamı gibi-

dir. Güneydoğu Anadolu'nun devamı niteliğinde olan Suriye'nin ovaları ise çöl kuşağına kadar devam etmektedir. Türkiye'nin en önemli akarsularından olan Fırat ve Dicle nehirleri Suriye ve Irak topraklarından geçmekte ve bu ülkelere hayat vermektedir. Suriye'nin başlıca tarım alanları Fırat Nehri boyunca uzanan sahalardır. Asi Nehri kenarındaki tarım alanları dışında Suriye'de tarım açısından işlenecek toprak yok gibidir.

Irak arazisi Fırat ve Dicle sebebiyle bu açıdan daha şanslıdır. Fırat Nehri Suriye'den Irak topraklarına girmektedir. Mezopotamya adıyla anılan bu saha, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı en eski tarım alanlarıdır. Bu nehirler arasındaki verimli topraklarda ortaya çıkan medeniyetler de tarihin en eski medeniyetlerindendir.

Mevcut olan bu coğrafî, tarihî ve kültürel mirasın oluşturduğu yapı, Türkiye'yi Irak ve Suriye toprakları dâhil bütün Ortadoğu ülkeleri ile iç içe kılmaktadır. Tarihin bilinen bütün devirlerinden bugüne kadar böyle devam ederek gelmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdurrahman Şeref; **Coğrafya-yı Umûmî**, Karabet Matbaası, 3. Baskı, İstanbul 1895.

Ahmet Cevdet Paşa; **Tezâkir**, (Yayınlayan: Cavid Baysun), C. I-IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1963.

Ahmet Hamdi; **Usul-i Coğrafya-yı Kebîr**, İstanbul 1875.

Ahmet Rıfat; **Lügat-i Tarihiye ve Coğrafiye**, C. I-VII, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1881-1882.

Ali Cevâd; **Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, C. I-IV, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1895.

Armaoğlu, Fahir; "Batı Şeria", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

Aynî Ali; **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsâ-ı Mezâmîn-i Defter-i Divan**, İstanbul 1863.

Bâkır, Abdulhâlik; "Basra", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

Bayatlı, Nilüfer; **XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Baykara, Tuncer; **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I**, T.K.A.E., Sevinç Matbaası, Ankara 1988.

Bayraktar, Hilmi; **XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisâdî Vaziyeti,** Elazığ 2004.

El-Belazûrî; **Fütûhu'l-Buldân**, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1987.

Buhl, F.; "Akkâ", **İslam Ansiklopedisi**, C. I, M.E.B., İstanbul 1945.

_____; "Cebele", **İslam Ansiklopedisi**, C. III, M.E.B., İstanbul.

_____; "Filistin", **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, M.E.B., İstanbul.

_____; "Gazze", **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, M.E.B., İstanbul.

_____; "Kudüs", **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, M.E.B., İstanbul, 1955.

_____; "Nablus", **İslam Ansiklopedisi**, C. IX, M.E.B., İstanbul.

Bulduk, Abdulgani; **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2004.

Çakar, Enver; **XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)**, Elazığ 2003.

Çuhadar, İbrahim Hakkı; **Sucûdî Selim-nâmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisanas Tezi), E.Ü.S.B.E., Kayseri 1988.

Darkot, Besim; "Irak", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950.

_____; "Havran", **İslam Ansiklopedisi**, C. V, M.E.B., İstanbul 1950.

_____; "Filistin", **İslam Ansiklopedisi**, C, IV, M.E.B., İstanbul.

Gündüz, Ahmet; "Kerkük", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

_____; "Musul", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 31, İstanbul 2006.

_____; "Salnâmelere Göre Musul Vilayeti (1890-1912)", **İkinci Ortadoğu Semineri Dünden Bugüne Irak Bildiriler I,** Editörler: Mustafa Öztürk, Enver Çakar, (27-29 Mayıs 2004), Elazığ 2006.

Harman, Ömer Faruk; "Kudüs", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Halaçoğlu, Yusuf; "Bağdat", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul 1991.

Hartmann, R.; "Şam", **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, M.E.B., İstanbul 1970.

_____; "Caber", **İslam Ansiklopedisi**, C. III, M.E.B., İstanbul.

_____; "Basra", **İslam Ansiklopedisi**, C. II, M.E.B., İstanbul 1946.

Hayr, Saffûh; **Suriye**, Dımaşk, (Şam) 1985.

Hell, J.; "Beyrut", **İslam Ansiklopedisi**, C. II, M.E.B., İstanbul 1946.

Honıgmann, E.; "Kerbelâ", **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, M.E.B., İstanbul 1955.

_____; "Lazkiye", İslam Ansiklopedisi, C. VII, M.E.B., İstanbul.

_____; "Musul", **İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, M.E.B., İstanbul.

_____; "Suriye", **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, M.E.B., İstanbul 1970.

İslâm Ansiklopedisi, C. I-XIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1945-1988.

Kâtip Çelebi; **Cihânnümâ**, Süleymaniye Ktb., Ayasofya Kitaplığı, Nr. 2606, İstanbul 1732.

Keskin, Mustafa; **Hindistan Müslümalarının Millî Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1991.

Kılıç, Orhan; **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı,** Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.

Kılıç, Remzi; **Kanunî Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566),** IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.

_____; **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları**, Tez Yayınları, İstanbul 2001.

_____; "Musul Vilayeti Tarihî Coğrafyası ve XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İdarî Yapısı", **İkinci Ortadoğu Semineri Dünden Bugüne Irak Bildiriler II**, Editörler: Mustafa Öztürk, Enver Çakar, (27-29 Mayıs 2004), Elazığ 2006.

Konrapa, M. Zekâi; **Bolu Tarihi**, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu 1960.

Köprülü, M. Fuad; **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Kramers, J.H.; "Kerkük", **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, M.E.B., İstanbul.

Kunt, İ. Metin; **Sancaktan Eyâlete**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 1. Baskı, İstanbul 1978.

Kuşçu, Veysel- Çağlıyan, Ayşe; "Ortadoğu Açısından Türkiyenin Jeopolitik Önemi", **Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. 2, Temmuz 2003, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2003.

Mantran, Robert; "Hama", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

Mehmet Hikmet Efendi; **Coğrafya-yı Umrânî**, Nişan Berberiyan Matbaası, İstanbul 1894.

Mehmet Neşrî, **Kitab-ı Cihânnûma**, (Yayınlayan: F.R. Ünat-M.A. Köymen), Ankara 1949-1953.

Mustafa Nuri Paşa; **Netâyicü'l-Vukuat**, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), I-IV, T.T.K. Yayınları, Ankara 1979-1980.

Öngör, Sami; **Coğrafya Sözlüğü**, Maarif Basımevi, İstanbul 1959.

Pakalın, M. Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946.

Peçevî, İbrahim; **Tarih-i Peçevî**, C. I-II, Amire Matbaası, İstanbul 1281-1283 h.

Safvet Bey; **Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmânî**, Amire Matbaası, İstanbul 1913.

Sahillioğlu, Halil; "Osmanlılar Zamanında Irak'ta İdarî Taksimât", **Studies On Turkısh-Arab Relations, Annual -1986**, İstanbul 1986, (s. 224-248).

Samur, Sebahattin; **Suriye Vilayetinin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1908)**, A.Ü.S.B.E., (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.

Sauvaget, J.; "Halep", **İslam Ansiklopedisi**, C. V, M.E.B., İstanbul 1950.

Severcan, Şefâettin; **Keşfî'nin Selim-nâmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), E.Ü.S.B.E., Kayseri 1988.

Sobernheim, M.; "Baalbek", **İslam Ansiklopedisi**, C. II, M.E.B., İstanbul 1946.

_____; "Hama", **İslam Ansiklopedisi**, C. V, M.E.B., İstanbul 1950.

_____; "Humus", **İslam Ansiklopedisi**, C. V, M.E.B., İstanbul 1950.

Streck, M.; "Bağdat", **İslam Ansiklopedisi**, C. II, M.E.B., İstanbul 1946.

Şemseddin Sami; **Kâmûsu'l-Âlâm**, I-VI, Mihran Matbaası, İstanbul 1889-1898.

Tekindağ, Şehabettin; "Lübnan", **İslam Ansiklopedisi**, C. VII, M.E.B., İstanbul.

Togan, Zeki Velidî; **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970.

Turan, Osman; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Uğur, Ahmet; **İbn-i Kemal**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir 1987.

_____; **Yavuz Sultan Selim,** Erciyes Ünivesitesi Yayınları, Kayseri 1989.

Umar, Ömer Osman; **Osmanlı Yönetimi ve Fransız İdaresi Altında Suriye (1908-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.

Unat, Faik Reşit; **Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu**, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974.

Violett, H.; "Samarra", **İslam Ansiklopedisi**, C. X, M.E.B., İstanbul.

Yâkut b. Abdullah El-Hamavî; **Mu'cemü'l-Büldân**, Beyrut Kitabevi, I-II, 1968, III-V, 1957.

Yazıcı, Tâlib; "Halep", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi; **İslâm Tarihi Dersleri**, A.Ü.İ.F., Yayınları, No. 154, Ankara 1982.

Yüksekoğlu, Kadriye; **Şükrî-i Bitlîsî ve Selim-nâmesi**, (Mısır Seferi), (Basılmamış Lisans Tezi), E.Ü.İ.F., Kayseri 1988.

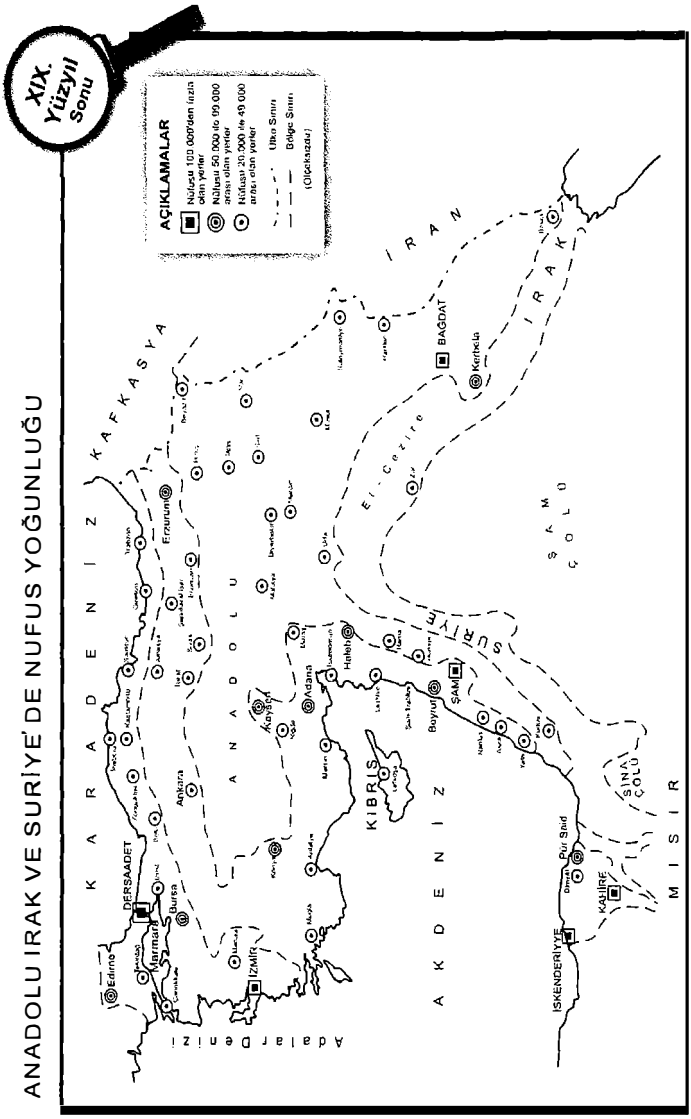
Zekeriyya El-Kazvînî; **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Sâdır Kitabevi, Beyrut 1969.

Zetterstten, K. V.; "Kûfe", **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, M.E.B., İstanbul 1955.

HARİTALAR

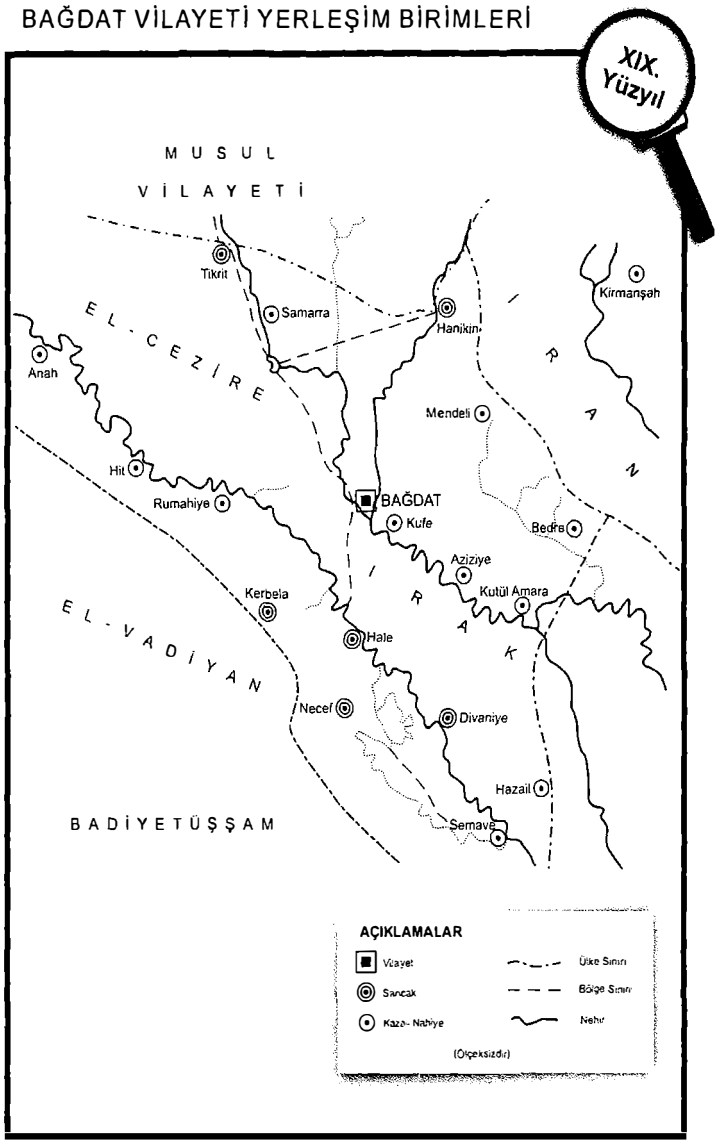
Harita 1

Saffet Bey'in, "Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmanî" adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

Harita 2

Saffet Bey'in, "Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmanî" adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

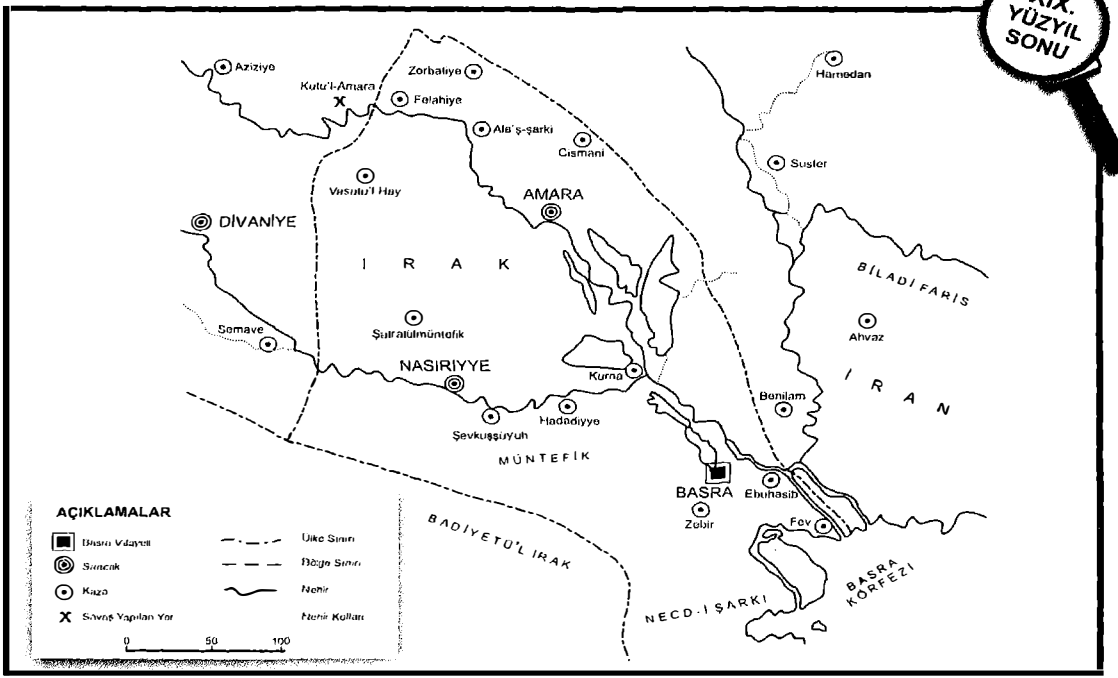
Harita 3

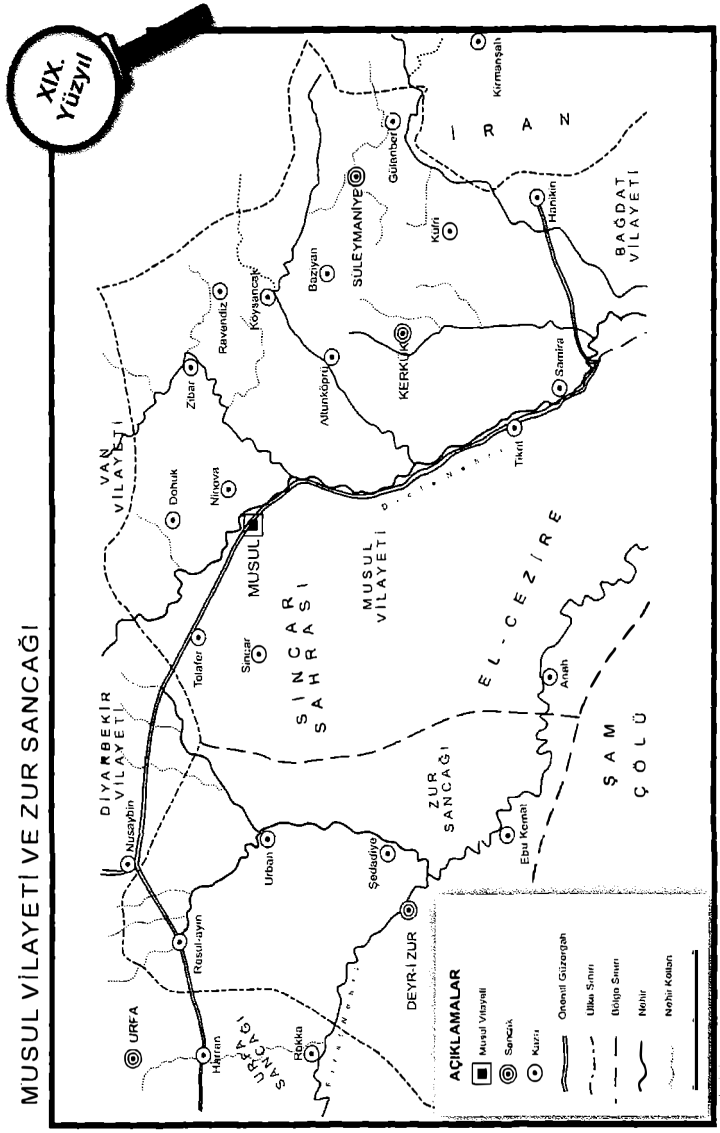
Saffet Bey'in, "Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmanî" adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

Harita 4

BASRA VİLAYETİ YERLEŞİM BİRİMLERİ

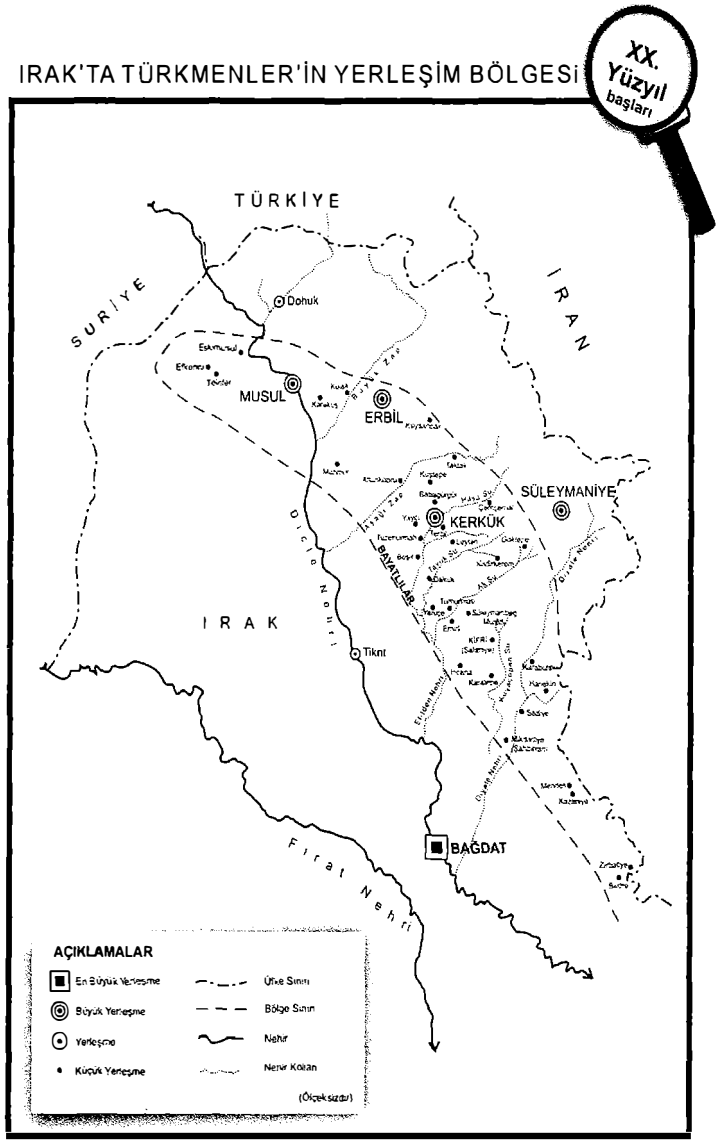
XIX. YÜZYIL SONU

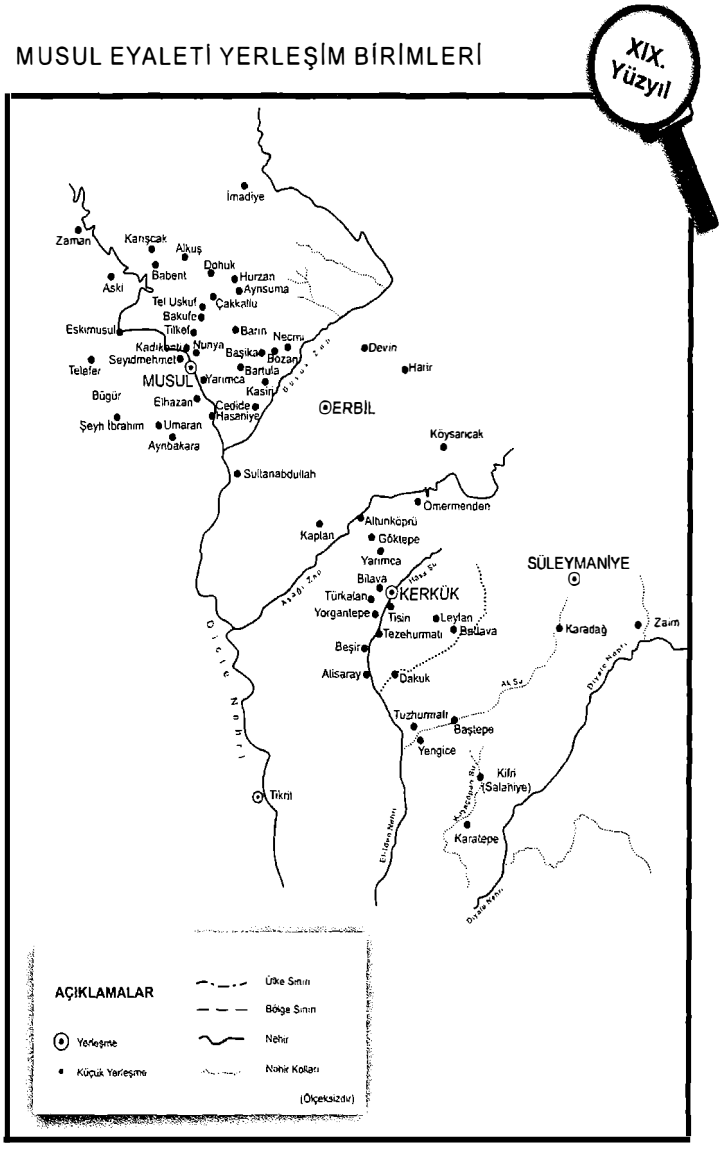
Harita 5

Saffet Bey'in, "Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmanî" adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

Harita 6

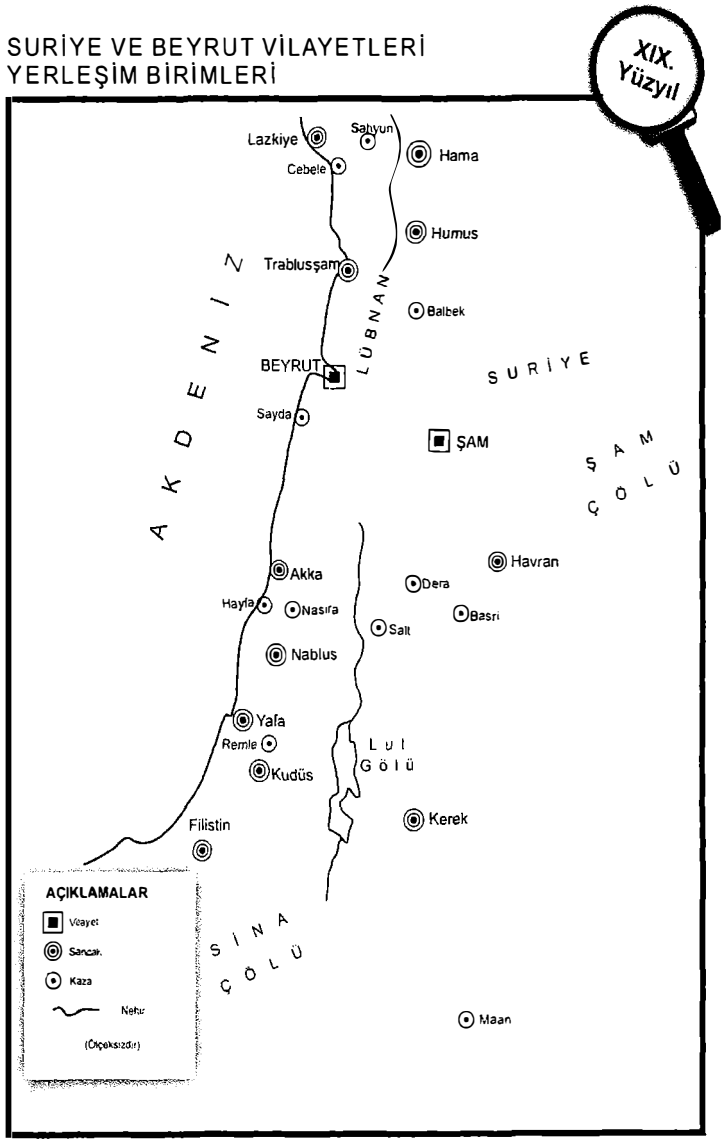
Nilüfer Bayatlı'nın, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

Harita 7

Nilüfer Bayatlı'nın, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

SURİYE VE BEYRUT VİLAYETLERİ
YERLEŞİM BİRİMLERİ

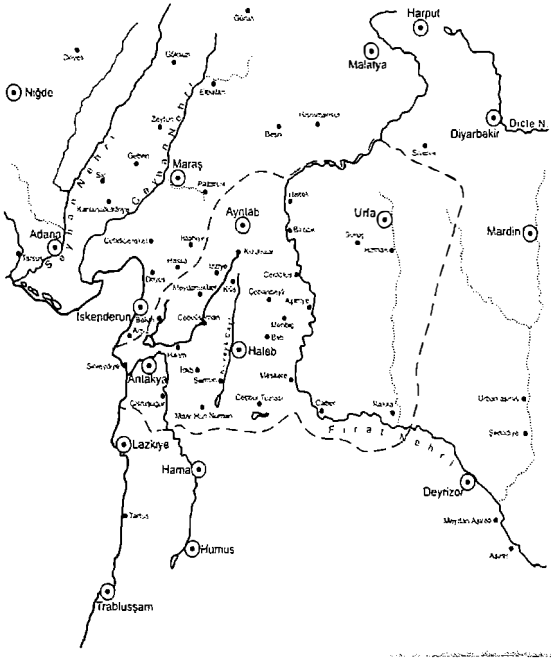
Harita 8

Harita 9

Saffet Bey'in, "Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmanî" adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

HALEB EYALETİ İDARİ YAPISI

1840
1867
arası

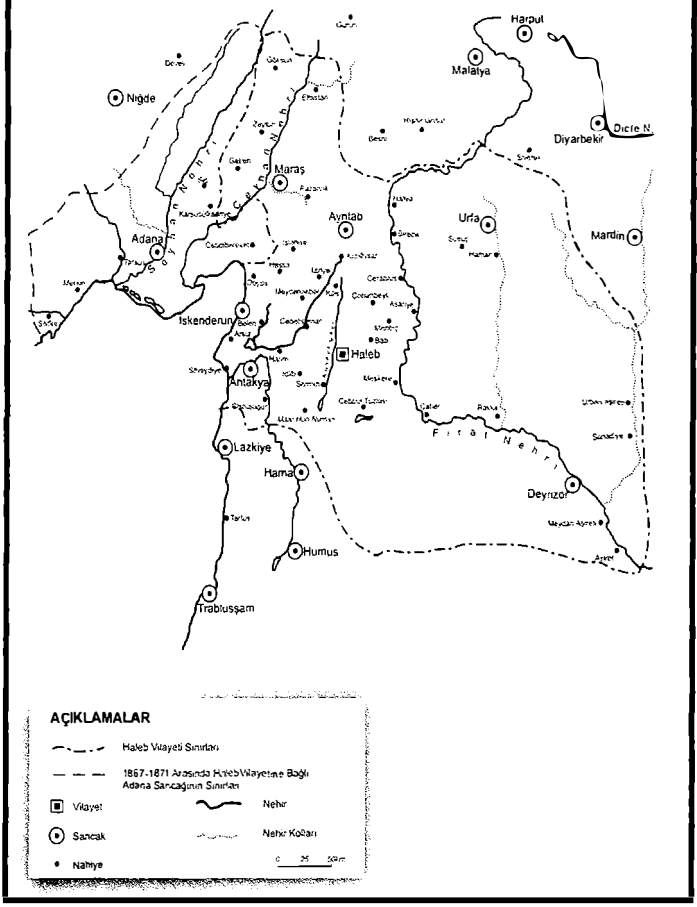

Harita 10

Hilmi Bayraktar'ın, XIX. Yüzyılda Halep Vilayetinin İktisadi Vaziyeti, adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

HALEB VİLAYETİ İDARİ YAPISI

1867
1900
arası

Harita 11

Hilmi Bayraktar'ın, XIX. Yüzyılda Halep Vilayetinin İktisadi Vaziyeti, adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

Dizin

Âhire 116
A'zeme 58
Abbasî Devleti 50
Abbasîler 19, 37, 47, 50, 51, 55, 67, 68, 70, 72, 100, 104, 124, 129, 130, 160, 161
Abdulhamid Han 22, 131
Abdulkâdir Geylânî 52
Abdulmelik b. Mervan 150
Abdurrahman Şeref 24, 27, 163
Acîr 56, 58
Aclûn 35, 108, 110, 116, 117, 118, 119
Acre 137
Adana 124, 125, 126
Âdem (Hz.) 102, 139
Âdem 22, 102, 139
Afrika 15, 24, 37
Ahd-i Atik 102
Ahire 116, 117
Ahmet Rıfat 22, 27, 45, 74, 83, 109, 128, 135, 145, 163
Ahmet Uğur 17
Ahvâz 70, 71
Akar 136, 142
Akarusülus 136
Akıloğulları 79
Akkâ 40, 41, 106, 107, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 154, 156
Akkâ körfezi 138
Akko 137
Akkoyunlu 70, 90
Akkoyunlular 47, 79
Akkû 137
Aklıca 108, 109
Akra 86, 87, 88
Akû 84, 137
Alâ 16, 108, 110
Ala'l-garbî 60, 61
Ala'ş-şarkî 60, 61
Alâc 60, 61
Ali (Hz.) 65, 68, 70, 129
Ali Cevâd 23, 38, 163

Ali Rızâ Paşa 80
Almus 85
Altınorda Hanlığı 15
Altun Köprü 55, 56, 57, 84
Amâlika 115, 120, 121
Amâra 40, 48, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 66, 73, 74, 75, 76
Amâra Sancağı 75, 76
Amerika 23, 24, 157
Âmid 42
Anadolu 16, 20, 25, 28, 37, 43, 46, 47, 71, 91, 92, 97, 100, 104, 121, 124, 130, 141, 159, 160, 161, 162, 163
Ana 56, 57, 58, 59, 60, 77
Andırın 126, 127, 128
Antakya 126, 127, 128, 138, 144
Anteb 126, 127, 128
Anti-Lübnan 102, 147
Arabistan 42, 71, 76, 77, 92, 97, 102, 153, 155
Aram 97
Arâmîce 119
Arâmiyyîn 99
Arap 20, 45, 47, 59, 68, 83, 97, 98, 100, 102, 104, 135
Arap çölü 97, 102
Arapça 21, 26, 49, 68, 78, 147
Araplar 43, 45, 69, 70, 71, 78, 98, 99, 120, 138, 140, 144
Arbela 92
Arem 46
Arhâ 35
Arkûb 146
Arnavut 118
Artuklular 160
Artukoğulları 106, 124
Arz-ı Kenân 154
Arz-ı Mukaddes 105, 154, 155
Asi nehri 113, 115, 162
Âşık Paşa-zâde 130
Askalân 155
Asur 77, 105, 148, 149
Asurca 102
Asurlular 45, 67, 72, 87, 99, 102, 120
Asya 15, 16, 24, 37, 43, 44, 50, 77, 80, 97, 103, 124, 154
Atabeg 124
Atabeğ İmâded-dîn Zengî 79
Atabeğler 19, 79, 99, 160
Avrupa 15, 23, 24, 37, 154, 156, 157
Avrupalılar 16, 69, 145
Avusturya 132, 138
Azerbaycan 70, 77
Aziziye 56, 58, 59, 60, 62
Aznun 108, 109
Azza 153

Baalbek 108, 109, 110, 111, 112, 167
Bâb 128, 129
Babellonia 50
Bâbil 63, 67, 105, 148, 149, 160
Bâbil harabeleri 51, 63, 67
Bâbil Kalesi 45, 88
Bâbilistan 48, 67
Bâbiller 45, 72
Bâbilliler 102
Babilonya 102
Bâbilün 44
Bab-ı Bez'a 129
Bâb-ı Cubûl 128
Baclân 35
Bacvân 85
Bacvanlu 35
Bâdiyetü'l-Arab 97
Bağdat 6, 17, 21, 23, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 90, 92, 93, 104, 122,

123, 124, 144, 159, 161, 165, 168
Bağdat Beylerbeyiliği 52
Bağdat Sancağı 56, 61, 62, 63
Bağdat Seferi 52, 79
Bağdat tarihi 51, 53
Bağdat Vilayeti 48, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 71, 72, 74, 80, 90, 91, 94
Bağıyle 58
Bahreyn 16, 76
Bahtâ 60, 61
Bahtan 85
Balfour 157
Bârîn 114
Barîşâh 128
Basîre 94, 95
Basra 17, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 50, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 108, 109, 123, 159, 163, 165
Basra Körfezi 42, 44, 45, 53, 69, 71, 72, 76, 77
Basra Mutasarrıflığı 56, 58
Basra Sancağı 56, 72, 74
Basra Vilayeti 53, 63, 64, 66, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 76
Bataha 72, 73, 74
Batı Hunlar 15
Batı Şeria 155, 163
Batman 43
Baybars 99
Bâyerût 132
Bayırbucak 135, 136
Bâziyân 56, 82, 83, 89
Becvânlu 81
Bedâ 60, 61
Bedevîler 116
Bedre 35, 55, 56, 58, 59, 60, 63, 65
Behlûniye 135, 136
Belkâ 119
Belkâ 119, 134, 135, 136, 139, 140
Belkas 93
Benânî 85
Benârıkû 62
Benî Ali 135, 136
Benî Sâ'b 134, 136
Benî Said 72, 73
Benîesed 60, 61
Benîlâm 56, 60
Beradost 85
Beritho 131
Berlin 21
Beroea 120
Berrü'ş-Şam 42, 64, 92, 97, 103, 105
Beryutus 131
Beşere 147
Beşîr 84
Beşir Şihap 106
Betrûn 145, 146, 147
Bevârin 60
Beylan 126, 127
Beylerbeyi 6, 25, 28, 31, 32, 81, 94, 114
Beyrut 10, 11, 17, 21, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 97, 103, 104, 105, 106, 107, 112, 114, 119, 124, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 152, 155, 159, 165, 168, 169
Beyrut Sancağı 136, 143
Beyt-i Lahm 152
Beyt-i Makdîs 105, 147, 152
Beytü'l-Makdîs 148
Beytü'l Ebyat 103
Beytü'l-Lihye 103
Beytülahm 155
Bika 110, 111
Bikâü'l-Azîz 108, 109, 110
Bikâü'ş-Şarkî 108, 109
Bilâdü'ş-Şam 97, 98, 99, 100

Bineşte 60, 61
Birecik 35, 43, 126, 127, 128
Birleşik Arap Emirlikleri 16
Bıyıklı Mehmed Paşa 91
Bizans 103, 115
Bizanslılar 102, 137, 138, 140
Breoe 131
Bucak Müdürü 34
Bulgaristan 24
Bupa 154
Bürke 19
Bursîba 68
Busra 116
Bût 85
Büyük İskender 45, 46, 67, 72, 92, 99, 105, 115, 124, 131, 132, 136, 137, 148, 149
Büyük Selçuklular 15, 19, 47, 160
Büyük Süleyman Paşa 54
Buz-Ardaşîr 77

Câber Kalesi 130, 131
Caber Kalesi 131
Câbiye 150
Camii Kebir 122
Cammese 35
Canibi's-Sırt 136
Cebbârî 84
Cebel 93, 144
Cebele 35, 56, 58, 134, 135, 136, 141, 164
Cebel-i Dâlves 60
Cebel-i Dürûz 108, 109
Cebel-i Kalmûn 108, 109, 110, 112
Cebel-i Lübnan 11, 17, 38, 39, 40, 41, 97, 101, 133, 137, 142, 143, 145, 146, 147, 159
Cebel-i Reyhaniyye 108, 110
Cebel-i Sahil 108, 110
Cebel-i Şarkiyye 146
Cebel-i Şeyh 103, 105, 112, 113, 118, 147
Cebeliyye 60, 61, 66
Cebetü'l-Büşrâ 146
Cebetü'l-Münızra 146
Cebhetü'l-Alî 108, 109
Cebîl 146
Cebûr 85
Cediyye 60, 61
Ceğave 136
Celayir 68
Celâyirli 90
Celâyirliler 47
Celile 155
Cemâîn 134, 136
Cemân 126, 127
Cemel Vak'ası 70
Cengiz Han 47
Cenîn 134, 135, 136
Cennetü'l-Arz 49, 101
Cerbâz 135, 136
Cerbuiyye 58, 59, 60, 61
Cerd Şihar 108, 110
Cerd-i Cenûbî 146
Cerd-i Şimalî 146
Cevdet Paşa 125, 163
Cezîn 145, 146, 147
Cezire 43, 46, 47, 48, 53, 54, 58, 59, 77, 78, 80, 88, 92, 95, 104, 124, 131
Cezire-i İbn-i Ömer 43
Cezît 146
Cezize 136
Cezzar Ahmet Paşa 106, 138
Çınare 84
Cisjordanie 155
Cisr-i Sugur 126, 127, 128
Coğrafya 21, 22, 23, 24, 26, 27
Cûdî 29, 31, 87, 154, 164
Cûdi Dağı 46

Çaldıran 48, 79, 90
Çalı 16, 19, 125, 136

Dâbık 99
Dâhiliye Nezareti 34
Damas 103
Dârâ 92
Dârü's-Selâm 49
Davud (Hz.) 103, 155
Davudiye 56, 57, 84, 85
Deara 60, 61
Decil 60
defterdâr 32
Dehne 71
Dekûk 84
Düleym 56, 57, 58, 59, 60, 62
Der'â 108
Derâ 108, 109, 116, 117
Derbend 84
Derbent 56
Deriye 60, 61
Deriyye 66
Derkele 84
Derviş Paşa 125
Devariyan 84
Devâsir 60
Devle 84
Devleke 84
Deyr Kasabası 93
Deyre 84
Deyr-i Rahbâ 35
Deyr-i Rumân 94
Deyr-i Zûr 38, 39, 41, 92, 94
Deyrü'l-Kamer 108, 109, 145
Deyru'l-Kamer 143, 146, 147
Dicle 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 53, 55, 62, 66, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 86, 87, 88, 162
Diltave 58, 60
Dımaşk 21, 39, 101, 102, 103, 104, 105, 108
Diodotos 132
Divâniye 40, 58, 59, 60, 61, 64
Divaniye 56, 63, 64
Divaniyye 43, 48
Diyâle 58
Diyale 63
Diyarbakır 42, 43, 46, 48, 50, 80, 81, 88, 92, 124
Diyâr-bekir 42
Diyâr-ı Mudar 42
Diyâr-Mudar 42
Diyâr-Rabia 42
Doğu Akdeniz 16, 97, 143, 157
Doğu Roma 37, 46, 99, 102, 105, 124, 160
Dohuk 82, 83, 85, 86, 87
Dubiric 72, 73, 75
Dübül 35
Dûmâ 108, 109, 110, 111, 112
Dünya 16, 24, 37, 48, 49, 50, 62, 67, 155, 156, 157, 161
Dûrîb 136
Durûz 108, 110
Dürzî 118, 132, 144, 145
Dürzîler 106, 144, 145
Dûrzîler 116

Ebdîser 60, 61
Ebu Ali nehri 141
Ebu Cafer 49
Ebu Cevârir 58, 59
Ebû Kemal 126, 128
Ebu Süleyman 85
Ebu Ubeyde 150
Ebu Ubeyde b. Cerrah 112, 114, 130
Ebu'l-Fida 114, 153
Ebu'l-Hasîb 60, 72, 73
Ebu'l-Kemal 94
Ebucevâdir 60, 61
Ebugarîb 60
Elazığ 25, 124
el-Bağdâdî 21
Elbedir 60, 61
Elbistan 126, 127, 128

El-Cezire 42, 43, 44, 45, 47, 48, 77, 78, 88, 92, 94, 102, 164
El-Ekrad 108, 109
el-Hamavî 21, 42
El-Hamra 69
El-Hasâ 48
El-Hazra 78
el-Mevsıl 77
El-Mısrîn 128
Emat 114
Emesa 115
Emevî Devleti 103
Emevîler 19, 37, 47, 68, 70, 72, 78, 100, 124, 150, 160
Emiru'l-Ümerâ 28, 32
Epikanya 114
Erbîl 35, 56, 57, 82, 83, 84, 90, 91, 92
Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi 21, 22, 23
Erdeşîr 70
Eriha 55, 128, 155
Eşref b. Kalavân 138
Eyyûb (Hz.) 117
Eyyubîler 15, 47, 99, 100, 106, 114, 119, 125, 130, 140, 144, 150, 160
Eyyubîler Devleti 47

Fahreddin (II.) 145
Fahreddîn 132, 137, 145
Fars 20, 42, 76, 149
Fâtımî halifesi 144
Fatımîler 100, 106, 150
Fenike 97, 104, 105, 131, 142, 144, 155
Fenikeliler 98, 99, 136, 137, 140
Filistin 16, 20, 47, 97, 104, 105, 117, 137, 139, 147, 152, 153, 154, 155, 156, 157
Filistin bölgesi 100
Filistin toprakları 101, 157
Fırat 42, 43, 69
Fırat nehri 43, 44, 45, 46, 53, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 74, 78, 88, 92, 94, 97, 121, 123, 128, 129, 130, 131, 162
Fırka-i İslâhiye Ordusu 125
Fuzulî 52, 55

Garbiye 58, 60
Gazer 81
Gazneliler 15
Gazze 35, 100, 107, 152, 153, 154, 155, 156
Gebal 131
Geç Hitit Devleti 121
Göktürkler 15
Grekler 102
Gülanber 56, 82, 83, 86, 89
Gülanber Kalesi 89
Güneş Mâbedi 111
Güneş Tanrısı 111
Güney Yemen 16
Güneydoğu Anadolu 47, 91, 162
Gûtâ 103, 153

Hâbil 103
Habur çayı 95
Habur nehri 95
Hacc yolu 104
Hacco 137
Hacıkara 60
Hacilyevm 106, 107
Haçlılar 99, 114, 115, 132, 137, 138, 140, 141, 142, 144, 150, 154
Hadîse 62
Hafar 36
Hafya 156
Hâkim Biemrillah 144
Halbe 142
Hale 63, 64, 67

Hale Mutasarrıflığı 56, 58
Hale Sancağı 63, 64, 66, 74
Halep 17, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 50, 92, 93, 97, 99, 100, 101, 104, 105, 107, 113, 114, 115, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 140, 144, 159, 161
Halep Beylerbeyi 114, 126
Halid b. Velid 102, 103, 115, 118, 124
Halilü'r-Rahman 152, 155
Hâlis 60
Halikan 84
Halman 121
Hâm b. Kenan 102
Hama 108, 113, 114, 115, 116, 123, 126, 130, 142
Hamdanîler 79
Hamdanoğulları 104, 124
Hamidiyye 108, 109, 110, 112, 113, 116
Hanefî Mezhebi 52
Hani 43
Hânikin 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62
Harbetiniyye 60
Haride 72, 73
Harim 126, 127, 128, 130
Harîr 35, 85, 94, 108, 109, 116, 117, 118
Harran 42, 95
Harun Reşid 50, 51, 129
Haruniyye 60
Hasan (Hz.) 68
Hasankeyf 43, 91
Haseki Sultan 151
Hasbayâ 108, 109, 110, 111, 112
Hatip Bağdâdî 53
Havlan 77
Havran 40, 41, 81, 107, 108, 109, 110, 112, 116, 117, 118, 119, 155, 164
Havva 103
Hay 61, 73, 74
Hayfa 107, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 156
Hayzup 84
Hâz 93
Hazaal 60, 61
Hazail 60, 61
Hazarlar 15
Hazro 43
Hebron 153, 155
Hebzel 81
Hefûf 56, 58, 72, 73, 76
Heliopolis 111
Hermel 146
Herutyan 85
Het 58
Heyt 62
Hicaz 20, 66, 100, 101, 119
Hille 43, 55
Hind 69, 77, 123, 131
Hindiye 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66
Hirepolis 130
Hıristiyan 111, 118, 133, 138, 144, 145, 151, 152
Hırman 130
Hısnu'l-Ekrad 134, 136
Hıssıye 108, 109
Hît 60
Hitit İmparatorluğu 121
Hitit Krallığı 121
Hititler 37, 114, 160
Horasan 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 70, 77, 78
Hülagu 50, 51, 79, 104, 122
Humus 35, 39, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 126, 142, 143, 147, 167
Hunlar 15
Hûr 60
Huraybe 70

Hürmüz Boğazı 76, 77
Hüseyin (Hz.) 64, 65
Huvîyder 60
Huzistan 71

I'zaz-ı Fellâh 128
Irak arazisi 162
Irak demiryolları 55
Irak toprakları 16, 45, 48, 54, 162
Irak Ülkesi 45, 48
Irakeyn 52
Irakeyn Seferi 52, 71, 80
Irvad 136
Itlit 136
Iyaz b. Ganem 46, 122, 129
Ayn-ı terâzû 146

İbrahim (Hz.) 103, 139, 152, 153
İbrahim 101, 120
İbrahim Paşa 71, 115, 123, 125, 132, 138, 156
İbranice 120, 143, 144, 147, 148, 154
İbraniyye 155
İdlib 126, 127, 128, 129
İhşitoğulları 19, 47
İkikapılı 108, 109
İklimü'l-Belân 108, 109
İklim-i Tifah 147
İklimu'ş-Şûm 134, 135
İlbeyli 128
İldenizler 19
İlhanlı 90
İliyâ 147
İmâdiyye 35, 56, 57, 82, 83, 85
İmam Musa Kâzım 51, 52
İmam-ı Azam 52
İmam-ı Azam Ebu Hanife 51
İngiliz 138
İngilizler 115
İpek böceği 144
İran 24, 42, 43, 45, 46, 47, 50, 53, 55, 62, 63, 65, 68, 70, 71, 75, 76, 77, 80, 88, 89, 90, 105, 106, 121, 122, 131, 132
İranlılar 46, 72, 77, 88, 102, 105, 120, 140, 149
İrbid 108, 110, 116, 117
İsa (Hz.) 139, 152
Işâra 126, 128
İskender 129
İskenderiye 60, 61
İskenderûn 126, 127
İslâm 42, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 65, 67, 69, 72, 77, 78, 103, 106, 112, 122, 129, 132, 137, 140, 142, 144, 145, 150, 153

Kâbil 103
Kadmûs 135, 136
Kafkasya 24
Kahire 123, 144
Kalâtür-Rumâd 62
Kalâtüssekir 60, 61
Kalâvun 144
Kalıkanlû 84
Kâluga 146
Kâmusu'l-Âlam 39
Kuneytıra 108, 109
Kanunî Sultan Süleyman 48, 52, 65, 71, 79, 89, 114, 122, 126, 150, 151, 159
Karaca Ahmet Paşa 126
Karadağ 56, 89, 93
Karahanlılar 15
Karahasan 84
Karakoyunlu 70, 90
Karakoyunlular 47
Karamitîler 66, 70
Karatepe 84
Karnâil 146
Kâsıniiye 144
Kâsiyûn 103
Kasr-ı Şirin 35, 55

Kasuravân 145, 146
Katana 110, 111, 112
Katar 16, 56, 58, 72, 73
Kâtıa 146
Katîf 56, 58, 60, 61, 66, 72, 73, 76
Kâv 60
Kavalalı Mehmet Ali 123
Kavalalı Mehmet Ali Paşa 106
Kaymakam 31, 33, 100
Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 23, 24
Kaza 30, 31, 56, 58, 59, 61, 73, 74, 86, 110
Kazaniyye 60
Kâzımiyye 56, 57, 58, 59, 60, 62
Kazvin 21
Kazvînî 21
Keban 43
Kebîse 58, 60
Kefîl 60, 61
Kehf 135, 136
Kehriz 60
Keldânîler 67, 70, 118, 120
Kenan toprakları 105
Kerbelâ 39, 40, 48, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 165
Kerbela Sancağı 68
Kerek 40, 41, 108, 109, 119, 120
Kerek Sancağı 119, 120
Kerence 93
Kerkük 39, 40, 48, 55, 56, 57, 82, 83, 84, 89, 90, 91, 92, 94, 164, 166
Keşaf 35
Ketezefûn 44
Kevkeb 94
Keyhusrev 105, 149
Kilis 106, 107, 126, 127, 128
Kirman 19
Kitab-ı Makaddes 97
Kızıl Ribat 35, 55
Kızıldeniz 104, 152
Kızıltepe 91
Kızlarabâd 60
Kızlıca 56
Konstantin 111
Köysancak 82, 83, 85, 90, 91
Kozan 125
Kubbetü's-Sahra 150, 151
Küçük Asya 16, 97
Küçük Habur 87
Kuds 148
Kuds-i Şerif 107
Kuds-ü Şerif 38, 39, 41, 101
Kudüs 17, 35, 39, 40, 99, 104, 105, 106, 107, 118, 139, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 161, 164, 165
Kudüs Mutasarrıflığı 133
Kudüs-i Şerif 149, 152, 155
Kudüs-i Şerif Sancağı 152, 155
Kûfe 49, 52, 65, 67, 68
Kûfe Camii 68
Küfrî 56, 57, 91
Küfritân 108, 110
Kuneytıra 116, 117, 118
Kuran 148
Kurdelan 60
Kure 145
Kurna 44, 56, 58, 72, 73, 74, 75
Kûtü'l-Amâra 56, 57, 58
Kuveyt 16, 45, 56, 58, 72, 73, 74
Kuveyta 136
Köysancak 56, 57
Kuveyta 146
Kuzey Suriye 102, 120, 130
Kuzey Yemen 16

Laedike 140
Lahsa 36
Latince 143
Lazkiye 40, 41, 100, 105, 106, 107, 133, 134, 135, 136, 140, 141, 142, 165

Lazkiye Sancağı 140, 141, 142
Lebanon 143
Lahsa 56, 58, 66
Lahsa 61, 76
Lahsa Sancağı 76
Leytanî 144
Liban 143
Libano 143
Lîbânus 143
Lice 43
Lübnan 16, 17, 38, 39, 40, 41, 97, 98, 101, 102, 105, 106, 111, 133, 137, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 159
Luristan 71
Lût Gölü 118, 119, 148, 155

Maamir 60
Maan 108, 109, 119, 120, 136, 145
Maan Sancağı 108, 119
Maarra 35, 114
Mahlân 60
Mahmudiye 60
Makedonyalılar 111, 115, 118, 130
Maliye Defterdarlığı 35
Mâmuretü'l-Hamid 83
Mansuriyye 60
Maraş 40, 124, 125, 126, 127, 128
Mardin 48, 79, 91, 95
Marûnî 106, 144, 145
Masoretik 148
Matematikî Coğrafya 27
Medhatiyye 58, 59, 60, 61
Medinetü'l-Mansûr 49
Medinetü's-Selâm 48, 49
Medinetü'ş-Şems 111
Medreseler 20, 79, 103, 151
Medresetü'l-Mustansıriyye 55
Mehâvil 60, 61
Mehmet Ali 106, 123, 156
Mehmet Ali Paşa 106
Mehmet Bayraktar Paşa 80
Mehmet Hikmet 23, 59, 127, 167
Mehmet Zeki 26, 28
Mejde 116, 118
Melikşah 65, 79
Memlûk hükümdarı 144
Memlûk Sultanı 99
Memluklar 15, 19, 37, 100, 106, 119, 144, 145, 150, 160
Menâsıf 146
Menbiç 126, 127, 128, 129, 130
Mendelî 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63
Men-i hâssa 146
Mercidâbık 99, 100, 122, 126, 156
Merciuyun 134, 135, 137
Merhîs 136
Merkab 134, 141
Merke 89
Merûzî 87
Mervan (II.) 78
Mesaf 115
Meşârık 136
Meşârık-ı Cezâr 136
Mescid-i Aksa 149, 150
Meşhed-i Ali 65
Meşhed-i Hüseyin 64
Mesîb 60, 61
Meskene 128, 129
Metin 145, 146, 147
Meyâdin 94
Meyyâfârikîn 43
Mezîrâ 135, 136
Mezopotamya 16, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 80, 88, 121, 160, 162
Midhat Paşa 54
Milli Eğitim 26
Mir Mahmudî 85
Mir Yusufî 85
Mira 126, 127
Mirâtu'n-Nûmân 126, 128
Mîr-i Mîrân 126
Mîrizer 60, 61

Mısır 15, 19, 20, 24, 37, 43, 44, 46, 47, 71, 78, 99, 100, 102, 104, 106, 114, 115, 119, 124, 125, 132, 138, 140, 141, 148, 149, 152, 153, 154, 156, 160, 161
Misyaf 112, 113
Mithat Paşa 106
Moğol 45, 47, 50, 70, 90, 118, 122, 145
Moğollar 47, 79
Mu'aviye 69
Mu'tasım 21, 66
Muallaka 110, 111
Muaviye 129, 132, 141
Muaviye b. Ebî Sûfyan 132
Muaviye b. Ebî Süfyan 138, 153
Muâviye b. Ebu Süfyan 150
Mudar 43
Muhyiddin A'râbî 100
Murad (IV.) 52, 71, 80
Musa Kâzım 51, 52, 62
Musevîler 156
Mustafa Keskin 17
Mustafaiyye 60
Mustansır Billâh 55
Musul 17, 23, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 47, 48, 50, 51, 54, 57, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 124, 159
Musul eyaleti 35, 81, 82
Musul Sancağı 57, 86, 87, 90
Musul Vilayeti 53, 77, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 165, 166
mutasarrıf 33
Mutasarrıflık 17, 30, 33, 38, 40, 41, 56, 57, 58, 92, 101, 128, 145, 152, 159
Mutavâli 144
Müeyyed-zâde Abdurrahman 122
Mülkiye Mektebi 24
Müntefik 40, 48, 56, 58, 60, 61, 72, 73, 74, 75, 76
Müntefik Mutasarrıflığı 56, 58
Mürdesoğulları 124
Mûryâ 149
Müseylemü'l-Kezzâb 66
Müslüman 20, 69, 80, 91, 99, 132, 137, 138, 151, 160
Müslümanlar 97, 100, 104, 118, 141, 148
Müzeyrîb 116

Nablus 35, 41, 107, 134, 139, 140, 155, 156
Nablus Sancağı 119, 140
Nablûs'u Meşârık 136
Nabûpulasar 149
Nâhiye 17, 23, 25, 31, 33, 34, 38, 39, 40, 41, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 68, 72, 73, 74, 76, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 100, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 127, 129, 130, 134, 135, 137, 141, 142, 145, 146, 147, 153, 154
Napolyon 138, 154
Nasıriyye 56, 58, 72, 73, 74, 75, 105
Neapolis 139, 140
nebîler 22, 148
Nebk 108, 109, 110, 111, 113
Necef 52, 57, 59, 61, 65, 66, 68
Necid 40, 58, 61, 66, 71, 73, 76
Necid Mutasarrıflığı 56, 58
Necid Sancağı 66, 76
Nefûde Çölü 76
Nehrevân 60
Nehr-i Şah 60, 61
Nemrud b. Gûş 67
Neron 149
Nesimî 55
Nicator (I.) 140

Ninova 77, 78
Ninovalar 45
Niy sûfûr 129
Nuh 45, 66, 88, 101, 154
Nukûd 93
Nusaybin 42, 88
Nusayrî 144

Odesa 156
Okyanusya 24
orman 23, 64, 71, 116
Orta Anadolu 37
Ortaçağ 49, 99, 118, 160
Ortadoğu 15, 16, 19, 20, 37, 38, 39, 40, 42, 50, 159, 160, 161, 162
Osman (Hz.) 70
Osman Bey 131
Osmanlı 16, 17, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 34, 38, 39, 44, 48, 50, 52, 53, 54, 71, 79, 80, 89, 91, 93, 97, 100, 103, 104, 106, 112, 114, 119, 121, 122, 123, 124, 131, 132, 133, 137, 138, 140, 142, 145, 151, 154, 156, 159, 160
Osmanlı Devleti 15, 16, 19, 20, 23, 25, 26, 28, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 48, 53, 56, 79, 81, 82, 92, 93, 100, 106, 126, 131, 145, 160
Osmanlıca 98
Osmanlılar 20, 28, 31, 37, 48, 54, 71, 72, 79, 93, 100, 104, 106, 115, 125, 138, 140, 150, 154, 156

Ömer (Hz.) 46, 68, 69, 70, 78, 99, 102, 122, 124, 132, 150, 153, 156
Ömer b. Abdülaziz 140
Önasya 42

Palestine 155
Palu 43
Paris 21
Paske 93
Patrik Sophronios 150
Payas 125
Pazarcık 126, 127, 128
Permane 146
Pers 44, 121
Persler 37, 99, 155, 160
Pervari 85
Petûlmâyis 137
Ptolemais 137

Rabia 43
Rahaliyye 60, 61
Rahbe 43
Rahmaniye 60
Rakka 35, 36, 42, 43, 54, 91, 101, 107, 127, 128, 129, 130
Rakkateyn 129
Ramallah 155
Ramazanoğlu Uzun Süleyman Paşa 52
Rânüşe 140
Ranya 82, 83, 84, 90, 92
Raşayâ 108, 109, 112
Raşiya 108, 109
Raşiyâ Kazası 110
Rava 60
Ravanden 128
Râvendûz 56, 57, 82, 83, 84, 90, 91
Re'su'l-Ayın 94, 126, 128
Re'sü'l-Ayın 95
Remle 36, 72, 154, 156
Reşadiye 60
Revak dağı 94
Rıdvaniyye 60
Roma 44, 136, 140, 142, 149
Romalı Pompie 149
Romalılar 37, 46, 88, 95, 98, 102, 105, 111, 115, 117, 120, 124,

.132, 139, 140, 154, 155, 160
Romanya 24
Rûhî 55
Rûm 111
Rumeli 122
Rumkale 43, 126, 127, 128

Sâ'd b. Vakkas 129
Saad b.Ebî Vakkas 68
Safed 35, 36, 107, 133, 134, 136
Safevî 51, 65, 79, 80, 90
Safevî hükümdarı 71
Safevîler 37, 47, 52, 91, 93, 110
Safeytâ 134
Sâfîd 138
Sâfiyâ 136
Safvet Bey 24, 73
Şah İsmail 51, 65, 71, 79
Sahil-i Aytabâb 135, 136
Sahil-i Mearka 134, 135
Sahra Camii 150
Sahyûn 134, 135, 136, 141
Salah 53, 116
Salahiyye 58, 59
Sâlem şehri 148
Salhat 116, 117, 118
Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye 40
Salt 5, 13, 108, 119, 120, 136, 156
Sâm 101
Samarra 51, 60, 66, 67
Sami Öngör 24
Sâmira 56, 57, 58, 59, 60, 66
Sâmiriyye 155
Samsat 43
Sancak 25, 29, 30, 33, 56, 58, 59, 61, 74, 82, 86, 108
Sancakbeyi 30, 32, 33
Sasânîler 37, 46, 70, 106, 124, 149, 160
Satukale 84
Saydâ 35, 36, 101, 107, 133, 134, 135, 136, 137, 143, 144, 147
Saydâ eyaleti 101, 132, 137
Sebahattin Samur 25
Sebha 94
Seklave 84
Selahaddin Eyyubî 47, 114, 118, 122, 125, 132, 141, 150, 156
Selahiye 84
Selahiyye 82, 83, 90
Selçuklu 50, 63, 65, 70, 79, 130, 144
Selçuklular 28, 37, 72, 104, 124
Selefkos 140
Selefkoslar 155
Selem 116
Selhat 116
Selimiye 108, 110, 112, 113, 116, 126
Selimiyye 35, 108, 109
Selman Bey 58
Selûs 44
Sem'ân 130
Semavât 35, 55
Semâve 58, 59, 60, 61, 64
Semâve 56, 58, 59, 63, 64
Semnânî 53
Semtükıble 135, 136
Serçe 84
Sevâkîn 60, 61
Sevkü'ş-Şüyuh 56, 58
Sevkü'ş-şuyûh 72, 73, 74
Seydigân 84
Seyfüd-Devle 63, 122
Seyham 139, 140
Seyhan 60, 85
Sezâk 149
Sichem 139
Sicistan 70
Sıffîn 129, 130
Silifkeliler 99, 121, 122, 132, 140
Silifkiya 46
Silvan 43, 87

Sincar 78, 88
Sincâr 82, 83, 85, 86, 88
Singar 88
Sırbistan 24
Sivas 124
Sosyal Bilimler 25
Süleyman (Hz.) 103, 105, 111, 139, 148, 149
Süleyman Şah 130, 131
Süleyman Şah b. Kutalmış 130
Süleymaniye 40, 48, 56, 82, 83, 86, 89, 90, 91, 93
Süleymaniye Sancağı 56, 89, 90
Sûlimâ 146
Sultan 32, 33
Sultan Bâyezid (II.) 19
Sultan Selim (II.) 89
Sûr 98, 134, 135, 137
Suriye 16, 17, 19, 20, 25, 26, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 155, 159, 160, 161, 162
Suriye Çölü 44, 98
Suriye toprakları 15, 16, 19, 28, 34, 37, 38, 39, 97, 98, 102, 107, 156, 159, 160, 162
Suriye Vilayeti 25, 97, 98, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 123, 124, 133, 135, 139, 140, 142, 152, 167
Suriyeli İpiyfân 149
Sürremenra 66, 67
Sürtaş 56
Suruç 35, 126, 127, 128
Süryanice 120
Suudi Arabistan 16, 45
Suveyda 116, 117, 118
Süveyş Kanalı 107

Şam 17, 25, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 44, 46, 47, 50, 53, 64, 76, 78, 92, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 131, 133, 136, 137, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 150, 151, 153, 155, 156, 159, 165
Şam Çölü 44, 53, 76, 92, 103, 104, 105, 119, 124
Şam Vilayeti 25, 110, 115
Şamiye 63
Şâmiyye 58, 59
Şarta 56, 58
Şatra 60, 61, 72, 73, 74, 75, 76
Şatratü'l-Amâra 76
Şatrü'l-Müntefik 75
Şattü'l-Arab 69, 72, 73, 74, 77
Şâver 84
Şefaiyye 60, 61
Şefaumer 108, 109
Şehba 116, 118
Şehr-i Dâvud 149
Şehr-i Zûr 35, 54, 57, 82, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 159
Şehriban 58, 60
Şehribâzâr 35, 82, 83, 89
Şehrizor 54, 82, 90
Şekîf 134, 135
Şemân 128
Şemiran 86, 93
Şemseddin Sâmî 22
Şemseddin Sami 66, 91, 168
Şenafiyye 58, 59

Şenâkiyye 60, 61
Şendâr 87
Şeria 118, 152
Şeria nehri 139, 140, 155
Şeria Vadisi 118
Şevatiyye 60
Şevf 145, 146
Şeyh Hasan Kebir 68
Şeyh Miskîn 116
Şeyh Said 116, 117
Şeyhler 84
Şihâbîler 145
Şiî 52
Şirvan 84
Şirvanlı 128
Şivân 84
Şükr-i Bitlîsi 125

Taberiye Gölü 117
Taberiyye 134, 136, 139
Tâbi-i Cezair-i Cedide 36
Tafîle 108, 109, 120
Tafra 56, 58, 60, 61
Taftekinoğulları 104, 106
Tahmasiyye 60, 61
Tahran 81
Tanzimat Devri 25
Tarihî coğrafya 19, 21
Tarihî Coğrafya 26, 27, 28
Tartus 136
Tebnîn 134, 135
Tedmür 35, 94, 134
Telâfer 88
Tepe Horbus 43
Teredon 70
Terşihâ 135, 136
Tevrat 46, 88, 113, 137, 148
Tikrit 35, 43, 66, 81, 82
Timur 47, 51, 70, 104, 106, 112, 118, 122, 130
Timurlar 15
Titus 149
Tolunîler 100
Tolunoğulları 15, 19, 47, 106, 138, 160
Toroslar 45
Trablus 41, 100, 105, 114, 133, 134, 135, 136, 140, 141, 142
Trablusşam 24, 35, 101, 107, 141, 142, 143, 144
Tripûlis 142
Tulkarim 155
Tuncer Baykara 25, 41
Türk 15, 19, 47, 51, 55, 90, 99, 106, 123
Türk Devleti 130
Türkçe 22, 23, 24, 26
Türkistan 15, 19
Türkiye 15, 16, 25, 37, 45, 46, 51, 98, 124, 125, 128, 131, 142, 162
Türkiye Selçukluları 15, 19, 25, 29, 31
Türkler 15, 47, 156, 161
Türkmen 100, 128
Türkmenler 20, 100, 141

Ubeyde b. Cerrah 103, 112, 114, 115, 122, 124, 130
Umman 16, 76, 77
Umıru'l-âm 135, 136
Ummu'r-Rabîayn 78
Urban 126, 128
Urfa 40, 56, 57, 95, 124, 125, 126, 127, 128, 129
Urusalim 147, 148
Uzun Hasan 71

Ürdün 16, 45, 97, 98, 112, 117, 118, 119, 120, 152, 153, 155
Üsküdar 52

Vadi-i Nasarî 108, 110
Vadiü'l-Acem 108, 109, 110, 111, 112

Vâdiü'l-Kâmî 143
Van 80, 88
Vâsıt 60, 61
Vehhabîler 66
Vehiştâbâd 70
Vilayet Nizamnâmesi 29, 31, 32, 33, 71, 125

West Bank 155

Yafa 148, 152, 154, 155, 156
Yafa Kazası 152, 154
Yahudi 20, 80, 91, 120, 139, 149, 151, 155, 156, 157
Yahudi Devleti 149
Yahudiler 118, 120, 157
Yahudiyye 155
Yâkût Hamavî 114
Yamhad Krallığı 121
Yavuz Sultan Selim 20, 48, 79, 92, 99, 100, 104, 106, 112, 122, 125, 126, 132, 137, 138, 140, 142, 150, 154, 156, 159, 160
Yehûdiyye 60
Yemen 20
Yerküre 22, 24, 27
Yermuk 102
Yerûşâlayim 148
Yerûselâm 147
Yezid (II.) 140
yezid 64
Yezid b. Ebî Sûfyan 132
Yezid b. Süfyan 103
Yruşim 148
Yunanlılar 43, 114, 120, 121

Zahle 145, 147
Zaho 35, 55, 56, 57, 82, 83, 85, 87
Zap 50, 67, 81, 91, 115, 124, 125, 132, 138, 149, 154, 156
Zâviye 60
Zebdânî 108, 109, 110, 111
Zebîd 60
Zübeyr 56, 58, 60, 61, 72, 73, 75
Zengene 35, 93
Zengîler 70, 160
Zengâbâd 56, 57, 60
Zerdî 84
Zeytûn 126, 127, 128
Zîbâr 56, 57, 82, 83, 85, 86
Zîn 60
Zorbatiyye 60
Zûr 40, 41, 48, 56, 90, 93, 94, 95, 105, 124, 125, 128, 159
Zûr Sancağı 17, 53, 80, 88, 92, 94, 95, 114, 129
Zurâre 58, 59, 65

OSMANLI YÖNETİMİNDE

IRAK VE SURİYE

TARİHİ COĞRAFYASI XIX YÜZYILDA İDARİ YAPISI

PROF. DR. REMZİ KILIÇ

Ön Asya toprakları ya da Ortadoğu, Mısır'da Tolunoğulları'ndan (867-905) başlayarak Büyük Selçuklular (1038-1157) ile devam edip gelen süreç içerisinde bin yılı aşkın bir zamandır Türk devletlerinin yönetiminde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışı (1922) ile bu toprakların çoğu, Türkiye Cumhuriyeti devleti hudutlarının dışında kalmış olmasına rağmen, Türk tarihi ve kültürü açısından araştırılması son derece önemlidir.

Araştırmamıza konu olan XIX. yüzyılda Irak ve Suriye topraklarının "tarihî coğrafya" ve "idarî yapı" açısından incelenmesi hususunun, Ortadoğu'nun coğrafî bütünlüğü ve dünyada XIX. yüzyıldaki gelişmeler dikkate alınırsa, bölge ülkeleri açısından ve dünya milletleri bakımından, toplumsal barış için ne kadar elzem bir konu olduğu ortaya çıkar. 1991 yılında 1. Körfez Savaşı, 2003 yılında ise 2. Körfez Savaşı ile Irak toprakları işgal edilmiştir. Bu hadiseler de bölgenin iyi tanınmasının gereğini bir kez daha öne çıkarmaktadır.

XVI. Yüzyıldan başlayarak, XIX. Yüzyılda Osmanlı yönetimi altında bulunan Ortadoğu topraklarının büyük bir kısmı; bugün Türkiye, Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Ürdün, Lübnan, Filistin, İsrail, Umman, Katar, Kuveyt, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Güney Yemen ve Kuzey Yemen gibi, ülkelerin sınırları içerisinde yer almaktadır.

Bu çalışmamızda, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti devleti hudutları dışında kalan, Irak ve Suriye topraklarının XIX. Yüzyılda idarî yapısı ile bu yerlerin tarihî coğrafyaları incelenmiştir. Bugün Irak ve Suriye topraklarında bulunan yerleşim yerlerinin, şehir ve beldelerin, tarihî seyir içerisindeki durumları araştırmamızda ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti yönetiminde XIX. yüzyıl içersinde Lübnan, Filistin, Irak ve Suriye'deki şehirlerin idarî yapısı, Arapça ve Osmanlıca eserlerden yararlanarak belirtilmiştir.

Prof. Dr. Remzi KILIÇ

ISBN 978-605-5729-07-3

ideal kültür&yayıncılık

www.idealkultur.com